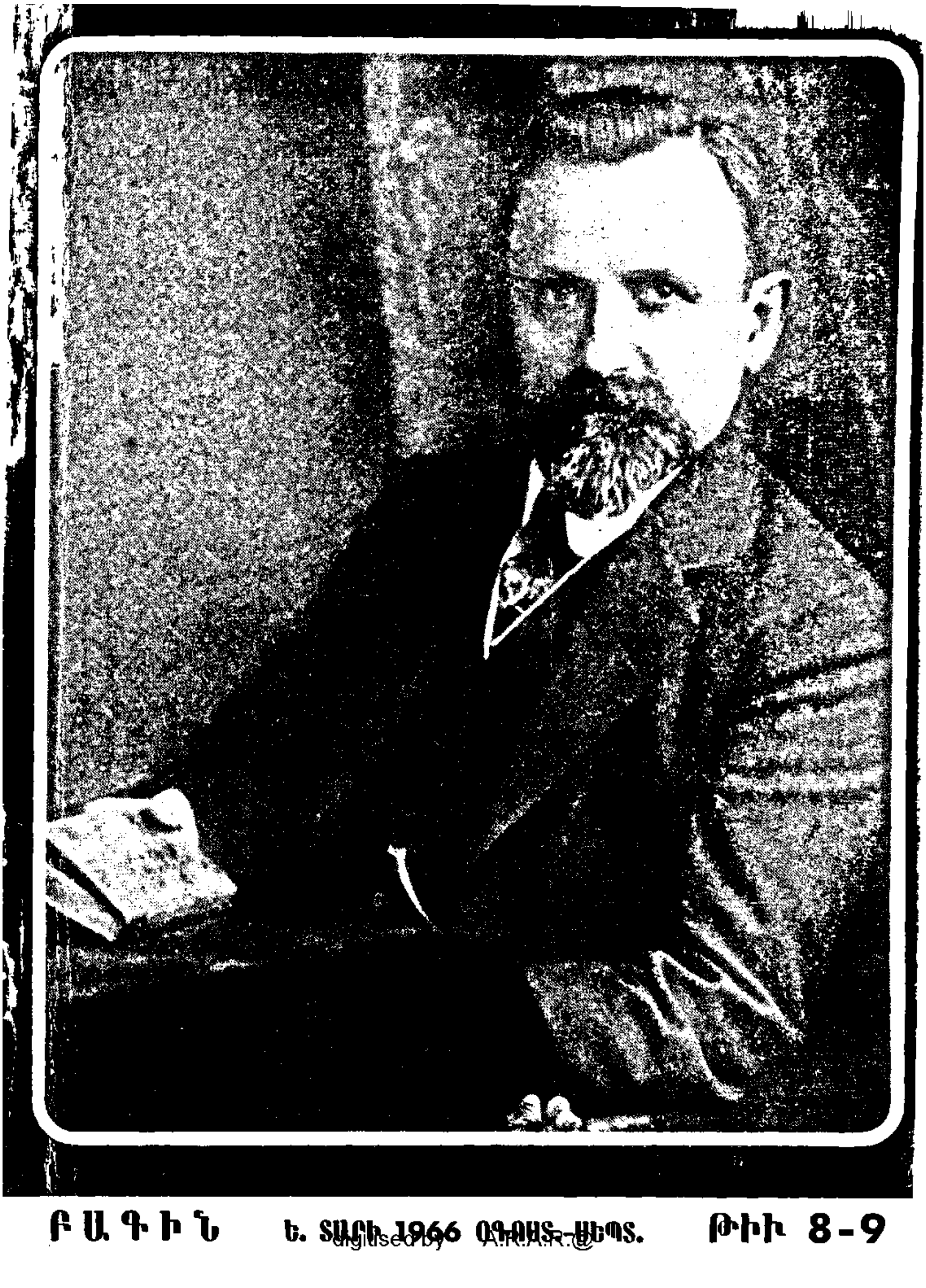

ԲԱԳԻՆ Է. ՏԱՐԻ 1966 ՕԳՈՍՏ-ՍԵՊՏ. ԹԻՒ 8-9

digitised by A.R.A.R.@

باكين
مجلة شهرية ، أدبية وفنية علمية
مدير المسؤول
السيد ارتين كارنيك قزانجيان

PAKINE
REVUE MENSUELLE
LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE
Propriétaire
Dr. A. KAZANDJIAN

ԲԱԳԻՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ՎԱՐԻՉ ԽՄԲԱԳԻՐ
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ԽՄԲԱԳԻՐՆԵՐ
ԵԴ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ, Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ԱՆԴԱՄՆԵՐ
Ս. ԳԵՂԱՐԴ
Յ. ՈՍԿՈՒՆԻ
Բ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ
Վ. ՇՇԱԿԱՆ

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒՆԻՆ

ԵԴ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ
Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ
Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ
Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ
ՀԱՄԱՍՏԵՂ
Հ. ԻՓԷԿԵԱՆ
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
Ա. ՀԱՅԿԱՋ
Գ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
Մ. ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ
Ց. ՕՇԱԿԱՆ
Գ. ՆԳՐՈՒՐԵԱՆ
Բ. ԹԱՇԵԱՆ
Ն. ՓԱԹԱՆԵԱՆ
Հ. Մ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ
ԼԷՕ
Զ. ԵՍԱՅԵԱՆ
Մ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ
Ս. ԶԷՅԹԼԵԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՑԷ

G. SASSOUNI
Rue Sélim Boustany, Beyrouth - Liban

Հեռաձայնի թիւ 296898

digitised by A.R.A.R.@

Բագին

ԱՄՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Ե. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 8-9 ՕԳՈՍՏՈՍ-ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1966 ՊԷՅՐՈՒԹ

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ԾՆՆԴԵԱՆ 100-ԱՄԵԱԿԸ

Այս տարի, Յունուար 4-ին, լրացաւ Ա. Ահարոնեանի ծննդեան 100-ամեակը:

Իր ժողովուրդին ծառայութեան համար նախասահմանուած ծնունդ մըն էր Ահարոնեան, ամբողջական հայրենիքին դիմաց բաբախող ամբողջական սիրտ մը, իրաւ՝ երբ գրիչը ձեռք կ'առնէր, խռովիչ՝ երբ բեմ կը բարձրանար, ողջմիտ՝ երբ վասն հայրենեաց առաքելութեան մը գլուխը կ'անցնէր: Ատոր համար, Կովկասեան խառնափնթոր օրերէն մինչեւ *Եղեռնի Ոստանը* ու մինչեւ Սեւր՝ մեր ժողովուրդը աչքը անոր սեւեռած պահեց, յանձնեց անոր իր ամէնէն պատասխանատու գործերէն մէկ քանին, ամէնէն ճակատագրական խօսքը արտասանել տուաւ անոր, իր գրագէտի՛ն:

Մեր վերջին դարը յատկանշող մեծ պատահարներուն՝ գրկանքին ու խանդին, սուգին ու եռանդին, մեծ պարտութիւններուն եւ մեծ յաղթանակներուն մասնակից եւ անոնց զօրեղապէս արձագանգող դէմքը եղաւ Ահարոնեան եւ ժամանակակից երիտասարդութիւնը իր խռովքներուն ու խոյանքներուն մղիչ ոգին տեսաւ անոր էջերուն, արարքներուն, առաքելութիւններուն մէջ ու յափշտակուեցաւ, դարձուց զայն իր կուռքերէն մէկը:

Հայրենի հողին սիրով եւ անոր վրայ բաղձալի կեանք մը հաստատելու կիրքով տագնապող, տանջուող, սատառող կամ ինկող մարդոց պաշտամունքը կատարեց շարունակ, դարձաւ անոնց կենսատու մէկ ձայնը, ըմբոստացող, ըմբոստացնող բառերով պատմիչը, բարկացաւ, բորբոքեց, խօսեցաւ երբեմն Արամազդեան ոճով եւ արդարօրէն, իր գործին, հաւատքին, արուեստի՛ն ներշնչումով կոչուեցաւ հայ գրականութեան բուխ Արամազդը:

Իր ծննդեան 100-ամեակին առիթով՝ անհետացած, հին, միջին ու նոր սերունդին խօսքը համադրող «Բագին»ի այս բացառիկը մենք կազմեցինք, որպէսզի հիներուն մէջ թարմանայ մեծ հայուն աւանդը եւ նոր սերունդը հաղորդակից դառնայ անոր ժառանգութեան, մեծագործութիւններուն, ոգիին, երազին:

digitised by A.R.A.R.@

ԴԷՄՔԵՐ

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Իգդիրմաւա, 1866։

Հայ գրականութեան մասին ամէնէն տարրական եւ խեղճ ծանօթութիւն ունեցող մարդն անգամ գիտէ, թէ այդ հեռաւոր դաշտագետիններու մէջ կորած-կորսուած յատուկ անունն ու հարիւր տարի առաջուան թուականը քով-քովի դրուած՝ կը նշանակեն միայն ու միշտ Հայ գրականութեան Թուխ Արամազդ, այսինքն Հայաստանի սրտին մէջ իսկ ծնունդ առած Աւետիս Ահարոնեան։ Կը նշանակեն ապա, ամէնէն աւելի ու վերջնական նշանակութեամբ մը՝ «Դրօշակ» թերթի յեղափոխական աշխատակից։ Ըմբոստական տրամադրութիւններէ ամբողջովին ու վերջնականապէս վարակուած մը։ Վիզ չծռելու յաւիտենական երդում ըրած այդ մեծ օրերու մեծ կատաղիներէն մէկը, Ղարիպ անունի մը տակ իր ցեղին արիւնին ու նահատակութեան, երազին ու ընդվզումին եղերական հեքիաթը պատմագրող, բարձրատաղանդ ասմունքողներու թռիչքային ոճով։ Կը նշանակեն տակաւին ու միշտ «Ազատութեան Ճանապարհին»ի, «Պուտ Ըմ Կաթ»ի, «Փշուր Ըմ Խաց»ի, «Ֆալաք Վուրդուն»ի եւ քանի մը տասնեակ մեծարժէք հատորներու կորովի հեղինակ։ Կը նշանակեն դեռ՝ Ներսիսեան Վարժարանի լուսամիտ եւ լուսաճակատ տնօրէն, հասարակական կեանքի մէջ տասնամեակներով քրտինք թափած եւ շունչ ու հոգի չխնայած անձնուէր գործիչ։ Գրչով ու խօսքով բազմութիւնները խռովող տաք մրրիկ մը։ Ամբոխներէ ներշնչուող եւ ամբոխներ ներշնչող, զանոնք իր ուզած տեղը առաջնորդող կախարդական անձնաւորութիւն մը։

Իգդիրմաւա, 1866։

Դուք չէ՞ք յիշեր անմիջապէս, համայն Հայոց Յեղափոխութեան մեծանուն բանտարկեալը Մետեխի տխրահռչակ բանտին մէջ։ Դալկադէմ ու սեւեռուն երիտասարդը՝ որուն բանտարկութիւնը սարսեց ու սասանեց Պառնասի ըմբոստ քնարակիրներէն անկրկնելի Վարուժանին բոլոր զգացումներն ու հոգին, գրել տալով անոր սիրոյ եւ վրդովումի հոյակապ քերթուած մը, ուղղուած գրչի եւ գաղափարի իր մեծ եղբօր.

«Պատգամաւորներս»...

Միայն Վարուժա՞նը. ցարական տանարգ այդ բանտարկութիւնը չյուզե՞ց նաեւ Եւրոպայի յառաջադէմ մտաւորականութիւնը, իր լաւագոյն ներկայացուցիչներով։

ԳԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
digitised by A.R.A.R.@

Դուք չէ՞ք յիշեր նաեւ, այս խոր ու խոհական էակին միւս բանտերը, Պաքուի մէջ, Ռոստովի մէջ, Նովոչերկասկի մէջ։

Իգդիրմաւա, 1866։

Եւ դուք չէք մոռցած, որ Լոզանի եւ Փարիզի համալսարաններուն հետեւած այս խորահմուտ եւ ամբողջովին ազգային ու համամարդկային մշակոյթներուն մէջ թաթխուած բեղուն գրագէտը, մեր կեանքի ճակատագրական մէկ թուականին, 1917-ին, արժանաւոր նախագահն է Կովկասի Հայոց Ազգային Խորհուրդին։ Ու մանաւանդ, չէք մոռցած ու պիտի չմոռնաք բնաւ՝ որ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Նախագահ եղաւ, գրչի ու բարձր մտածումներու այս այլեւս հասուն մարդը։ Ու պիտի յիշէք անշուշտ Սեւրը, ու ձեր մտքէն պիտի չհեռանայ երբեւիցէ, Հայոց նոր ժամանակներու առաջին դաշնագիրը ստորագրող Աւետիս Ահարոնեանին ոսկեղէն, լուսեղէն ու հրեղէ՛ն գրիչը։

Բայց ասկէ ետք պիտի մոռնա՞ք միթէ «Ազատութեան ճանապարհին»էն յետոյ, իր «Լռութիւնը», իր «Հայրենիքիս Համար»ը, իր «Ճամբորդը», իր «Կաթուշկը», իր անհամար գործերը, Հայոց Հանրապետութենէն առաջ ու վերջը գրուած։

Կրնա՞ք մոռնալ անոր «Մանկութիւն»ը, եւ «Պատանեկութիւն»ը։ Այս, ծերանալ սկսող ու ծերացող կեա՜նքը ըՍփիւռքի մէջ, այս իր յոբելեանը, այս օր մըն ալ բեմի մը վրայ իր կաթուածահար ըլլալը, անդամալուծուիլը, աւա՜ղ, յուզումներէն, յոգնութենէն ու ծերութենէն պարտուի՛լը կարծես։

Կրնա՞ք մոռնալ։ Ի՜նչպէս։

Ինչ որ էր Անդրանիկը իր անունով ու հմայքով Ֆետայիներու աշխարհին մէջ, նոյնն էր Ահարոնեանը մեր գրական աշխարհին մէջ։ Տիրական եւ ընդհանրական էին երկուքն ալ ու իրենց ազգային ու յեղափոխական մկրտութիւնը առած նոյն աւազանին մէջ։ Ու եթէ բացառիկ սէր մը ունէին իրարու հանդէպ ազգային երկու կարեւորագոյն մարզերու այս իշխանաւորները, պէ՞տք է զարմանալ ատոր համար։ Չէի՞ն աղօթած յեղափոխութեան նոյն խորանին առջեւ իրենց մարտական աղօթքը, մէկը գրիչ մը բռնած իր հետ Ազատութեան համար, միւսը՝ զէնք մը։

*

Հեռուն, պզտիկ տեղ մը։ Հեռուն, որեւէ թուական մը, տարի մը։

Բայց անյայտ տեղեր եւ հասարակ թուականներ որքա՜ն կը մեծնան իմաստով ու կը չքեղանան երբեմն ալ՝ մարդու անունի մը եւ կամ ճակատագրական պատահարի մը բերած կախարդական նպաստներով։ Կը մեծնան, կ'ընդարձակուին, կը խորանան անոնք յանկարծ, մարդկային համբաւի մը շողացող աստղին տակ, իմացականութեան ու արուեստի հրափայլ արեւի մը ներքեւ։

Այդպէս եղաւ նաեւ Իգդիրմաւան, այդպէս նաեւ՝ 1866-ը։

Այս տեղն ու թուականը Ահարոնեան են։ Ահարոնեանի սկիզբը։ Մանկութիւն եւ առաջին բառ, առաջին նայուածք, առաջին յարաբերութիւն։ Պատանեկութիւն են, վարժատուն, գիր, այգի, դաշտ, պտոյտ եւ տխրութիւն։ Մասիս են, Արագ, կապոյտ երկինք, հողի եւ ծառի բոյր։ Շրջապատի հարուստ ընկալում։ Ճոխութիւն ջիղի, ճոխութիւն տրամադրութեան, ճոխութիւն կարծես անուն չունեցող տեսակ-տեսակ ծարաւներու։ Երբ հոգին կը սկսի բուսնիլ, իր անձին մակերեսէն վեր բարձրանալ, ծի՛լ-ծի՛լ, մեղմօրէն կանաչ, կեանքի սկիզբներուն խորհրդաւոր մաքրութեամբը։ Երբ կը սկսի սիրտը իր կարգին գեղագոյն բան մը ըլլալ, մարմնին մէջ, կամաց-կամաց կարծես երազեայ բիւրեղներով կերտուած ամէնէն թանկագին թաղարը՝ ծլող հոգիին եւ անոր հեքիաթավառ ծաղիկներուն։

Իգդիրմաւան ծնողք է ամէն բանէ առաջ։ Հայր է, իր հոգիին խորը աշխարհ մը հայու վիշտ եւ հայու քրիստոնէութիւն կուտակած զարբին, Առաքել

digitised by A.R.A.R.@

անունով, Պարսկաստանէն Սուրմալու եկած եւ հաստատուած փոքրիկ գիւղի մը մէջ։

Մայր է մանաւանդ այդ գիւղը Ահարոնին համար· խորհուն մայր մը՝ դաստիարակող եւ հայու անշեղ ու անսայթաք նկարագիր կերտող։ Կին մը, Զարգար անունով, որ ազնուական բան մը ունի իր մէջ, ուսումով ազատագրուելու անսուտ եւ անսխալական բնազդ մը։ Կին մը՝ որ եկած հասած ըլլայ կարծես Տիկնայք փափկասունքի ժամանակներէն ԺԹ. դար եւ որ ուսման ծարաւը կը փոխանցէ իր զաւկին, ու գեղեցկութեան, ու բարձր արժէքներու տենչանք։

Հեքիաթ է այդ ծննդավայրը, ի զուր պատմուած Արտաւազդ, Նոյեան Տապան, ապա Տէր Թողիկեան տիպի վարժատուն, Սաղմոս, Նարեկացի, Յայսմաւուրք ու նման բազում աղօթագրքեր, որոնք ի հարկէ գրաբար եւ հնազանդութիւն կը բուրեն, հին կեանք եւ նահապետական կենցաղի անսասանելի բարութիւն։

Իսկ վերջին օրերուն, Ահարոնեանի գիւղը աշխարհահռչակ լեզու է նաեւ եւ ուրեմն հեւզհեւոտ անհնազանդութիւն, խռովք, հեւզհեւոտ բողոք, ներքին ընդվզում։

— Ազատն Աստուած այն օրից…

Հայկական այս խոնարհ եւ տրտում գիւղը, որ դարերով տառապանք եւ ձեռնածալ հնազանդութիւն նշանակեց ամէն հայ գիւղի պէս, որ նշանակեց թուրք, տուրք եւ սարկային վիճակներ քարոզող գերուկ հայ կրօնաւոր՝ սկսած է ճանչնալ արդէն Ազատութեան մեծ եւ խորհրդաւոր երգիչ մը՝ վտանգաւոր եւ տարտափելիօրէն շքեղ Նալպանտեանը, զոռ ու գեղեցիկ Գամառ Քաթիպան։

❧

Իւրաքանչիւր մեծ գրող կամ ուրէ արուեստագէտ՝ մեծ կրակ մըն է ամէն բանէ առաջ։ Կրակ մը՝ որ արագօրէն կը տարածէ ենթական, ու սպառելով հանդերձ, կը կերտէ անոր հոգին, կ'երաժշտականացնէ ամբողջ անձը, կը քանդակէ վերջնական կաղապարով մը անոր դէմքը։

❧

Ոչ մէկ կասկած, թէ Ահարոնեան հայ գրականութեան մեծ կրակներէն է, Մեսրոպէն մինչեւ մեր օրերը։ Ու եթէ հիմա, Արտասահմանի մէջ, շատ քիչ կը խօսուի իր մասին, իսկ Հայաստանի մէջ չի խօսուիր բնաւ՝ ատիկա ոչինչ կը նշանակէ եւ ոչինչով կրնայ նսեմացնել անոր բուն արժէքը։ Կու գայ օր, այս ցուրտ վերաբերումները կը փոխուին Երկրին մէջ, ու գրչով ու խօսքով, ու բարձրագոյն կիրքով հայրենիք ճարտարապետած մեր մատենագրութեան այս հսկան իր արժանը կ'ունենայ հայկական պանթէոնին մէջ, երբ իր արժէքին քառորդը չունեցողներ՝ ունին իրենցը։ Հայրենի ժողովուրդը, ոչ մէկ տարակոյս, պիտի լափէ օր մը զինք իրապէս հասկցած ու գեղեցկագոյն ձեւով մը արտայայտած Ահարոնեանին բոլոր գործերը։ Թող առեն մըն ալ չտպեն զայն եւ չկարդան։ Թող վախնան, ինչպէս վախցան սուլթանին ու ցարին մարդիկը, այս սոսկալի Ղարիպէն, որ յեղափոխական զօռ օրկանի մը մէջ վառեց ցաւի եւ ըմբոստութեան իր առաջին կրակները, որ համատարած ընդվզումի եւ ցասման ահեղ «ԴՐՕՇԱԿ»-ի մէջ սկսաւ պոռալ Ազատութեան ճանապարհի իր սոսկալի կարօտն ու կամքը, տողրանքներու մոլի անիրաւ աշխարհի մը եւ անողորմ աստուծոյ մը ընդդէմ։ Բռնութիւնը, որքա՛ն ալ զօրաւոր,, վախցած է եւ պիտի վախնայ միշտ, պիտի ահաբեկի եւ դողայ՝ ճշմարտութեան եւ լոյսի շքեղ խօսքերէն։ Պիտի ահաբեկի եւ դողայ նորէն՝ ցասումի եւ գեղեցկութեան հատորներէն, փոքր ըլլայ անոնց ծաւալը թէ մեծ։ Մեր հողին վրայ երբ Ահարոնեաններ հրատարակուին եւ յանձնուին ընթերցող բազմութեանց, այն ատեն միայն կրնանք վստահ ըլլալ, որ բռնութիւնը վերցած է Հայաստան աշխարհէն։

digitised by A.R.A.R.@

Որքան ատեն որ Ահարոնեանները չկան, Ազատութիւն չկայ մեր հայրենիքին մէջ, կայ բռնութիւն։ Բայց ձգենք, որ ժամանակը ինք փարատէ այս տխրութիւնները։

❧

Քրիստափորի կամքին եւ անոր մեծ տեսիլներուն մեծ ձայնը եղաւ երկար ատեն, Արաքսի դժնդակ հեքիաթներուն ունկնդիր այս խորունկ հայեացքներով տղան։

Մասիս, Արաքս, Քրիստափոր, Ռաֆֆի։

Ու գրէք Աբովեան, ու գրէք Նալբանդեան, ու գրէք Ալիշան անունները։

Ասոնք են այն մայրուղիները, Ահարոնեանը Հայութեան եւ Հայաստանի պաշտամունքին տաճարը հասցնող։ Ասոնք են, մանաւանդ առաջին չորս անունները, որոնք տխուր եւ գիշեր կը ճնշեն իր վրայ եւ անտեղիտալի զօրութեամբ մը կը ստիպեն՝ որ բոլորովին խորունկէն ու բոլորովին բարձր ձայնով մը, թաւ ու թաւշեայ առնականութեամբ մը կարդայ Հայութեան տառապող հոգին, ինչպէս Նարեկացին եւ Շնորհալին իրենց սրտին վերջին աղօթքները կը կարդային, մոլեռանդութեամբ եւ անայլայլ հաւատքով։ Բոլորովին բարձր եւ անօտար ոճով կարդայ յետոյ, նոր սկսող ու հեռահեռէ ծաւալող Հայոց զարհուրելի յեղափոխութիւնը, տոկալու եւ ազգութիւն վերակերտելու անսասան կամքը։ Ցայտնելու ապա, հանուր Հայոց եւ հանուր մարդկութեան՝ թէ ազատութեան եւ անկախ կեանքի համար պատրաստ են Հայոց հոգիները։ Պատրաստ են զոհելու․

– Ազատութիւն կամ Մահ…

Այս չորս կամ հինգ անուններն են եւ այս անուններուն մէջէն հին եւ նոր բովանդակ ազգն է՝ որ կը ստիպեն զինք դարձնել, թարգմանելու սեփական հոգին, սեփական սիրտը, սեփական արիւնը, կշռոյթը։ Պարագան սովորական է։ Անուններ կան ու կան պահեր՝ որոնք ճակատագրական են եւ կը թարգմանեն մեզ էջ առ էջ, տող առ տող, ու մերթ եւս բառ առ բառ։ Անուններ կան կրկին ու կան կեանքի պատահարներ՝ որոնք կը ճանչնան մեր հոգիին պատկանող լեզուն, իր առանձին բառգրքով եւ զատ քերականութեամբը․ գիտեն զայն մեզմէ եւ աւելի հմուտ լեզուագէտէ աւելի։ Մեզմէ աւելի կանուխ, ծանօթ են եւ ճոխորէն տեղեակ՝ մեր կարելիութեանց եւ չքաւորութիւններուն։

Այդ անուննե՛րը, այդ մեծ պահե՛րը։

Եթէ համր ենք՝ կը ձայնաւորեն մեզ։ Եթէ խօսինք, բայց ոչ գեղեցիկ, բայց ոչ խորունկ, բայց ոչ պայծառ՝ անոնք կու գան եւ կը կերտեն մեր խօսքը խորութիւն առ խորութիւն, պայծառութիւն առ պայծառութիւն։ Կը դաշնաւորեն մեր ռիթմը ու մեր ձայնը։

Ահարոնեան Աւետիսին թարգմանները վերի չորս կամ հինգ անունները եղան ամէնէն աւելի։ Անուններ՝ որոնք կարծես անձ չեն այլեւս, տեղ չեն այլեւս։ Անուններ՝ որոնք ազգային խորհրդաւոր պահ են, կացութիւն եւ կամք։

Ամէնուն տեսած Մասի՛սն էր միթէ նաեւ Ահարոնեանին տեսած Մասիսը․ երբեք։ Իրաւունք չունինք այդքան տգէտ ըլլալու, այդքան վիրաւորական եւ պզտիկ կարծիքներ կրելու մեր մէջ։ Ահարոնեանին Մասիսը հսկայական լեռ մը չէր Հայաստանի սրտին բուսած։ Ոսկի եւ ըմբոստութեան անվախճան տեսիլք մըն էր ան, երկիր մը եւ այդ երկրին բովանդակ պատմութեան ու դեռ ամբողջական ապագային մեծադղորդ վեհափառութիւնը, կամքը, ժայռ կազմած տոկալի աստուածը։ Ահարոնեան ձիւն չէր կարդար անոր նայած ատեն․ կը կարդար Աստուածաշունչ մը մռնչող դժգոհութիւնը, ոխը, մաղձ առ մաղձ քէնը։ Կը կարդար այդ ճակատագրական քէնին ճակատագրական նախադասութիւնները, ցեղային կրակ մը, մեծազօր մէկ սրբութիւնը սերտելու պէս։

Իր տեսած Արաքսը ուրի՛շ էր նորէն․ Ջուր չէր, մո՛ւթ, պղտո՛ր։ Բիւ-

digitised by A.R.A.R.@

բակնեան լեռներէն սկսող բարկութիւն մըն էր ան, հեղուկ ու յարաշա՛րժ բարկութիւն մը, որ կը կորէր մեր երկիրը, անոր մէկ ծայրէն միւսը։ Այդ հին եւ մայրական գետը կամուրջներու հակառակորդ մըն էր հինէն ի վեր, եւ անցած բոլոր տեղերուն մէջ դէմ կը խօսէր հընազանդութեան հրաւիրող կամուրջներուն եւ կարծես ինք երկար կոչ մըն էր արդէն անհնազանդութեան։ Հայոց հին եւ ամէնէն առողջ հաւաքական անհնազանդութիւնը կը տեսնէր Ահարոնեան Հայոց բոլոր ջուրերուն մէջ ու բոլոր բարձունքներուն վրայ, մեկնելով Արաքսէն ու անոր յաւիտենական հովանի Մասիսէն։

Ապա՝

Սովորակա՞ն անձեր էին միթէ, հին ու հասարա՞կ հոգիներ իրեն համար, Հայութեան նոր օր եւ կեանքի նոր պայման կերտելու կանչուած «Կայծեր»ի, «Խենթ»ի եւ «Դաւիթ Բէկ»ի մարգարէական Րաֆֆին ու զարհուրելի կուսակցութիւն, ու զարհուրելի «Փոթորիկ», ու Սուլթան պատժող զարհուրելի ռումբ պատրաստած Վահագնածին Քրիստափորը։ Խոնարհութեան ու կեանքի պարզ արարածնե՞ր էին միթէ։ Նման մտածում մը որքա՛ն նուաստ մտածում պիտի ըլլար, որքան աղքատիկ կարծիք, չէին վերաբերում։ Այդ անունները, արդարութիւն եւ ազատագրութեան կամք մռնչացող, ի վերջոյ երկու մեծագոյն եւ գեղեցկագոյն յոյսեր էին Հայութեան վերածնունդին, վերականգնումին ու վերափայլութեան համար։ Ազգային ու յեղափոխական վերաճառագայթումի երկու բոլորովին նոր լուսաւորիչներ, առաջին լուսաւորիչէն այնքան ժամանակներ ետք։

Մեր նոր ժամանակներու պատմութեան մէջ, եթէ Արովեան եւ Ալիշան ժողովուրդին էութենէն ու վէրքէն փըրթած երկու առանձին ճիչեր են հայրենական ամենասուր ապրումի, Րաֆֆի խորքին հետ արտասովոր ընդարձակութիւն է գիտակցութեան բարձրաշեչա խօսքի, իսկ Ագուլիսի խորհրդաւոր հաղը, ահաւոր կազմակերպութեան մը գըլուխը կեցած՝ ահագնաշունչ աշխատանք է մինչեւ վերջ, անխզագին գործունէութիւն, ֆետայի եւ մուսին, ահաբեկիչի տառնոց եւ մահապիփեռ ուժանակ։ Ղեկավարի անհուն սէր է եւ անհուն գուրգուրանք, պատգամ եւ հերոսական ճամբաներու առաջին կարգի ողջակէզ։

Քրիստափոր միացեալ ահեղ ձայնն էր Արովեանի եւ Րաֆֆիի, Նալպանտեանի եւ Գամառ Քաթիպայի, Ալիշանի եւ Խրիմեանի, Սիամանթոյի, Վարուժանի եւ Զարդարեանի։ Էութեան ձայնն էր մեծ ֆետայիներու մեծ կամքին, էութեան ձայնը Հայոց մեծ բանաստեղծներու մեծ երազին։

Անուններու առջեւ կեցաւ, անուններու առջեւ մտածեց, անուններու առջեւ իր աչքերը փակեց Արարատեան աշխարհի շքեղ սիրահար Ահարոնեանը։

⁂

Ազատութեան ճանապարհին...

Մեր գրականութեան, հին ու արդի մատենագրութեան պայծառ գրքերէն է այս անունը, որուն տակ ստորագրած է Աւետիս Ահարոնեան նման բազմաթիւ վաստակներու ընթացքին, օր մըն ալ Հայ Վշտի Երգիչ կոչուեցաւ, մեր գըրականութեան մեծ ու փոքր ներկայացուցիչներուն կողմէ, արեւելահայ թէ արեւմըտահայ, ժողովուրդի լայն զանգուածներուն կողմէ, Բարթողեան լեռնաշղթային այս թէ այն կողմը ապրող, Հայաստանի թէ Կիլիկիոյ մէջ, Սփիւռքի իւրաքանչիւր գաղութէ ներս։

Ազատութեան ճանապարհին...

Տաք, կիզիչ վկայութիւն մը՝ Հայոց հին ու ցաւագինօրէն հնազանդ աշխարհին յեղափոխական նոր տրամադրութիւններուն մասին վկայող, իր Հայդուկներով, իր Վարդիկներով, իր արիւնոտ, արիւնո՛տ թթխմորներով, վկայութիւն մը՝ որ չոր իրականութիւն ըլլալով հանդերձ, վերասլաց բանաստեղծութիւն է, հոգեկան տեւական պոռթկում, կարծես հին, տխուր, անասելի աւանդավէպ, ժո-

digitised by A.R.A.R.@

ժողովրդական խորունկ ներաշխարհներէ ալիք-ալիք բարձրացող պայծառ խօսք, թեւաւոր ասմունք։

Վշտի Երգիչ:

Լսի՛ն առեն մըն ալ լալկան։ Զըջացին:

Լալկա՞ն՝ այս թուխ եւ իմաստուն համալսարանականը, որ ծառացաւ նոյնիսկ տիեզերքներ կերտող Աստուծոյ դէմ, ընտրելով բառերուն եւ բացատրութեանց ամէնէն հրաշէկը, մերժողական նախադասութիւնները, ամէնէն բուռն թափն ու թոնը։ Լալկա՞ն՝ ա՞յս մէկը, որ համազգային զոհանդական ժամանակի մը առջեւ կեցած, Գահ էլ պէտք չէ եւ ոչ Աստուած երկնքում, կ'ըսէ ու կը կրկնէ շարունակ, ցաւելով կարծես, որ չկայ աւելի ծանր խօսք, աւելի բիրտ մերժում, իր եւ իր ժողովուրդին մրրկած հոգին արտայայտելու համար։ Անկիրք եւ անցատուած արցունքին ոչինչ ըլլալը բոլորէն լաւ գիտցող Ահարոնեա՞նը լալկան։

Զըջացին։

Եւ ուրիշ օր մը եղան աւելի հասկցող եւ աւելի արդար, ու զայն կոչեցին Հայ Գրականութեան Թուխ Արամազդը:

Արամազդեան գորշ ճակատով այս գրագէտը չէր կրնար լալկան ըլլալ, նոյնիսկ Արցունքի Հովիտ գրած պահուն։ Լալկաններ կան մեր գրականութեան մէջ, բայց անոնք ուրիշ անուն ունին, ուրիշ Աւետիս են։

Հայկական վիշտերու այս անյագ պատմիչը մարդացած վիթխարի բողոք մըն է աւելի եւ իր գործը խորքին մէջ անսպառ բողոքագրութիւն մը՝ շատ մը գրքերու անունով, շատ մը գեղեցկութիւններու մէջէն։ Վիշտ կը պատմէ մաքրամաքուր բարբառով մը, անսովոր փայլով մը, նման քիչ պատահող յուզումով մը։ Կը պատմէ վիշտ եւ սակայն չի՛ լար։ Իր խօսքերը կ'արտասանէ յեղափոխականի սրբազան բարկութեամբ մը, աննուաճելի զայրոյթով մը, յարաճուն հաւատքէ մը դրդուած կարծես։ Կ'ըսէ իր ըսելիքը Քրիստափորեան ամբարտակող կամքով մը եւ Րաֆֆիի մը համազգած սրտով ու համընկալ իմացականութեամբ։ Կը պատմէ, այո, արցունքի բաներ, բայց չ'ուզեր որ լանք։ Կ'ուզէ որ զարհուրինք, տխրինք պահ մը եւ ապա նետուինք խելայեղ թափով մը զանգըւած առ զանգուած՝ Հայկական ընդհանուր յեղափոխութեան եւ գեղեցիկ ընդվզումներուն գիրկը, նուաճելու համար վերստին, ինչպէս Հայկը եւ ուրիշներ, ինչպէս Վահագնը եւ ուրիշներ, Սասնայ Ծուռերը եւ ուրիշներ՝ մեր կորսուած ազատութիւնը, մեր համահայկական կողոպտուած անկախութիւնը։

Արձակագիր Սիամանթօ մըն է Ահարոնեան իր գրականութեան բուն էութեան մէջ, երբ կը գրէ Հայութեան մասին։ Սիամանթօ մը՝ վիշտով եւ բողոքներով հարուստ, լեզուով փարթամ, թռիչքներով մեծ։ Տեսիլքներէ անբաժան։ Հաւատք, ու կիրք, ու երեւակայութիւն ունեցող։ Ինքզինք լման վճարելու ձգտող։

Աբովեան Խաչատուր մըն է ան՝ հայրենական նոյնքան եւ թերեւս աւելի վիշտ ու աւելի կրակ սրտին մէջ։ Զինք կրնանք համարել «ջերմութեամբ» լրացուցիչը Քանաքեռցիի տարօրինակ մենաւորին, իսկ իմացական տեսակէտով, լրացուցիչը Փայաջուկցի հսկային։

Մեր մեծ մատենագիրները միայն ու խոր արմատներն են իրենց յաւերժական ժողովուրդին։ Կը զգան, մէկ անգամէն, Հայութիւնը իր բովանդակ անցեալով, բովանդակ ներկայով, իր կարծես ամբողջական ճակատագրով։ Հին են, որչափ ամէնէն հին Հայը, միւս կողմէ նոր՝ ամէնէն նոր Հայէն աւելի։ Հաւաքուած բնազդն են, նշանն են իրենց ժողովուրդին։

Հայոց Երկրի եւ հայ ժողովուրդի սքանչելի նշաններէն մէկն էր Ղեդոյի Արտը մեզի պատմող սրտայոյզ եւ իմաստուն պատմիչը, որ հայ մարդուն եւ անոր խոնարհ հոգին մեծասքանչ խորհուրդը այլազգեց մեզի օր մըն ալ, ծեր մարդու եւ տարագիրի դառն հոգիով։

ԵԴ. ԳՕՅԱՃԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐՍ

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻՆ

Ֆէրրարա՛... երբ քու ամայի պալատներդ, քար քարի վրայ չմնան՝ քերթողի մը բանտը փառքիդ մեծագոյն տիտղոսը պիտի ըլլայ:

ԼՈՐՏ ՊԱՅՐԸՆ

– Ըսէ՛, ծիծեռնա՛կ,
Ճանճ մը կըտուցիդ կ'երթաս ծաղկաւէտ ո՞ր այգեստաններ.
Ո՞ր աշտարակն է՝ որ գաղջ արեւու մէջ է ընկըղմեր.
Ըսէ՛, ծիծեռնա՛կ:
– «Մէտէխի բանտին նորոգել կ'երթամ բոյնս ամայ՝
Որուն մէջ մի՛ւն է տեղացեր ձմեռն, ու այնտեղ հիմա
Օձ մը ծուարած, գլուխը պոչին տակ, լուռ կը մըրափէ:
Օձի շապիկով կ'երթամ կարկտել բոյնս կանեփէ»: –
– «Ա՜խ, գնա՛, ծիծա՛ռ, երգը կըտուցիդ:
Միայնութեան մէջ մեծ եղբայր մ'ունինք մենք հոն կալանուած.
Թեզանիներն ի վար կը հոսեն թուքերն արիւն մ'անձնուրաց,
Հաց մ'են դրեր իր քով, մոխիրով թըրուն, դառնահամ բլիթ,
Ու կուժ մ'որուն մէջ ծըռած կ'արտասուեն մողէզներ դեղին:
Ծիծա՛ռ, շող մը տար լուսնէն՝ որ օծէ բիբերն անժպիտ,
Երգ մ'որ ըսփոփէ հոգին՝ ուր տըրոփեց հոգը մայր երկրին,
Ա՜խ, գնա՛, ծիծա՛ռ, համբոյրս կըտուցիդ:

– Ըսէ՛, իմ կռո՛ւնկ,
Դէպի հորիզոն նետի պէս սլացած վիզըդ բացեղէն՝
Այնպէս ո՞ւր կ'երթաս ուրախ կրկնոցով երդիքիս վրայէն.
Ըսէ՛, իմ կռո՛ւնկ:
– «Կովկասը լիճեր ունի՝ որոնց մէջ եղէգներ ջով ջով
Բարձըր ուռնացած արեւ կը շնչեն փըրփըրուն կատարով:
Ու լըքուածներու տնակներ կան հոն՝ որոնք կը բաղձան,
Որ իրենց շեմին երգեմ, իրիկունն, երգերս ըսփոփման»:
– Ա՜խ, գնա՛, կռո՛ւնկ, յոյսը կըտուցիդ:
Բայց բանտի մ'երդին պահ մը ամփոփէ թեւերդ յոգնած:
Հոն արուեստի քուրմ մը կայ՝ որ նուագեց Վիշտն խռմատարած
Ըստեղնաշարին վրայ ստուերներուն մատերով վըճիտ:
Արդ իր գանկին ջահն արիւն կը ծեփէ պատերն Ոճրի Տան:
Կռո՛ւնկ, պըսակ տար իր ջախջախ քընարին սա ճիւղը փըթիթ,
Զոր մենք ամէնքնիս օծեցինք մեր ողբովն յաւիտեան:
Ա՜խ, գնա՛, կռո՛ւնկ, արցունքս կըտուցիդ:

digitised by A.R.A.R.@

– Ըսէ՛, արագի՛լ,
Գորտ մը, զըմրուխտի նըման, բերնիդ մէջ դէպ՝ ո՞ւր կու տաս խոյս.
Ըսէ՛, արագի՛լ:
– Հեռո՛ւն, կը տեսնեմ գլուխներն աղամանդ լեռներուն Կովկաս,
Որոնց կողերէն ձորերն կը հոսի արեւն երամազ:
Գարունն է պճներ հոն հարսի նըման քարտի մը վըսեմ.
Իր սօսափիւնին մէջ քոյնս ուռիով ես պիտի հիւսեմ»: –
– Ա՛խ, գնա՛, արագի՛լ, կարօտը կըտրուցիդ:
Հոն կապանքի տակ հայրենիքն ունի հանճար մ'ողջակէզ:
Գրիչը մատներուն մէջ խորտակեցին ճառագայթի պէս:
Արագի՛լ վրայէդ փետուր մը ձգէ բանտն իր մահարիթ՝
Ուր ան օրէ օր իր գերեզմանին համար կ'հասունանայ:
Ի՜նչ փոյթ թէ խլուած փետուրէն՝ թեւդ այդ արիւնի շիթ շիթ...
Անով յաղթանակն ան պիտի գրէ իր ուխտին հըսկայ,
Ա՛խ, գնա՛, արագի՛լ, սիրտըս կըտրուցիդ:
– Ըսէ՛, խրո՛խտ բազէ.
Ճեղքելով անտառը կայծակներուն, ամպերուն խորէն,
Ի՞նչ կատարի վրայ կ'երթաս քըթվըտել պարտըդ յուսեղէն.

Ըսէ՛, խրո՛խտ բազէ:
– «Ուսս հորիզոնէն գաղթող մրրիկներն ինձ հոտը բերին,
Հոտ դիակներու, հուժները կարմիր բեղուն ժանտախտին:
Հըզօր թռիչներէս վար գաղջ արիւններ են անձրեւելով՝
Կ'երթամ արածիլ մարդկային բիբերն ու սիրտերն համով»:
– Ա՛խ, գնա՛, բազէ՛, կայծակն կըտրուցիդ...
Բայց մեռելներն այդ՝ զոհեր են լոյսի – Անոնց մի՛ դըպչիր.
Սիրտեր՝ որ վըէժէն չեն գիտեր պաղիլ – Անոնց մի՛ դըպչիր:
Այլ այնտեղ Գայլարն Առաքեալ մ'ունի բանտին մէջ կրանիթ.
Թեւերովդ հուժկու զա՛րկ, փըշրէ՛ խափամն իր լուսամուտին,
Ու շանթը կըտրուցիդ՝ Յոյան երգէ՛, թառած իր ուսին վըրծիտ,
Ըսէ՛, թէ շուտով մենք պիտի կանգնենք արձանն իր փառքին:
Ա՜խ, գնա՛, բազէ՛, դափնի՛ մը կըտրուցիդ: –

Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ

«ՂԵՂՈՅԻ ԱՐՏ»-Ի ԱԿՕՍՆԵՐՈՒՆ

Ա. Ահարոնեանի գրականութիւնը դատումի ենթարկող գրագէտները, ընդհանրապէս, համակրանքի տուրքին շեշտով մը կը խօսին այս վիպակին մասին, ու անիրաւ չեն։ Իր տիպարներու կենդանութեամբ, յուզերու յորդութեամբ, ու սիմպոլիք խորքով իսկոյն ուշագրաւ է «Ղեղոյի Արտը», եւ ամէն հողին հանդէպ մեր ժողովուրդին դարաւոր պաշտամունքը շօշափելի ընծայող զօրութիւն մը։ Անկարելի է չսիրել զայն, մանաւանդ, անոր էջերէն յորդող խանդին նայելով չկատարել տոհմական մեր մէկ թերթին հաւատոյն նպատակը քանի մը ընդհանրացումներ։

Զարգաշ ու չքաւոր գիւղացի մըն է գլխաւոր հերոսը, անունը՝ Գէլօ։ Ունի կին, աղջիկ մը եւ ընտանիքին համարեա մաս կազմող եզնուկ մը։ Մշակ է ուրիշներու արտերուն ու հաշտ է ճակատագրին հետ։ Ենթարկութեամբ՝ զուարթախոհ, ու հպարտ։ Այսպէս ապրած է իր օրերը ու հասած ծերութեան։ Իր հպարտութիւնը կը խորտակուի տակայն ու կեանքը կը թունաւորուի, երբ երեկոյ մը, իր եզնուկն եւ իրեն ուղղուած՝ «Ղեղօ» բացականչութիւնը կը լսէ փողոցի մանուկներէն։ Մանուկները մեծերէն իմացած պէտք է ըլլան այդ անարգական վերամկրտութիւնը, կը խորհի ծերունին ու տագնապը ծայր կու տայ հոգիին մէջ։ Կը սկսի ահա ատենել իր ամբողջ կեանքը։ «Ղեղօն» իր բազմանկիւն թշուառութիւնը բացայայտող ահա յուշարար մը կը թուի իրեն.— «Հող չունե՛ս, հո՛ղ, ու ինքդ հող ու մոխիր ու հողը քո գլխին»։

Մի հարցնէք, թէ ինչո՛ւ հողն է պատճառը, հողագուրկ ըլլալու փաստի մը կը վերագրէ իր արժանապատուութեան հասած վիրաւորանքը եւ ոչ ուրիշ բանի մը։ Հողը կեցութեան հիմնիչ չէ միայն մեզի համար, ամէ՛ն բան է, այլ ներքին անձը զրահաւորելու կոչուած ուժ է մանաւանդ, հպարտութեան, ինքնավստահութեան, ամրութեան գրաւական։ Ու Ահարոնեանը եւ Ահարոնեանի ամբողջ սերունդը զգաց այդ զօրութիւնը, զգացուց զայն, ընծայելով անոր իր գրելը, քերթերը, արիւնը՝ արտասուով, սրբութեամբ, հերոսութեամբ։

Այրող սէր է հողի սէրը Գէլոյի համար։ Սէր է ու խորացող տառապանք՝ երբ կը մտանայ գութանի բացած խոր ակօսներուն, երբ հոգին բուրմունքը ընելէն կ'անցնի, կը դիտէ արտերուն ոսկին ու հնձուորներուն արեւադող քրտինքը։ Հակառակ իր հպարտութիւնը խոցող մարդոց չար ակնարկներուն, ուրիշներու աչքերուն մէջ ինքզինքը հեգնուած տեսնելու զարհուրելի յանձախանքին՝ չի կրնար դիմադրել արդար մարդու ներքին մղումին ու մաճ բռնել կը սորվեցնէ, հորովել երգել կը սորվեցնէ («Անասուններ խաղ կը սիրեն»), հնձել կը սորվեցնէ.— «Թեւերդ լէն բաց արա տը՛յ տղայ, ճշմարտիդ ո՞նց պիտի գրկես»։

Եթէ Ահարոնեան չկարենար ուրիշ տարբեր հայթայթել իր հերոսին դիմագիծը յօրինելու համար, հնձուորին ըսուած այս նախադասութիւնը հաւանաբար պիտի բաւէր անոր անհատականութիւնը մեր համարումին պարտադրելու։ Գրագէտը ի՛նքը դրած է արդէօք նախադասութիւնը հերոսի բերնին, թէ հերոսը հաղորդած է զայն գրագէտի գրչին։ Նման առիթ-

digitised by A.R.A.R.@

ներով է, որ ընթերցողը կը մատնուի երջանիկ շփոթի մը։ Պատկերը գեղեցիկ է ու խորունկ։ Աշխատանք ու սէր։ Աշխատանքին մէջ ձեռք ձգել նշանածին հետ վարուելու վարժութիւնը։ Մեր ժողովուրդն է։ Նման գեղեցկութիւններ որսալով կը կազմուի ազգային գրագէտը։ Գրագէտը միջազգային կը դառնայ այս ճամբով։

Հնձուորներէն բաժնուած պահուն նորէն կը յայտնուի Գէւոյի վիշտը։ Նորէն կ'իյնայ դառն խորհրդածութիւններու մէջ.— «Մարդ լինես հազարին ու մնաս հողին կարօտ — վայ Աստուած»։

⁂

Առանց հողի մնալու հեռանկարէն սարսափահար՝ Գէւօն, ի վերջոյ, կը գտնէ քարքարոտ ու տատասկոտ անկիւն մը ու գործի կը լծուի։ Կը մաքրէ քարերն ու տատասկները, հեռուներէն մէջքով հող կը փոխադրէ հոն եւ զայն կը դարձնէ իր արտը։ Ցանելու, հնձելու, բերք ու բարիք տարածելու մեծ անձուկ մը, ու ափ մը հող միայն, չոր, փշոտ, ժայռոտ, աղուտ («Կը բուսնի՞, չի՛ բուսնիր»)։ Մարդիկ հեգնանքով կը նային անոր։ Շրջապատին կողմէ կը կոչուի «Ղեղոյի արտ»։ Ծաղրով կը դառնայ անյաջողութեան, ձախորդութիւններու հոմանիշ՝ — «Խարծու Ղեղոյի արտ»։ Մէկ օրավարէն պակաս տարածութիւն մըն է, սակայն, «արտս չափ մեծ է, իսկ սիրտս... հա, սիրտս հարիւր օրավար է, հարիւր օրավա՛ր...»։

Օրը կու գայ եւ Գէւօն սերմ կը նետէ իր արտին՝ հայ սերմնացանին յատուկ հնաւանդ ծիսակատարութեամբ։ Բուռ մը կը նետէ թռչուններուն համար, բուռ մը՝ չունեւորներուն, մուրացիկներուն, ղարիբ ղուրպաթներուն ու Տիրոջ համար եւ ցանքը կ'անէ իր երազը իրագործած մարդու գոհունակութեամբ։ Կ'երթայ ապա գինետուն ու կը խմէ արտին կենացը, արտին հաշւոյն։ Կալին՝ իրարու ետեւէ կը յայտնուին գիւղատիրոջ մարդը, երէցփոխը, քահանան։ Կու տայ բոլորին բաժինը։ Կու գայ եւ գինեպանը ու կը կիսէ վերջին պարկը...

Կ'ըսեն, թէ Ֆրանսացին մինչեւ որ երկու տարուայ տնտեսական չապահովէ, հանդիստ չի կրնար ըլլալ, կը սարսափի կեանքէն, չի ժըպտիր, կը տագնապի ինքն իրեն համար, մարդ չի տեսներ շուրջը, կը դառնայ չափազանց կծծի, զգոյշ, չի կրնար պահել իր մարդկայնութիւնը։ Տարբեր է ցեղային մեր խառնուածքը։ Բուն հայ մարդը, հողին բոլոր ընձեռածը գերազանցապէս այլասէր է, գթասիրտ, առատաձեռն, չունեւորներուն, ղարիպ-ղուրպաթներուն վշտին մասնակից, մտահոգութիւնները փարատող տրամադրութիւնը, չի վախնար կեանքէն, չի քաշուիր իր պատեանին մէջ, կ'ապրի դժուարութիւնները իր կամքին ենթարկելու ինքնավստահութեամբ։ Ղեղօ է իւրաքանչիւր հայ։ Ղեղօն հայ մարդն է։

Աշուն է ու սերմնցու չէ մնացած Գէւոյին։ Նոյն տարին դէմը ցցուած է նաեւ աչքը ու կառավարական հարկը կը պահանջէ։ Գէւօն չի կրնար պահանջուածը տալ։ Կը պատրաստեն էշը աճուրդի հանել, գրաւել արտը։ Կա՛մ էշը, կամ արտը։ Կը քաշեն զինք գիւղի հրապարակը։ Թէոը կ'որոշէ հարկը վճարողին յանձնել արտը։ Ծանօթներէն մէկ-երկուքը կ'ընդունին պայմանը։ Ծերունին անգութ այս վերաբերումին առջեւ կուլ կու տայ արցունքը, չի պաղատիր, կը պահէ հպարտութիւնը։ Հպարտութիւնը կը զարմացնէ աչքը, որ «Ղեղօ» անունը տալով ու պատուո՛վ կը խօսի հետը։ Հոս արդէն չի կրնար համբերել։ Կը փոթորկի հոգին։ Իր կազմած արտին հետ, արդէ՞ն ալ կը կորչէր, թէ թաղուած-վերջացած է զինք անդադար տանջող մղձաւանջային «Ղեղօն»։ Կը կատղի մարդոց շրթներուն տակաւին ապրող այդ չար անունին ի լուր։ Կ'ուզէ ջարդել, փշրել բոլորը։ Կը բարձրացնէ գլուխը յանկարծ, կը ծառանայ, կը փայլատակէին աչքերը ու կը գոռայ.—

«— Աղքատ եմ ու մշակ, ա՜խ, հա, շատ աղքատ, բայց քու հացը չեմ կերել, ա՜խ... Ոչ ոքի տուն չեմ քանդել, ախր, մշակ եմ ու աղքատ, ուրիշի քրտինքով չեմ ապրել, ախր, վաստակ եմ արել, արդար վաստակ, արտի տէր եմ, ճակատիս քրտինքով հողն եմ բրդել, հոգիս եմ դրել այնտեղ, ախր, սի՛րտս, սի՛րտս, չեմ տայ ձեզ արտը... Էշը ձեզ, ծախեցէք, քե՞զ, ա՜խ, ծախիր էշը, արտը չեմ տայ, չեմ տայ...»

Ու կ'ըլլայ իր ըսածին պէս։ Պետութեան հարկին համար կը ծախեն էշը։ Ծերունին գիշերը կ'երթայ մսուրին մօտ ու զաւակօրէն կ'ողբայ «արտին մատաղ» դարձած էշը։ Տագնապը կը լուծուի այսպէս ու վիպակը կ'աւարտի։

Մարդ չի կրնար, ի հարկէ, դիւրութեամբ բաժնուիլ վերեւ մէջբերուած Գէւոյի վերջին պոռթկումէն։ Հայ մարդուն ապրած քանի մը դարու կեանքին խտացեալ մէկ պատկերն է, իր

digitised by A.R.A.R.@

[illegible]

Գ. Մ.

digitised by A.R.A.R.@

ԱՐԻՒՆԻ ՁԱՅՆԸ

Հետագայ էջերուն տրուածը այն պատմուածքն է, որ նիւթը կը կազմէր «Արիւնամարտը» անուն շարժանկարին:

Մեր քաղաքին մէջ ցուցադրուեցաւ այդ շարժանկարը եւ արժանացաւ ջերմ ընդունելութեան: Տիրող կարծիքին համաձայն, «Եօթներորդ արուեստի ազատ ազգականը», որ մեր շարժանկարն է Երեւանէն մինչեւ Միացեալ Նահանգներ, յանձին «Արիւնամարտին», ոտք կը դնէր արուեստի սեմէն, բանալով յուսադրիչ հեռանկարներ:

Արուեստի բարդ նուաճումները եւ պատմական եղելութիւնները յաջողօրէն ըմբռնելի դարձնելու եւ արագօրէն տարածելու ընդունակ այս արուեստէն՝ արժանաւորապէս պիտի օգտուի՞ն արդեօք մեր գրական գլուխ-գործոցները ու յեղափոխական շարժումները: «Արիւնամարտը» յաջող փորձ մըն էր: Զայն պատրաստող արուեստագէտները կրնան գեղեցիկ անակնկալներու առջեւ դնել մեզ:

Լուսաբաց էր, երբ Բաղդօն վերկացաւ, երեսը խաչակնքեց, կողովը չալակեց, դիմեց դէպի գիւղից դուրս՝ մարագը, անասունների առաւօտեան յարդը բերելու:

Նախընթաց երեկոյ Բաղդօն էլ շատերի պէս լսեց Քօռ-Հօխիկի սպանութեան մասին, որ կատարուել էր Սիփանայ մօտիկ մի ձորում, օրը ցերեկով, ամբողջ կարաւանի ներկայութեամբ: Աստուծոյ մի արդար դատաստան է եղել, մտածում էր Բաղդօն: Քօռ-Հօխիկը՝ Սիփանայ Կօլմիւդիրը պատուհաս էր դարձել իր հարեւանների, իր արիւնակից հայ ժողովրդի գլխին: Թիւրք զափթիէից եւ քիւրդ աւազակից էլ վատթար էր նա:

Ասում էին, որ սպանողները անծանօթ մարդիկ, յանկարծ յայտնուել էին ձորում, կարաւանի առաջը կտրել, առանց որեւէ առաջնորդի քսան հոգու մէջ ճանաչել էին Քօռ-Հօխիկին եւ սպաննել: Զարմանալի բան է եղել, մտածում էր Բաղդօն, Աստծու մատը կայ այդ գործի մէջ:

Փա՛ռք քեզ Աստուած:

Հազար սուգի, ցաւի մէջ թէկուզ մի հատ ոճրագործի պատիժը մարդու էրուած սիրտը էլի մի փոքր զովացնում է:

Տեսնես ո՞վքեր են եղել սպանողները... «Ով էլ լինեն, Աստուած իրենց գործին յաջողութիւն տայ», վերջացրեց նա բարձրաձայն:

— Բարի լոյս, Բա՛ղդօ:

Բաղդօն ցնցուեց ու շփոթուեց:

— Աստծու բարին, Մոսօ:

Գիւղի քիւրդ պահապանն էր, Բաղդօն նրան չէր տեսնում, երբ բարձրաձայն յայտնեց իր վերջին միտքը:

— Բա՛ղդօ, գիշերը վատ երազ հօ չե՞ս տեսել, քեզ քեզ խօսելով ես գնում:

— Վատ երա՞զ... չէ՛, Մոսօ, աղօթելով եմ գնում, մռմռում եմ ինքս ինձ:

digitised by A.R.A.R.@

«Օրն երթայ՝ չարը հետը», մտածեց Բաղդօն հեռանալով, «մէկն էլ չկայ, որ մեզ ազատի այս աւազակից»:

Խօսքը Մստոյի մասին էր, որ թէեւ թէ գիւղի պահապանն էր, բայց շնորհիւ միւդիրի պաշտպանութեան, ինքնագլուխ տէր էր. գիւղացիք դողում էին նրանից, երեսին ժպտում, յետեւից անիծում եւ շարունակում էին կատարել նրա բոլոր քմահաճոյքները:

Մինչ Մստոյին պատահելը Բաղդոյի տրամադրութիւնը լաւ էր. Հօխիկի սպանութիւնը նախընթաց երեկոյից մի տեսակ ախորժ մեղմութիւն էր լցրել նրա սրտում: Այս առաւօտ էլ զարթնելուն պէս իսկոյն այդ «լաւ բանը» միտն ընկաւ: Ինքը չէր կարող ասել, թէ ինչո՞ւ, բայց Քոռ-Հօխիկի մահը երէկուանից մի վայրկեան նրա գլխից չէր հեռանում: Անիծած Մստօն ո՞րտեղից յայտնուեց. Բաղդօն այժմ վախենում է մտածել Հօխիկի մասին, բայց էլի մտածում է. ախորժ տրամադրութիւնը սակայն կորաւ:

«Սատանայի պէս ո՞րտեղից լոյս ընկաւ», մրմռաց նա:

Ծը՛ռռ... Բաղդօն բացեց մարագի դուռը, ներս մտաւ, եւ յանկարծ ձեռքերը թուլացան, կողովը վար ընկաւ թիկունքից, դէմքը գունատուեց, բերանը անակնկալ սարսափից բաց, աչքերը չռած, նա յետ յետ գնաց, յենուեց պատին ու նայում էր շունչը բռնած, անխօս: Միեւնոյն ժամանակ պատերի տակից, յարդի միջից, այս ու այն անկիւնից տասնեակ անծանօթներ ոտից գլուխ զինուած՝ նայում էին նրան կարծես սպասելով, որ Բաղդօն խօսի, մի բան ասի: Բայց նա լուռ էր, ձայն չկար, զէնքերի փայլը, տասնեակ աչքերի հայեացքները, ի սպառ շշմեցրել, շլացրել էին Բաղդոյին:

— Ցիսո՛ւս Քրիստոս, Բաղդօն խաչակնքեց երեսը.

— Մենք չարքեր չենք, ախպէր, խօսեց գլխաւորը վեր կենալով ու մօտենալով Բաղդոյին. քեզ նման մարդ, քեզ նման հայ-քրիստոնեաներ ենք. մի՛ վախեցիր:

Միւսները ժպտում էին:

Պատասխանի փոխարէն Բաղդօն աւելի յետ քաշուեց, կարծես փորձում էր պատի մէջ մտնել, ծածկուել, կորչել:

Գլխաւորը քաղցրութեամբ ձեռքը նրա ուսին դրեց:

— Մի վախեցի՛ր, թշնամիներ չենք այլ բարեկամներ: Մենք չարերի թշնամիներ ենք:

— Հօ... Հօ... Հօխի՛կը... մտածեց Բաղդօն, բայց ակամայ այդ անունը բարձրաձայն դուրս եկաւ իր դողդոջուն շրթունքներից:

— Հը՛ը... լսե՞լ ես, այդ լաւ է, մե՛նք ենք...

— Հա՛, լսել եմ... բայց... բայց... ես... վկայ է Աստուած, հա, ես ուրախացայ:

— Այդ էլ լաւ է, շարունակեց գլխաւորը, մենք ուրեմն բարեկամ մարդի ենք հանդիպել: Դէ՛, լսիր, երկու գիշեր է քայլում ենք անընդհատ, այսօր քո մարագում կը հանգստանանք, բայց շատ սոված ենք, ճանապարհներս երկար, գործներս շատ, գնա՛ շուտով գիւղ, իսկոյն մեզ հացի պաշար բեր, քանի կարող ես շատ, եւ մեզ հետ վերցնելու համար: Հէնց որ գիշերը վրայ հասնի, մենք օրհնելով քեզ ու քո օջաղը, ճանապարհ կ՚ընկնենք:

— Հա՛, հա՛, գնամ հաց բերեմ: Բաղդօն դողդոջուն ձեռքը մեկնեց դէպի դուռը եւ ուզում էր դուրս թռչել:

digitised by A.R.A.R.@

– Կա՛ց, կոչեց գլխաւորը. Բաղդօն կրկին ցնցուեց իր տեղում, աչքերը սարսափելի եւ խորհրդաւոր անծանօթին յառած։

– Անունդ ի՞նչ է։

– Բաղդօ, քեզ ծառայ։

– Լսի՛ր Բաղդօ, իմ ախպէրն ես, տասցի, որ մենք բարեկամ մարդիկ ենք, բայց մեզ չար կամեցողների համար մենք սարսափելի ենք, երդուիր, որ ոչ ոքի, անգամ կնոջդ չես ասի, որ մեզ տեսար։

– Երդւում եմ, ժամ … պատարագ … Աստուած … երկինք ինձ խռով կենայ, չէ՞ որ դուք Հօխիկին, ա՛խ, էն Հօխիկին… չանտատա՛կ…

– Մարագից դուրս գալիս չվազես։

– Չէ՛։

– Այնպէս հանդարտ քայլիր, իբր թէ ոչինչ չի պատահել։

– Հա՛։

– Վերադարձին էլ հանդարտ արի, հացը կողովիդ մէջ, որ մարդ բան չհասկանայ։

– Հա՛, հա՛, լաւ ես ասում, ժեռնե՛մ էդ միրուքիդ։

Բաղդօն կրկին ձեռքը մեկնեց դէպի դուռը։

– Կա՛ց, կա՛ց, կողովդ մի՛թող այստեղ, դարման լցրու տար հետդ, որ բան չկարծեն։

Բաղդօն կռացաւ, կողովը լցրեց, շալակեց եւ դռնից դուրս եկաւ։

Հազիւ մարագից հեռացած, նա սկսեց նախ արագ արագ քայլել, ապա համարեա վազել։ Նա հեւ ի հեւ առաջ էր գնում գիւղի նեղ ու դալարուն փողոցներով եւ միեւնոյն ժամանակ մտածում էր, որ ինքը ոչ ոքի ոչինչ չպիտի ասի։

«Չե՛մ ասի, չե՛մ ասի», մրմնջում էին նրա շրթունքները, բայց երբ ինքը լսում էր իր փափուզը, զայրանում էր իր վրայ, շրթունքները կրծոտում, մի վայրկեան լռում, շարունակում էր վազել կողովի տակ կռացած եւ էլի կրկնում ինքն իրեն։

«Չե՛մ ասի, չե՛մ ասի, օ՛օ, չե՛մ ասի»։

– Բաղդօ, ինչո՞ւ ես վազում։

Դարձեալ Մստօն էր… Բաղդօյի ոտները դողացին։

– Ե՞ս… ես գնում եմ հաց… ես չեմ վազում։

– Գժուել ես, ի՞նչպէս թէ չեմ վազում։

Բաղդօն բոլորովին իրեն կորցրեց։

– Մարագում չարքե՞ր ես տեսել։

– Չէ՛, չէ՛, չարքեր չեն… ես չեմ վազում, հաւատա՛ չեմ վազում. ինչո՞ւ վազեմ, վա՛հ, ա՛յ գնում եմ հանդարտ։

Նա շտապեց հեռանալ։

Մստօն կանգնած նայում էր այս չփոթուած մարդի յետեւից, որ իր կողովի տակ կռացած՝ վազում էր անընդհատ եւ մռմռում մի ինչ որ բան, ապա նրա դէմքը խորամանկ, չարամիտ արտայայտութիւն առաւ, նա նայեց շուրջը կասկածելի ձեւով եւ ճանապարհը փոխելով՝ դիմեց դէպի մարագները։

Բաղդօն կողովը դատարկեց եւ հեւալով, գունատուած ներս ընկաւ խրճիթ։ Դուրս քաշեց հացի տաշտը, կողովը մօտեցրեց։

Կինը նայում էր զարմացած։

– Բաղդօ՛.

digitised by A.R.A.R.@

Բաղդօն լուռ էր եւ հացերը իրար ետեւից շտապով շարում էր կողովի մէջ։

— Բաղդօ՛.

Բաղդօն նայեց աղերսական դէմքով եւ պատասխանի փոխարէն ձեռքը դէպի իր շրթունքները տարաւ, որպէս նշան լռութեան։

Կինը շփոթուեց, նա կարծեց թէ ամուսնուն մի չար բան է պատահել։

— Այ մարդ, քոռանամ ես, ի՞նչ եղաւ քեզ, գժուեցի՞ր...

— Սո՛ւս, սո՛ւս, կնիկ, մարդ չիմանա՛յ... ես ոչ ոքի չեմ ասի, ոչ ոքի, եւ կրկին ձեռքը դրեց շրթունքներին։

— Հացերն ո՞ւր ես տանում։

— Փանիր էլ բեր։

— Ո՞ւր ես տանում։

— Բոռ-Հօխիկին խո իմացա՞ր...

— Զա՞րք դիպաւ քեզ մարաղում։

— Աստծու մարդն են, ի՞նչ չարք։

— Ո՞վ։

— Հօխիկին իմացա՞ր...

Կինն այս անգամ վազեց դէպի դուռը, որ դուրս գայ հարեւաններին կանչի. ամուսինը լաւ չէր։

Բաղդօն առաջը կտրեց, ձեռքը բռնեց։

— Տունդ աւերուի, ո՞ւր ես գնում, երդուել եմ, երդուե՛լ։

— Ո՞ւմ, Բաղդօ։

— Ժամ, պատարագ, Աստուած, երկինք, հայ-քրիստոնեաներ են։ Կինը յուզմունքից ու երկիւղից հեկեկաց ու կծկուեց դրան առաջ։

Բաղդօն մնաց կարկամուած, ինչ անելը չիմանալով եւ ցաւով նայում էր կնոջը։

— Մի՛ լաց, ա՛յ կնիկ, վալլա՛հ վատ բան չկայ։ Ապա մի թափով լի կողովը շալակեց եւ շարժուեց դէպի դուռը։ Դեռ քայլը չէմքից դուրս չձգած, Բաղդօն իր տեղում քարացած մնաց... Մարագների կողմից լսուեց հրացանների որոտ. նա բերանը բացեց, ականջները սրեց աւելի լաւ լսելու համար. որոտը կրկնուեց, աւելի ուժգին, աւելի երկար։ Բաղդօն դողդողաց, կողովը ձեռքից դուրս պրծաւ, հացերը փռուեցին չէմքի վրայ։

— Սոսօ՛ն, Սոսօ՛ն... օօ՛, ե՛ս ասացի, ե՛ս... երդուեցի եւ ասացի... Նա գլուխը յենեց դրանը եւ մնաց քարացած. հրացանի իւրաքանչիւր ձայնի հետ նրա մէջքը կարծես մի հարուած էր ստանում, մարմինը փշաքաղւում եւ կամաց կամաց թուլանում. Ի վերջոյ Բաղդօն նստեց հացով լի կողովի առաջ ուժասպառ, ջարդուած ու խեղագար աչքերով նայում էր մի կէտի. կինը լալիս էր մի անկիւնում։

Եւ դրսում հրացանները որոտում էին անընդհատ, մարդկային ձայները բազմանում, փողոցներից լսւում էին ոտնաձայներ, ամբողջ գիւղը կարծես աւերւում էր։

— Սոսօ՛ն, Սոսօ՛ն, ա՛հ, չո՛ւն, մռնչում էր Բաղդօն, գլուխը ձեռքերի մէջ առած, կամ կուրծքը տրորելով եւ աչքերից արցունքը թափւում էր, թափւում...

Նա մտածել էր առանց իմանալու։

Զօրանոցի յետեւն զինուորները շրջապատել էին Բաղդոյի մարագը, ուր հանգստանում էին տասներկու հայդուկներ եւ սկսուած էր մի անհաւասար, յուսահատ կռիւ։ Յիսուն հրացան մի անգամից ճարճատում էին

digitised by A.R.A.R.@

չորս կողմից մարագի պատերի վրայ, ծուխը ծածկում էր ամէն ինչ եւ խեկոյն մի քանի գնդակներ սուլելով գալիս էին հայհոյանքով ու առնացով:

— Անձնատուր եղէք, գոռում էր յիսնապետը արդէն տասներորդ անգամ:

Մարագը հրէշի պէս ցնցւում, ոռնում էր կատաղաբար, հրացաններ ը պայթում էին եւ գնդակները սուլելով գալիս էին այնտեղից:

— Խմբուեցէ՛ք, գոռաց յիսնապետը:

Զինուորները նրա չուրջը բռնեցին:

— Ինձ հետ միասին, դէպի դուռը գրոհ տուէ՛ք. մի բուռը գեավուրներին սուինների վրայ, յառա՛ջ:

Գունդը շարժուեց թափով եւ նոյն վայրկեանին դուռը բացուեց կարծես թշնամիներին ընդունելու համար, բայց գնդակների մի տարափ դիմաւորեց յարձակուողներին, որոնց առաջին շարքն ընկաւ, իսկ միւսները կրկին ցրիւ եկան: Մարագի դուռը նորից ծածկուեց:

— Վառե՛ր, վառե՛ր, մռնչաց յիսնապետը իր զինուորներին:

Կրկին յարձակում, կրկին կոտորած ու փախուստ: Մարագը մի կատաղած գազան լինէր կարծես, որին մօտեցողը փուլում էր գետին անկենդան: Մի առ ժամանակ զինադադար եղաւ: Յարձակուողները շուարել էին, իսկ պաշարուածները կենդանութեան նշան չէին ցոյց տալիս: Կռիւն սկըսուել էր առաւօտից, ճաշ էր արդէն եւ դեռ վախճանը յայտնի չէր:

Յիսնապետը մտածում էր եւ յանկարծ նրա աչքերը փայլեցին:

— Կրա՛կ, կրա՛կ տուէք մարագը, որոտաց նա:

Եւ խեկոյն հարեւան մարագների դէզերը քանդեցին զինուորները, բոցավառուած խուրձերը օդի մէջ պտոյտ գործելով՝ ներս ընկան պաշարուած մարագը: Ներսում յարդը բռնկուեց, ծուխի ամպեր բարձրացան դէպին բոցերի հետ, այլեւս դիմանալ անկարելի էր. խուրձերը ինչպէս կրակի ամպեր վերեւից թափւում էին ու թափւում եւ մարագը ճարճատելով վառւում էր:

Միեւնոյն ժամանակ յիսնապետի հրամանով զինուորները երկու խիտ շարքով կիսաշրջան կազմեցին մուտքի առաջ՝ հրացանները կազմ ու պատրաստ: Սպառողական խեղդող դրութիւն հասաւ. լուռ էին պաշարուածները, անշարժ կանգնած էին յարձակուողները, միայն մարագն էր ծուխ ու բոց արձակում, ճարճատում եւ կարծես պատրաստւում էր կրակէ շնչով դէպի երկինք բարձրանալ՝ մի կտոր սեւ ամպի պէս:

Յիսնապետը շուարել էր. մի՞թէ վառուեցին արդէն, ի՞նչու չեն դուրս գալիս. նրա հրամանով զինուորները շարժուեցին դէպի դուռը, բայց հէնց նոյն վայրկեանին բոցերի եւ ծխի միջից դեւերի պէս դուրս թռան հայդուկները զոյգ-զոյգ, երբեմն-երբեմն՝ անընդհատ պարպելով հրացանները: Առաջինները հէնց մարագի առաջ ընկան թիւրքերի գնդակների միահամուռ տարափի տակ, միւսներն իրենց ընկերների դիակների վրայով ծխի ու գնդակների միջից վազեցին դէպի սուինների օղակը ճանապարհ բանալու: Նրանք սարսափելի էին: Մխից ամբողջապէս սեւացած, յօնքերն ու մազերը խանձուած, ոմանց զգեստները ծխալիս կամ բոցավառ, ուրիշների դէմքերը կամ ձեռքերը այրուած ու ճաքճքած հրդեհի արգանդից դուրս վիժած այդ մարդիկ սեւ ուերող, լափող բոցեր լինէին, որ մահուան գաղտնիքը գրկած վազում էին դէպի թշնամին՝ աջ ու ձախ հրացան պարպելով: Կատաղի դեւերի այդ [illegible] դիմանալ անկարելի էր,

digitised by A.R.A.R.@

թիւրքերը սոսկումով բռնուած յետ յետ քաշուեցին, սուինների օղակը պատռուեց եւ հայդուկների խմբի մնացորդը դէպի լեռները ձգուեց։

Եւ այս բոլորը տեսաւ գիւղը, եւ այս բոլորն իմացաւ Բաղդօն։

... Ուշ գիշեր էր եւ դեռ վառւում, ծխում էր մարագը։ Բոցերի դեղնաւուն, մահատեսիլ լուսաւորութիւնը թափանցիկ, հսկայական պատանի պէս պարուրում էր կծկուած գիւղը, մահուան քնքուշութեամբ դողդողում, գուրգուրում էր մեռած խրճիթները, իսկ նրանից վեր ծխի մութ գալարների մէջ սաւառնում էր սարսափը եւ մաղւում անքուն գլուխների վրայ։

Բաղդօն էլ անքուն էր, Նրան թւում էր, որ իր մարագի, իր տան շուրջը, գիւղի փողոցներում, ուր մի կտոր խաւար անկիւն կայ, մի վիրաւոր է սողում, ծնկների վրայ, գետինը չանգռելով քաշ է տալիս իր արիւնոտ, ջախջախուած մարմինը հեռո՛ւ, հեռո՛ւ այս անիծուած վայրից դէպի մութ անյայտ։ Եւ տնքում էին եւ մրմնջում, անիծում էին վիրաւորները, եւ նրանց հառաչանքներն ու անէծքները ընկնում էին նրանց արիւնոտ շրթունքներից, որպէս այրող բոցեր, ընկնում էին, եռում եւ լիզում նզովուած երկիրը, ուր այնքան ոճիրներ կատարուեցին։

Եւ արդար արիւնը մռնչում էր հազար կողմից. Բաղդոյի մարագը վառւում էր, իր մութ խրճիթը հեծեծում էր վիրաւորների հետ։

— Կնիկ, լսո՞ւմ ես։

— Ի՞նչ։

— Ձա՛յնը

— Ո՞ւմ ձայնը, ա՛յ մարդ։

— Նրանց ձայնը, չե՞ս լսում։

— Ձայն չկայ։

— Երդումն ու արիւնը կծկուած են մեր դրան առաջ, հեծեծում են, լալիս։

— Քամի՛ն է, քնի՛ր, քնի՛ր։

— Կնիկ, ախըր հացը չտարայ, մնաց, վեր կենամ, տանեմ։

— Ո՞ւմ տանես, էլ մարդ չկայ, չկայ։

— Հա՛, հա՛, էլ չկան... բոլորին ջարդեցին... եւ սողում են այժմ կախկխուած միսերը քաշ տալով հողերի միջից... իմ երդո՛ւմը... նրանց անէծքը... ո՛ւհ... Բաղդօն մռնչաց սրտի ցաւից եւ գալարւում էր, կուրծքը չանգռում, արցունքը թափւում էր խաւարի մէջ։ Մէկ էլ նա ոտքի կանգնեց, խարխափելով գտաւ դուռը։

— Ո՞ւր, ա՛յ մարդ։

— Ձայնը կանչում է։

. . . .

Կինը լալիս էր խաւար խրճիթի մէջ, դողալով, սարսափած, իսկ Բաղդօն թափառում էր դրսում. գլխաբաց, զարհուրելի, Նայում էր մութ տեղերը, քարերի, պատերի, մացառների տակ։ Եւ հեծեծիւնը հնչւում էր նրա ականջներում, եւ նա վազում էր անընդհատ։ Մարագի առաջ նա կանգ առաւ, էլ բոցեր չկային, ծուխն էր բարձրանում ոլոր մոլոր, ինչպէս սեւ գործի բօթաբեր եւ գնում էր լիզելու երկնքի անողորմ ճակատը։ Այստեղ, այնտեղ դեռ ընկած էին հայդուկների դիակները, մութ ու սեւ զանգուածներ։ Բաղդօն էլ չէր վախենում ոչինչից, ոչ ոքից։ Նա կռանում էր մէկի, միւսի վրայ, լսում էր. չե՞ն շնչում արդեօք. ի զո՛ւր, բոլո՛րը քնած էին յաւիտեան, ցաւը սրտերում, անէծքը շրթունքներին։ Երկու հումկու,

digitised by A.R.A.R.@

թիկնալէտ մարմիններ իրար վրայ էին ինկած, ինչպէս փոթորկի խլած զոյգ կաղնիներ։ Բաղդօն նայեց, ներքեւի մարմինը շարժւում, գալարւում էր, աշխատելով դուրս գալ մեռած ընկերոջ տակից եւ սողալ, սողա՛լ… Բաղդօն մօտեցաւ դողդողալով, ազատեց նրան, շալակեց եւ քայլեց խաւարի միջից դէպի տուն։ Հոգին խեղդող, սիրտը ճնշող այն հեծեծանքը այժմ Բաղդօն լսում էր իր թիկունքից. երդումի եւ արեան բեռն էր տանում։

. . . .

Խրճիթում պլպլում էր ձիթէ ճրագի աղօտ լոյսը. Բաղդօն կռացել էր վիրաւորի գունատ դէմքին եւ նայում էր ագահութեամբ. ասես այդ կապտած շրթունքներից իր գերագոյն դատավճռին սպասելով։

— Ջո՛ւր…

Բաղդօն ջուր մօտեցրեց նրա շրթունքներին։

— Ես… ո՞ւր… տեղ… եմ։

— Բարեկամի տան, հանգիստ եղիր։

— Բարեկա՛մ… չկար էն գիւղում… անիրաւնե՛ր… դաւաճաննե՛ր… իրենց համար… իրենց համար… էլի չեն հասկանում… անիծուէ՛ք…

Բաղդօն սարսռեց նստած տեղը։

— Ընկերնե՞րս… սա՛խ. ես ուշացած… կռունկ եմ… հեռու տեղերից… թեւս կոտրուեց… թեւերս կոտրուեցին… էլ չեմ կարող… չեմ կարող, ո՞վ ես դու…

— Ե՞ս, ախր ես հաց… Մասօ՜ն… վախեցայ, երկինք… վախեցայ, ես չեմ մատնել… ես Բաղդօն եմ։

— Բաղդօ՛ն… Բաղդօ՛ն…

Վիրաւորը երեսը դարձրեց ու լռեց. Բաղդօն ձեռքերով դէմքը ծածկեց, հեկեկաց, արցունքը թափուեց։

— Ես մատնիչ չե՛մ. ես մատնիչ չե՛մ…

Վիրաւորն էլ չէր լսում. նա փակեց աչքերը եւ քնեց յաւիտեան։ Ճրագի լոյսը պլպլում էր, բոցը խաղում նահատակի գունատ, վսեմ դէմքի վրայ եւ Բաղդօն հեկեկում էր, հեկեկում էր անվերջ…

. . . .

Ամիսներ յետոյ Բաղդօն հայդուկային մի խմբի մէջ էր։

— Արիւնը կանչեց, արեան հարկ ունիմ տալու, արեան հարկ, ասաց նա խմբապետին։

Ա. Ա.

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՄԱՍՏԵՂ

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Փոքր գիւղի մը մէջ մարմին առած ոգի մը, որ տառապանքի ճամբով հասած է ազգային գրական արուեստի բարձրութեան եւ նոյն ճամբով հասած է երկընքի կապոյտին չափ անպարագիծ համամարդկայինին։

Անտարակոյս, ինքը ազգն է, որ անհասկնալի օրէնքներով կը ստեղծէ տաղանդներ ինքզինք պաշտպանելու համար։ Այդ՝ եղած է հաւաքական, ցեղային ժառանգութիւն, կենսաբանական օրէնքներով, որ մենք կ'ըսենք, Ապրելու կամք։

Այդպէս ստեղծուած են մեր դիւցազնները, մեր դիւցազներգութիւնը եւ որոնց մէջ ուժեղ եղած է մարդկայինը։ Նոյն ուժեղ գիծը մեր հսկայ ֆէտայիններուն մէջ, նահատակուելու նպատակի մը համար եւ այդ նպատակը եղած է հայ ժողովուրդը պաշտպանել արդարութեան եւ ազատութեան անունով։ Ահարոնեան յաճախ իր պատմուածքներուն մէջ կը հասնի հոն, ուր կը պաշտպանէ արդարութիւնը նոյնիսկ թշնամիին մէջ։

Երբ Իգդիր-Մաւացի պատանի Աւետիսը ճամբուն վրայ չհանդիպէր իր ուսուցիչ Դաւիթ Քալանթարեանին, որ այդ ատեն կը մեկնէր Իգդիրէն, գուցէ մոռցուէր ամէն բան եւ Աւետիսը մեծնար գիւղին մէջ, որպէս հողագործ, որպէս լծվար եւ կամ շարունակէր իր հօր՝ դարբին Առաքելի արհեստը։ Բայց ուր ալ ըլլար, ի՞նչ ալ վիճակուէր անոր՝ ձեւով մը դուրս պիտի ժայթքէր ծովուն մէջ թաքնուած յորդ աղբիւրի մը պէս, այնպէս ինչպէս ժայթքեց Անդրանիկը, առանց կարեւոր դպրոցի։

Ահարոնեանի հայրը, դարբին Առաքել, գրել-կարդալ չէր գիտեր, բայց մէկն էր, որուն նկարագրի ուժեղ գծերը թաքնուած էին օրուայ հոգերու եւ տառապանքի լռութեան մէջ։ Մանուկ Աւետիսը գիտէր այդ լռութիւնը ունկընդրել եւ ըմբռնել։

Իր մայրը Զարդար, կը զգար գրերու ջերմութիւնը։ Փոքրիկ գիւղի մը մէջ բացառիկ երեւոյթ էր կնոջ մը համար Սաղմոս ու Նարեկ կարդալ։

digitised by A.R.A.R.@

Մայրն էր, որ իր զաւկին ձեռքէն բռնած, կը տանէր Գիւլաղիւ խալիֆային դպրոցը, հայերէնը սկսելու Նարեկով եւ Սաղմոսով: Դպրոցը ախոռ մըն էր մսուրներով ու թաց հողերով եւ ուր բոլոր աշակերտները բարձրաձայն սերտողութիւն կ'ընէին ու կար Փալախայի սպառնալիքը: Այդ դպրոցով Աւետիսը նորէն պիտի դառնար հորթարած. պիտի ունենար մեծնալու տենչ ու կարենար գերանդի գործածել արտ մը ցորեն հնձելու:

Պատանի Աւետիսը գրեթէ արկածով կը մտնէ ճեմարան: Եզներն արածելու ատեն Բագրատունիի «Տարրերք Քերականութեան»ը գոց սերտած, կը դիմէ մուտքի քննութեան:

— «Տեսուչը բերեց ինձ այստեղ, ձեզ մօտ սրբազան: Ցունիսին էր:

— Ո՞վ է ձեր տեսուչը:

— Դաւիթ Քալանթարեան»:

Ծերունին մէկ վայրկեան աչքերը վեր բարձրացուց, ձեռքը ճակատին տարաւ, յիշողութիւնը քրքրելով.

— Հա՛, Իգդիրի դպրոցի տեսուչը: Այո՛, յիշում եմ:

Այդ բոլորէն յետոյ պատանի Աւետիսը կը մերժուի, որովհետեւ, նախապէս խնդրագիր եւ առողջութեան վկայագիր չէ ներկայացուցեր:

«Դուն ստիպուած ես գիւղ վերադառնալ, տղաս, շատ ափսոս, շնորհքով տղայ կ'երեւիս»: Եւ արդէն յուզուած, յուսալքուած, պատանի Աւետիսին գլխուն մէջ քաոս մը՝ ուր առանց կարգի կը դառնան գրաբար քերականութեան հոլովումներն ու խոնարհումները: Սրբազանը ցաւ կը յայտնէ ու թուղթերը ծալլած կը սկսի սանդուխներէն վեր ելլել ... յետեւից կրունկով նետում էր վերարկուի երկար փէշերը՝ առանց ետեւ նայելու...: Այդ պահուն քննութիւնները պիտի սկսէին:

Ու ահա ձայն մը ուժեղ զայրոյթով, ուր արցունքի թացութիւնը կար.

— «Սրբազա՛ն»:

Ծերունին կը կենայ սանդուխին վերեւ, լիովին կ'ըմբռնէ այդ ձայնը ու վեր կը կանչէ պատանի Աւետիսը, մասնակից ընելու այդ օրուայ քննութեան:

Ճեմարանը հաստատութիւն մըն էր, որ մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ եղաւ փոքրիկ Արարատ մը: Արարատի նման արեւոտ եւ Արարատի նման խիստ ու ձիւնոտ: Այդ հաստատութիւնն էր, որ տուաւ ազգային, եկեղեցական առաջնորդներ, ուժեղ, հայեցի նկարագիրներով: Տուաւ դիմացկուն գործիչներ նահատակ դառնալու կատարելութիւնով եւ՝ գրականագէտներ: Նոյն ճեմարանն էր, որ տուաւ Հայ յեղափոխութեան առաջին նահատակները՝ Գուլոզեան եւ Գուլախսըզեան, Հայաստանի հողին վրայ: Անոնց հրացանները Հայ ժողովուրդի հոգիէն պայթեցան ու տարածուեցան սանձելով Փետայական առողջ շարժումը: Զարմանալի է, որ ճեմարանը առաւելապէս կրօնական հաստատութիւն, էջմիածնի կողքին տուած է ազգային ոգիով, բոցալի մը պաշտամունքով սերունդներ: Կարեւորը, անտարակոյս հայեցի կրթութիւնն է, ըստեղծելով անոնց մէջ հոգեկան Հայաստանը, աշխարհագրական սահմաններով:

Աւետիս Ահարոնեան ա՛ն կարեւորներէն էր: Կ'ուզեմ յիշատակել անուն մը եւս, որ Ահարոնեան կու տայ իրեն յատուկ արուեստի պծերով: «Քէօթայեցի փոքրիկ տղայ մը, որ ո՞վ գիտէ ինչ արկածով ինկաւ ճեմարան:

«Վտիտ, ոսկոր, բարձրահասակ, նրբակազմ, մի տղեղ, հիւանդոտ տղայ: Կարծես կոկորդի ցաւ ունէր եւ պարանոցը միշտ փաթթած էր մի ճերմակ լաթով: Ամբողջ դէմքին վրայ իշխում էին միայն իր վառ անուշ ծիծաղկոտ աչքերը: Փոքրիկ Սողոմոնն էր նա, որ յետոյ պիտի դառնար մեծահռչակ»:

Հիւանդոտ տղան, դուցէ արկածով մտած ճեմարան, կատարեց այն հսկայ դերը, որ բանակները պիտի չկրնային կատարել մեր ազգային գոյութեան պահպանման համար:

Նոյնպէս արկածով ճեմարան մտաւ ինքը Ահարոնեանը: Իգդիր-Մաւացի

digitised by A.R.A.R.@

այդ պատանին իրենց գիւղի ծաղիկներու հոտով մեծցած եւ Արարատի շուքը իր լայն ճակատին՝ դարձաւ հայ մեծ գրագէտը իր ինքնուրոյն ոճով։ Ոճը անհրաժեշտ է այն գրողին համար, որ կու գայ ինքնուրոյն դեր կատարելու գրականութեան մէջ։ Ոճին մէջ կրկնութիւն չկայ. եւ նոյն ոճով եկաւ Ահարոնեան որպէս հռետոր, որպէս ազգային եւ քաղաքական գործիչ, ստորագրելու Սեւրի Դաշնագիրը։

Ահարոնեան իր ծաղկումի շրջանին ինքզինքն էր որ կը փնտռէր եւ իր մէջ՝ հայ ժողովուրդը։ Աւելի ճիշդ է ըսել ժողովուրդին մէջ գտաւ ինքզինքը եւ իր ոճը։ Եկաւ վստահ քայլերով մեր մշակութային պատմութեան մէջ կարեւոր դեր մը կատարելու։ Իր շրջանին տիրական էր Խաչատուր Աբովեան, որ եղաւ գետ մը իր ջուրերը բաժնելու հայոց անդաստանին։ Տիրական էր Րաֆֆին, որ մեր պատմութեան հերոսները արդիականացուց, ստեղծեց նոր հերոսներ եւ կերտեց գալիքը։ Այդպէս ալ պէտք էր ըլլար հայ գրողին կոչումը, որպէս մարգարէ եւ որպէս առաքեալ։ Հայ ժողովուրդի ընդերքէն դուրս բերել այն բոլոր ուժերն ու արժանիքները, որ պահուած են որպէս ապրելու կամք։

Ահարոնեան իր մէջ գտաւ այն բոլորը, ինչ որ փնտռեց Աբովեանի եւ Րաֆֆիի մէջ։ Գտաւ գիւղը իր լուռ տառապանքով եւ Արարատի ծանր շուքով։ Ու գտաւ գիւղի հունձքին, արտերուն ու կալին չափ անհրաժեշտ ազատութիւնն ու արդարութիւնը։

Րաֆֆիին մէջ աշխարհաբարը արդէն գոյն ու արուեստ ստացեր էր։ Ահարոնեանին մէջ այդ լեզուն աւելի նրբացաւ, ո՛չ միայն առաւ գոյն եւ երեւակայութիւն, այլեւ առաւ երաժշտութիւն իր ինքնուրոյն ոճին եւ մտածումին հետ, այնքան, որ Ահարոնեանի հայ լեզուն իր արուեստին կէսն էր։

Անոր համար կարեւոր չէր թէ ի՛նչ գրական դպրոցի կը պատկանէին իր զարդարանքները ու վերլուծումները։ Ան առաւելապէս տարուած էր իր մտածումի եւ նկարագրութեան գեղեցկութեամբ։ Անոր մէջ կարելի է տեսնել մի քանի դպրոցներ, մանաւանդ երբ կը հըմտանայ եւրոպական եւ ռուսական գրականութեան։ Կը տեսնուի վիպապաշտութիւնը, խորհրդապաշտութիւնը, իրապաշտութիւն եւ մինչեւ՝ տեքստաններու երեւակայութեան հասած։ Այդ բոլորին հետ մէկտեղ անոր մէջ տիրականը նըկատուած է վիպապաշտութիւնը։ Անոր համար կարեւոր էր իր ըսելիքներն ու մտածումները գեղեցիկ ձեւով ըսել։ Անոր համար դրկանք էր չհարստացնել իր ճոխ երեւակայութիւններով տիպը կամ նկարագիրը, եթէ այդ ըլլայ գիւղացի «Մայրը» եւ կամ տիրացու «Սողոնը»։ Ինչպէս ըսի, մենք կը դժուարանանք գրական դպրոցի մը որոշ դրոշմը դնել Ահարոնեանի գրականութեան վրայ, որովհետեւ ան տուած է իրապաշտ պատմուածքներ նոյն հարուստ ոճով, սկսեալ իր շատ կանուխ գրուած մէկ պատմըւածքով – «Արիւնոտ Թթխմոր»ը։

Ինքը, Ահարոնեան շատ լաւ սահմանած է, որ «իմ գրական դպրոցը հայ ժողովուրդը եղած է»։

Ըլլայ քրիստոնէական թէ նախաքրիստոնէական շրջանին՝ մեր մշակոյթի տարրերը արեւմուտքէն եկած են, նոյնինքն քրիստոնէութիւնը։ Այլ խօսքով մեր արեւը արեւմուտքէն ծագած է։ Նոյնպէս Ահարոնեանի շրջանին եւ առաջ արեւմուտքը դրած էր իր ծանր թաթը, ինչպէս Նալպանտեան, Մ. Նազարեանց, Գրիգոր Արծրունի։ Կը բերէին միտք, քաղաքակրթութիւն, ընկերային շարժում հայ ժողովուրդին համար առանց ժողովուրդը ճանչնալու։ Րաֆֆին էր, որ ահազանգը հնչեցուց ըսելով, որ եթէ կ'ուզենք մեր գրականութիւնը, մեր մշակոյթը եւ մեր քաղաքական աշխատանքները առողջ հիմունքներու վրայ դնել, պէտք է ճանչնանք ժողովուրդը։ Րաֆֆիի հաշւոյն մէջ էր նաեւ Գրիգոր Օտեանի եւ Վարժապետեանի պոլսահայութիւնը։ Ահարոնեան ո՛չ միայն հողին, ժողովուրդին զաւակն էր, այլ անոր առաջին երեւակայութեան գոյն տուին Սուրմալուի աւան-

digitised by A.R.A.R.@

դութիւններն ու աւելորդապաշտութիւնները հեթանոսական շրջաններէն մնացած։ Ան բաժնեց ժողովուրդի ծանր մըտահոգութիւններն ու մանաւանդ տառապանքները, երբ Թուրքիոյ սահմաններէն հալածական, թալանուած հայ ժողովուրդը Սուրմալուի սահմաններուն մէջ կը փնտռէր իր պաշտպանութիւնը։ Ահարոնեան այդ տառապանքի ճամբայով մարմին տուաւ իր մտածումներուն։ Ահարոնեան Եւրոպայի մէջ կը հետեւի պատմութեան, փիլիսոփայութեան եւ գրականութեան։ Կը հմտանայ եւրոպական արուեստին ու գրականութեան, իրջան մը, երբ Եւրոպայի եւ առաւելապէս ռուսական գրականութեան, վէպերուն մէջ, կը վերլուծուէին հոգեկան բարդութիւնները։ Ահարոնեան եւս այդ հոգեկան բարդութեանց մէջ մտաւ «Լռութիւն» վէպով եւ մի քանի ուրիշ աշխատանքներով։ Հետաքրքրական է կարդալ «Իտալիայում»ը ծանօթանալու Ահարոնեանի եւրոպական արուեստի հըմտութեան։ Դրուած է նոյն շունչը քարերուն, արձաններուն ինչպէս իրենց տան ճրագին եւ թոնիրին։ Կը յիշեմ այն գեղեցիկ նկարագրութիւնը որ տուած է Անճելոյի Մովսէսին եւ կամ Միլանի Քաթետրալին. ինչպէս նըրբահիւս տանթէլի մը թափանցիկ լեզուով։ Այդ արուեստի փարթամութեանց մէջ չմոռնալ յիշատակել խեղճ ժողովուրդը, Բարեխորոդինը կը խօսէր իր մէջ եւ այդ մտահոգութիւններով ալ տուաւ իր գրական աշխատանքները։ Ահարոնեանի յաջող աշխատանքներէն մէկն է «Շվէյցարական Գիւղը»։ Անոր կարեւոր աշխատանքը եղած է այդ գրքին մէջ մէջտեղ բերել մարդկայինը, քաղաքակրթուած աշխարհ մը եւ հոգեկան գեղեցկութիւններ եւ՝ բաղդատութեան դնել հայկական գիւղերուն հետ։ Դրէ՛ք «Դարձ»ը, «Էլ մի՛ աղօթիր»ը, «Տիրացուն», «Բաչօն» եւ «Սեւ Օրերուն»ը դէմ յանդիման «Շվէյցարական Գիւղը» գրքին մօտ ու աւելի լաւ կ'ըմբռնէք Ահարոնեանը։ Շվէյցարական գիւղի բնակիչներուն դէմքին վրայ կայ արեւ, եւ արեւին չափ բնական ազատութիւնն ու արդարութիւնը, մինչ՝ հայ ժողովուրդի դէմքին՝ թանձր խաւար։ Հոն քիւրտ մը կրնայ չարչրկի մը համար մարդ սպաննել եւ կամ աշիրեթապետ մը կրնայ ամբողջ գիւղ մը հրդեհի տալ։ «Շվէյցարական Գիւղ»ին մէջ կատուի մը եւ կամ գորտի մը մահը ողբերգութիւն է։ Անոնք կենդանիներուն մէջ իսկ դրած են մարդկայինը։ Ահարոնեան իր գրական նուրբ արուեստին հետ տարած է օգտակարն ու բարենորոգչականը։ Ժողովուրդը սիրեց ու կապուեցաւ այդ մեծ առաքեալին ո՛չ անոր համար որ «Լռութիւնը» վէպը գրած է, այլ անոր համար, որ գրած է «Ազատութեան Ճանապարհին»ը, որ, ինչպէս ինք կը խոստովանի, գրուած է Քրիստափոր Միքայէլեանի թելադրանքներով եւ պնդումով։

Զարմանալի է, որ Ահարոնեան հակառակ կովկասահայի եւ կովկասեան գրականութեան անմիջական ազդեցութեան, մասնաւորապէս իր բանաստեղծութիւններուն մէջ չգործածեց ժողովրդական չափը։ Առաջին անգամ Աբովեան տուաւ այդ ճաշակը ու տարածուեցաւ Աղայեանով, Թումանեանով եւ Իսահակեանով եւ այդ չափը այսօր ալ ի պատուի է Հայաստանի մէջ։ Ինքը՝ Ահարոնեան նոյն չափերով բաւական երգեր հաւաքած է Սուրմալուէն, բայց ինքը գործածած չէ այդ չափը նոյնիսկ «Կոյր Աշուղ»ին մէջ։ Եթէ աւելի մօտէնանք պիտի տեսնենք, որ Ահարոնեանի գրական ճաշակը թէ՛ արձակի, թէ բանաստեղծութեան մէջ, կու գայ արեւմտահայ գրականութենէն ,սկսեալ Իգդիրի դպրոցէն, գուցէ Քալանթարեանի միջոցով։ Կ'երգէին արեւմտահայ երգեր, կ'արտասանէին Պէշիկթաշլեան եւ Ալիշան եւ երբեմն քաղաքական գործիչներ կը յայտնուէին դպրոցին մէջ, ինչպէս Փորթուգալեան։ Եւ ինքը՝ Ահարոնեան առաւելապէս կապուած էր արեւմտահայ ժողովուրդին եւ մանաւանդ տառապանքին։ Եւ այդ ճաշակն էր, որ Ահարոնեան կրցաւ ըմբռնել եւ ներբողել Սիամանթօ մը եւ Վարուժան մը։ Այդ շրջանին մանաւանդ, երբ մեր կովկասահայ

digitised by A.R.A.R.@

աղբարիկները երկար ատեն անծանօթ ուզեցին մնալ արեւմտահայ բանաստեղծութեան եւ արձակին։ Այնքան, որ Տէրեան անբարեխղճութիւն կ'ունենայ ըսելու, որ «Թումանեանի մը «փարվանա»ն ես չեմ փոխի պոլսահայ բոլոր յանկարծակի հեթանոսացած պոէտների արտագրութեանց հետ»։

1929-ին էր, երբ առաջին անգամ հանդիպեցայ Ահարոնեանին, Փարիզի մէջ։ Կարծես վաղուց ծանօթներ ըլլայինք, երկուքս ալ գիւղացիներ էինք։ Մի քանի օրեր միասին եղանք։ Արեւէն թրծուած դէմք մը՝ իմաստութիւնով ծանրացած։ Այդ օրերուն ան աւելի տըխուր էր իր հոգիին եւ գրականութեան պէս։ Չէր կրնար մոռնալ Սեւրի ձախողանքը։ Տխուր էր երբ իր քաղաքական յուշերէն կը պատմէր։ Կը հանդիպէինք այն սրճարանները, ուր հանդիպումներ ունեցած է քաղաքական մարդերու հետ։ Անոր դէմքը կը պայծառանար այն ատեն, երբ կը սկսէր պատմել Իգդիրի եւ կամ Իգդիր-Մասայի իր ծանօթ տիպերէն։ Եթէ ճամբու վրայ էինք՝ կը կանգնէինք մինչեւ որ լրացնէր իր պատմութիւնը։ Կը պայծառանային լաւ աչքերը, երբ զրոյցը գրականութեան մասին էր։ Իր քաղաքական կեանքի յուսախաբութիւններէն յետոյ՝ երկար ատեն դադրեցաւ գրելէ։ Եւ երբեմն ալ կարդացինք թարմ, իրական ներկերով, նոր թափով գրուած իր լաւագոյն մէկ պատմուածքը՝ «Ղեղոյի Արտը»։ Կան հեղինակներ, որ իրենց յառաջացած տարիքներուն՝ յոգնածութիւն ցոյց կու տան։ Ահարոնեան նոր եւ շատ աշխոյժ թափով մը հետզհետէ տուաւ «Իմ Գիրքը», երկու հատորները, յուշեր՝ իր մանկութենէն։ Ան վերադարձած էր նորէն Իգդիր-Մասս եւ արուեստագէտի հոգեկան ջերմութիւնով տուաւ «Տունը», «Տան ճրագը», «Թոնիրը», «Ճախարակը»։ Ան իր կեանքին մէջ երբեք հեռացած չէր այն փոքր գիւղէն եւ նոր թափով պիտի կրնար շատ կարեւոր աշխատանքներ տալ մեզի, եթէ չպատահէր անակնկալ ցնցումը։ Եւ՝ երեւակայել կեանքի ողբերգական դաւեշտը։ Ահարոնեան, վարպետ լեզուի եւ իմաստութեան, մի քանի բառ կը դժուարանար իրարու քով բերել բան մը ըսելու։

Վերջին անգամ Իգդիր-Մասայի իրենց տան ճրագն էր որ մարեցաւ իր մէջ։

ՀԱՄԱՍՏԵՂ

digitised by A.R.A.R.@

⁂

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻՆ

Ուզեցիր երգե՛լ· պոէ՛տ,
Ծիծաղը այգին,
Դողը ցայգային մրմունջ սիւքերուն,
Դիւթանքն անհուն
Լազուարթ լիճերուն…
Ուզեցիր երգե՛լ, պոէ՛տ,
Հեքիաթն աւիշ
Հասուն հասկերուն
Եւ անարիշ
Վայրի վարդերուն
Փրթթումը թաւիշ:
Ե՛րգն էր անցած…
Ափսոսանքներուն պատանքը հազար·
Արցունքն ու փշտերն ըրիր քեզ նեկտար:
Ու արծաթաթախ հեծկլտա՛նք դարձար:
Ուզեցիր վառե՛լ, պոէ՛տ,
Ըլլալ հուր անշէջ·
Որպէս ծիրանի տարածել հոգիդ
Մեր յաղթ լեռներու
Կատարին ձիւնոտ·
Հատնիլ կանչին մէջ
Սրբինգին ճապուկ
Ու արբենալ լոկ
Կարկաչովն անհոգ
Ջրերուն պաղուկ:
Նայիրեան երկրին արե՛ւն էր անցած…
Օ՛, վտարանդի եւ հողմահալած
Սրտերը յոգնած
Օտար արեւի շողէն կը մրսին…
Սէր հոգիիդ մէջ՝ դառնութեամբ օծուն,
Թօշնեցան վարդերն երազանքներուն
Ու մեծցա՛ւ, մեծցա՛ւ կարօտը դարձին:
Ուզեցիր մեռնի՛լ, պոէտ…
Փաթթուկել հե՛դ մ'ալ
Ճահիճը նեխած
Ճղճիմ խիղճերու
Եւ ապա՝ հանգչիլ…
Վինազէ՛ն անպետ,
Կանչով մը վերջին
Նետեցիր, արքշիդ,
Ջերթ սիրոյ ծըլթիդ,
Հոգիդ՝ աստղերուն…
Եւ ահա, յանկարծ,
Մա՛հն ալ էր անցած:

ՀՈՒՐԻ ԻՓԷԿԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ)

Մինչեւ 1897 թուականը, Ա. Ահարոնեանի գրականութիւնը բանաստեղծական, հրապարակագրական էր։ Թղթակցութիւններ կը ղրկէր «Մշակ»ի եւ ուրիշ թերթերու մէջ եւ կը գրէր Սուրմալուի հայ կնոջ մասին ուսումնասիրութիւն մը «Հոս Կինը» վերնագրով, որ հատորով լոյս տեսած է 1897-ին։

Ահարոնեանի առաջին թղթակցութիւնը 1887-ին գրուած է «Արձագանգ» շաբաթաթերթին մէջ։ Մօտ տասը տարի Ահարոնեան գլխաւորաբար եղած է ուսուցիչ, թղթակից եւ բանասէր գրող մը։ Այս տասնամեայ գրականութեան մասին ինչ որ կրնանք ըսել այն է, թէ այս հրապարակագրական էջերուն մէջ Ահարոնեան լեզու եւ ոճ ունեցող գրող մը կը ներկայանայ։

Ահարոնեանի բուն գրականութիւնը կը սկսի 1896-ին, երբ ան կը գրէ պատկերներ արեւմտահայ գաղթականներու կեանքէն. 1898-ին գտնուելով Լօզան, Քրիստափոր Միքայէլեանի ստիպումներով, երկրէն եկած յեղափոխական նամակներէն պատմուածքներ կը գրէ «Դրօշակ»ին մէջ ՂԱՐԻՊ ստորագրութեամբ. այս գրուածքները «Ազատութեան ճանապարհին» ընդհանուր վերնագրին տակ, գրական մեծ հետաքրքրութիւն կ'առաջացնեն եւ համբաւի կը բարձրացնեն Ահարոնեանը։

Այս թուականէն յետոյ, մինչեւ իր մահը, Ահարոնեան բեղուն գրագէտ եղաւ արեւելահայ արուեստագէտ սերունդին մէջ եւ ժառանգութիւն ձգեց պատկառելի եւ բազմաճիւղ գրականութիւն մը։ Հատորով լոյս տեսած իր գործերէն գլխաւորներն են.— Հոս Կինը, Խեղճեր, Ազատութեան Ճանապարհին, Իտալիայում, Շվէյցարական Գիւղը, Մրրիկի Սուրբը, Կեանքի Վէպը, Լռութիւն, Արցունքի Հովիտը, Խաւարի Մէջ, Պատմուածքներ, Հայրենիքին Համար, Ճամբորդը, Քրիստափոր Միքայէլեան, Կարօտ Հայրենի, Իմ Գիրքը – Ա. հատոր (Մանկութիւն), Բ. հատոր (Պատանեկութիւն) –, Մենութեան Մէջ, Իմ Բանտը եւ Երազներիս Աշխարհը, Սարդարապատից մինչեւ Սեւր եւ Լօզան։

Ասոնցմէ զատ Ահարոնեան ունի բազմաթիւ պատմուածքներ եւ գրուածքներ, որոնք կը մնեն իր ամբողջական գործերուն մէջ, հրատարակուած՝ իր որդւոյն՝ Վարդգէս Ահարոնեանի կողմէ։

Նկատի առնելով Ահարոնեանի ամբողջական գործերը, կը տեսնենք հայրենասէր եւ զարգացած բարձր մտաւորականի մը բազմակողմանի ստեղծագոր-

digitised by A.R.A.R.@

ծութիւնները, բանասիրական, պատմական ու քաղաքական–հրապարակագրական եւ մանաւանդ վիպական ու բանաստեղծական գրուածքներու մէջ։

Եթէ մէկ կողմ դնենք Ահարոնեանի քաղաքական, բանասիրական եւ պատմական երկերը եւ միայն ուշադրութեան առնենք իր գրական ստեղծագործութիւնները, պիտի տեսնենք Րաֆֆիի անմիջական յաջորդը, իր շունչով եւ ազգային ձգտումներով. ան լայն շունչով մը կը շարունակէ վիպագրութիւնը արեւելահայ գրականութեան մէջ։ Րաֆֆիէն Ահարոնեանի տարբերութիւնը այն է, որ իրապաշտ ու խորհրդապաշտ ուղղութիւն մը կ'ընդգրկէ Ահարոնեան, պահելով վիպապաշտ դպրոցի յատկութիւնները։

Ահարոնեան ազդուելով եւրոպական եւ ռուսական գրականութիւններէն, նորութիւն մը կը բերէր մեր զարգացող գրականութեան մէջ՝ իր բանաստեղծական եւ գեղարուեստական հակումներով։ Արուեստագէտ նոր գրագէտն էր, որ հրապարակ կու գար 1896–էն յետոյ եւ Տիրվանցատէի խիստ իրապաշտ գրականութեան կողքին, արուեստով օծուն եւ խորհուրդներով պատկերուն գրականութիւն մը կը մշակէր, ուր տիրողը բանաստեղծական շունչն էր։ Ահարոնեան գերազանցապէս բանաստեղծ է։

Ահարոնեանի գրականութիւնը պէտք է բաժնենք չորս գլխաւոր ճիւղերու։

Ա.– ՎԻՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, որ արտայայտուած է պատմուածքներով, վիպակներով եւ վէպերով։ Ահարոնեանի ամէնէն շատ արտադրած երկերը այս կալուածին կը պատկանին։ Իր վէպերու եւ պատմուածքներու մէջ պատկերացուցած է հայ ազատագրական դրուագներ ու դէմքեր, արտայայտած է մեր ժողովուրդի կրած տառապանքները, անպատմելի ճնշումները, բռնակալութիւնները եւ մեր ըմբոստացումը։

Այս նիւթերէն զատ, Ահարոնեան պատկերացուցած է շարք մը վէպերու եւ պատմուածքներու մէջ հայ գիւղացիութիւնը, դասակարգային տարբերութիւնները եւ եղած է գրկուածներու եւ աշխատաւորի պաշտպան վիպագիրը։ Քաղաքական եւ ընկերային այս նիւթերէն զատ, մէկ երկու վիպակներու եւ վէպերու մէջ սիրոյ եւ մարդկային ընդհանուր բնոյթ կրող ապրումները պատկերացուցած է իտէալական հակումներով։

Վիպական այս այլազան գրականութիւնը ունի հոգեբանական եւ փիլիսոփայական խորք, ազգային ձգտումներու յստակ ըմբռնում եւ մարդկային արժանապատուութեան ու ազնուութեան ցցուն յատկանիշներ։ Հայ բովանդակ կեանքը իր դրական եւ բացասական երեւոյթներով պատկերացուած է այս վէպերուն մէջ, հարազատ շունչով, որ ամբողջովին հայեցի նկարագիր մը կու տայ իր գրականութեան։ Զգայնոտութիւնը մեծ տեղ մը կը գրաւէ Ահարոնեանի գրականութեան մէջ եւ այդ զգացումները արտայայտուած են անկեղծութեամբ եւ բանաստեղծական աւիւնով։ Իր վիպական արձակները կառուցուած են բանաստեղծական շունչով եւ շատ տեղ հռետորական են ու մասամբ կը վնասեն իր գեղարուեստական կառուցումներուն։ Սակայն, մասամբ եղած այս երեւոյթը երբեք կարելի չէ տարածել Ահարոնեանի ամբողջ գրականութեան վրայ եւ որպէս թերութիւն մատնանշել անոր հռետորականութիւնը, ինչպէս ըրին շարք մը քննադատներ ժամանակին։ Ահարոնեանի հռետորականութիւնը ամբողջովին արուեստ է եւ բանաստեղծութիւն, թռիչք է եւ ստեղծագործութիւն, որու շնորհիւ գրագէտը կրցաւ առինքնել ամբողջ ընթերցող հայ ժողովուրդը, սիրուիլ կէս դար ամբողջ եւ սիրցնել հայ գրականութիւնը հայ բոլոր խաւերուն։

Րաֆֆիէն յետոյ, նոյնիսկ Րաֆֆիին չափ կարդացուած հեղինակն եղաւ Ահարոնեան։ Իր ժամանակին մեծատաղանդ վարպետը նկատուեցաւ, իր ծերութեան հայ գրականութեան Արամազդ հռչակուեցաւ – Զապէլ Եսայեանէն – եւ իր վերջին օրերուն, իր հատորներու բազմաթիւ տպագրութեամբ, ոչ միայն կրցաւ դիմանալ իրմէ յետոյ եկող գրա-

digitised by A.R.A.R.@

կան երկու սերունդի դատողութեան, այլ վերապահութեամբ մը՝ ան կը մնայ մեր արդի արեւելահայ գրականութեան պատրիարքը։

Բ.— ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԻՒՆ.— Ահարոնեան գրած է նաեւ թատերական գրուածքներ, ինչպէս «Արցունքի Հովիտը»։ Ահարոնեան որպէս թատերագիր անյաջող է, բայց իրաւացի պիտի չըլլար անոր «Արցունքի Հովիտը» վերցնել որպէս զուտ թատերական գրուածք, այլ նկատի պէտք է առնել ոչ միայն իրականութեան պատկերացումը, որ եղած է շատ յաջող, այլ բանաստեղծական այն շունչը, որ դրուած է այդ թատերակի երգերուն մէջ։ Բեմական այս անյաջող գրուածքը հայ ժողովուրդի սրտին կը տանէր քանի մը սրտառուչ երգեր եւ բաղձանքներուն բանաձեւումներ։

Հայ ժողովուրդը միշտ յուզումով պիտի երգէ կոյր աշուղի երգը եւ որպէս նշանաբան պիտի կրկնէ.—

«Այսքան չարիք թէ մոռանանք մեր որդիք,
Թող ողջ աշխարհ կարդայ հայուն
նախատինք։»

Այս կարգի տողերը բաւական են փրկելու Ահարոնեանի «Արցունքի Հովիտը», որուն պատճառով անիրաւ կերպով շատ շատերը Ա. Ահարոնեանին տուին «լաց ու կոծի երգիչ» անունը՝ որ երբեք այդպէս չէ։

Գ.— ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Ահարոնեան էապէս բանաստեղծ է իր բոլոր գրութիւններուն մէջ։

Առանձնապէս որպէս բանաստեղծական հատոր, կարող ենք նկատել «Հայրենի Կարօտ»ը, որ իր վերջին գրուածքներէն մէկն է, ուր բանաստեղծ եւ փիլիսոփայ Ահարոնեան, իր հայրենիքի կարօտը կ'երգէ։ Ազատութիւնը կը սաղմոսերգէ, անկախութեան եւ ուժի փառաբանանքը կ'ընէ, այնքան յորդ զգացումներով եւ այնքան պատկերալից խորհրդածութիւններով։ Այս բանաստեղծական հատորէն զատ, ունի բանաստեղծական կտորներ, ցրուած իր զանազան գրուածքներուն մէջ։ Ունի նաեւ արձակ բանաստեղծական էջեր ու պատկերներ, որոնք կրնան առանձին հատորի մէջ ամփոփուիլ եւ մաս կազմել իր բանաստեղծական երկերուն։

Ա. Ահարոնեանի բանաստեղծական երկերու մէջ գլխաւոր լարը ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ լարն է. ազատութեան տենչը հեղեղային պոռթկումներով կ'արտայայտուի Ահարոնեանի մօտ ու բռնակալութեան եւ բռնակալներու դէմ ատելութիւնն ու ոխը արտայայտուած է ամէնէն հզօր թափով, աւելի չեչտելու համար ազատութեան իր բացարձակ ըմբռնումը։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐ.— Ահարոնեանի ամբողջական գրականութիւնը նկատի առնելով կրնանք ըսել, որ այս մեծ Հայը 20-րդ դարու առաջին յիսնամեակի ընթացքին կը ներկայանայ որպէս կրթական մշակ, որպէս բանաստեղծ, որպէս գրագէտ եւ որպէս յեղափոխական եւ քաղաքական գործիչ։ Որքան մեծ է գրագէտի անունը այնքան մեծ է հռետոր Ահարոնեան եւ նոյնքան եւ աւելի մեծ ազգային դատի ներկայացուցիչի անունը։ Քաղաքական գործիչը, որ բախտը կ'ունենար գլխաւորելու ազգային այն խորհուրդը որ 1918 Մայիս 28-ին պիտի հռչակէր Հայաստանի Անկախութիւնը, որ անկախ Հայաստանի առաջին Բարլամենտի Նախագահ պիտի ընտրուէր եւ Հայաստանի պատուիրակութեան նախագահութիւնը պիտի ստանձնէր Փարիզի մէջ որպէս համայն հայութեան դատի ներկայացուցիչ ու պիտի ստորագրէր Սեւրի Դաշնագիրը, անկախ եւ Միացեալ Մեծ Հայաստան մը ստեղծելու համար։

Այս տիտղոսները կը բխէին մեր հարազատ իրականութենէն։ Երբ ան կը կոչուէր հայ գրականութեան Արամազդ, իրօք հայ ժողովուրդը այդպէս կը զգար Ահարոնեանի գրականութիւնը։ Եւ երբ կ'ըսէր Հայաստանի Նախագահ Ահարոնեան՝ իրօք յանձին Ահարոնեանի ամբողջ հայ ժողովուրդը իր նախագահը կը տեսնէր։ Այս ընդհանուր նկարագիրներուն մէջ չեչտուած երկու ըմբռնումներ կը

digitised by A.R.A.R.@

կազմաւորեն Ահարոնեանի մտաւորական դիմագիծը։

Ա.— Դիտած ու տեսած է հայ ամբողջ կեանքի թշուառութիւնը ու նաեւ մարդկութեան թշուառութիւնը։ Դիտած ու տեսած է բռնակալութիւններ ու տիրող բռնակալները ու այսպէսով թշուառութեան դէմ ծառացող մտածող գրագէտ մըն է։

Բ.— Թշուառութիւնը եւ անհաւասարութիւնը տեսնելէ յետոյ ըմբոստ յեղափոխական մըն է. որպէս գրագէտ ըմբոստութեան ուժի, արդար դատաստանի մղիչ միտք մը եղած է Ահարոնեան։ Իր ամբողջ գրականութիւնը խոյանք մըն է դէպի ազատութիւնը, յեղափոխական արդար վրէժով լեցուն.

«Վեր կաց եւ զարկ կովկաս».

— Այս տողով կարելի է բնորոշել անոր յեղափոխական ուժի ըմբռնումը, որ ամբողջական նկարագիրը կը կազմէ իր գրականութեան։

Ահարոնեանը ուզեցին ներկայացնել որպէս արցունքի եւ վշտի լալկան երգիչ մը, որ իբր թէ մեր գրականութիւնը դարձուցած էր ողբասացութիւն մը. մինչդեռ լուրջ եւ մանրակրկիտ վերլուծում եւ համադրութիւն մը ցոյց կու տայ, որ Ահարոնեան իր բոլոր գրուածքներուն մէջ կը հանդիսանայ յանդգնութեան, ըմբոստութեան եւ յեղափոխական թռիչքի քարոզիչը ընդդէմ բոլոր բռնակալներուն եւ շահագործումներուն։

ԼԵԶՈՒՆ ԵՒ ՈՃԸ.— Ահարոնեան արեւելահայ գրականութեան մէջ ինքնայատուկ եւ կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ որպէս լեզուի վարպետ. իրօք Ահարոնեան հրապարակ կու գայ Արեւելահայ գրականութեան մէջ շքեղ լեզուով մը, հարուստ ու թաւալուն, գունագեղ ու զգայուն եւ ինչ որ կարեւորն է՝ արուեստի ըմբռնումով ու գրական ճաշակով ընտրովի հայերէն մը կը գործածէ նոյնիսկ իր առաջին թղթակցութիւններուն մէջ, ինչ որ կը նշանակէ բացի հայերէն լեզուի գիտութենէն, անձնական աստուածատուր շնորհք մը։ Անոր լեզուն որպէս երեւոյթ աւելի չափով մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ, որովհետեւ արեւելահայ գրական լեզուն գործածողները մեծ մասամբ անփոյթ էին լեզուի կոկիկութեան եւ գեղարուեստական ձեւի վերաբերմամբ։

Ժողովրդական հակումի պատճառով՝ պարզութիւնը հասցուցած էին աղքատութեան, իսկ շատերը կը կարծէին թէ նիւթի խորութիւնը բաւական է գրականութիւն մը ստեղծելու համար։ Գրիգոր Արծրունի, Լէօ, Համբարձում Առաքելեան եւ բազմաթիւ այլ գրողներ, բացի Րաֆֆիէն, անմշակ ու կոպիտ լեզու մը ունէին։ Ահարոնեան այդ միջավայրին մէջ արեւավառ փայլով ներկայացաւ մէկէն ի մէկ եւ արեւելահայ արձակը գրական սքանչելի գործիքի մը վերածեց։ Ուրիշ առաւելութիւն մը, օտար եւ մանաւանդ թաթարական բառերու տեղ՝ բուն հայերէն վաւերական բառեր կը գործածէր Աւետիս Ահարոնեան, երբ ուրիշ հեղինակներ, կարծես իրար հետ մրցելով, ժողովրդական լեզուին մօտիկ մնալու համար մեծ առատութեամբ օտար բառերով կը խճողէին հայերէն լեզուն, որ մինչեւ վերջերս ալ կը մնար օտարութեան հիւանդութեամբ վիրաւոր։ Այլ առաւելութիւն մը եւս որ անմիջապէս աչքի կը զարնէ։ Ահարոնեանի ընտիր արձակը հասած կը թուի այնպիսի բարձրագոյն աստիճանի մը որ իր մէջ խտացուցած թէ՛ արեւմտահայ եւ թէ՛ արեւելահայ լեզուի գեղեցկութիւնները, միաձոյլ լեզու կը մատուցանէ մեզի։

Լեզուական այս միաձուլումը ուշագրաւ երեւոյթ մըն է Ահարոնեանի քով, որ ունի իր հիմնական պատճառները։ Ահարոնեան ծնած է Արարատ լերան ստորոտը։ Մասիսի մեծութիւնը մարմնաւորուած կը տեսնենք Արարատի այս գաւառին մէջ։ Մասիսը երկինք սլացող կոթող մըն է, մէկ երեսով դէպի Թրքաց Հայաստան նայող, դէպի Բագրեւանդ, Տարօն, Վասպուրական, կարծես անոնց հետ ձուլուած իր խորունկ հիմունքներով։ Մասիսի բարձունքներէն հայ աշխարհը դիտող Ահարոնեանը ոչ արեւելա-

digitised by A.R.A.R.@

հայ է եւ ոչ արեւմտահայ, այլ հա՛յ է։ Մասիսին պէս, որ երկու Հայաստաններու կեդրոնական բեւեռն է։ Ան խմած է Արաքսի ջուրը եւ միշտ գիտակից ըմբռնումը ունեցած է թէ կը խմէ Բիւրակնեան լեռներու ջուրը։ Հայաստանի բնութիւնը այսպէսով առեղծած է իր միաձուլուած հայը։ Բայց այս դեռ բաւական չէր Ահարոնեանի լեզուն կերտելու համար։ Քաղաքական եւ ազգային կարգ մը պատճառներ նպաստեցին անոր համահայկական լեզուով մը արտայայտուելու։ Իր առաջին պատկերները գրի կ'առնէր Թրքաց Հայաստանէն հալածուած ժողովուրդի կեանքէն, կ'ապրէր անոր վշտերով, կը լսէր անոնց գաւառաբարբառը եւ իր պատմուածքներու հերոսներուն բերնին մէջ կը դնէր խօսքեր, որոնք տեղական գոյն եւ համ ունէին։

1898-ին Լոզան գտնուած ժամանակ սերտօրէն կը կապուէր Քրիստափոր Միքայէլեանին եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ու անոր թելադրանքով պատմուածքներ կը գրէր Թրքաց Հայաստանի յեղափոխական կեանքէն։ Ազգային յեղափոխութիւնը իր ըմբռնումներուն մէջ սահմանները ջնջած էր ու Ահարոնեան այս ըմբռնումով ջնջած էր լեզուի սահմաններն ալ եւ իր հեղեղային լեզուն կ'ընդգրկէր երկուքի բաժնուած հայութեան պատկերացման եղանակը։ Եւ վերջապէս շնորհիւ արտասահմանի իր մտաւոր կեանքին՝ Ահարոնեան առիթը կ'ունենար լիովին ծանօթանալու արեւմտահայ լաւագոյն գրողներուն — Ալիշան, Պէշիկթաշլեան, Դուրեան, Զօհրապ, Սիամանթօ, Դ. Վարուժան — ու կ'իւրացնէր արեւմտահայ լեզուի հարստութիւնն ու շքեղութիւնները, աւելի կատարելագործելով արեւելահայ լեզուն, զայն վերածելով գրագէտ Ահարոնեանի լեզուին, լեզու մը, որ անվերապահ կերպով գնահատուեցաւ երկու հատուածներու գրագէտներէն եւ քննադատներէն։

Ինչ որ էր Զարդարեանի գեղեցիկ լեզուն արեւմտահայ գրականութեան մէջ, նոյնը կրնանք ըսել Ահարոնեանի լեզուին համար արեւելահայ գրականութեան մէջ։ Անոր լեզուն ուրեմն հարուստ է, գրաբարեան շքեղութեամբ, կերտուած է արեւելահայ եւ արեւմտահայ աշխարհաբարի լաւագոյն տարրերով, սնած է հայկական գլխաւոր գաւառաբարբառներով։ Այս լեզուն սահուն է, վէտվէտող, երաժշտական, հռետորական եւ զգայուն գործիք, որ գիտէ վիշտերով մեզ վշտացնել, զայրոյթներով մեզ զայրացնել. գիտէ մեզ լացնել մեղմ թրթռացումներով եւ գիտէ մեզ փոթորկել Հայաստանի ամեհի փոթորիկներուն պէս։ Այս հարուստ ու բազմագունեան լեզուին շնորհիւ, Ահարոնեանի մտքերն ու խոհերը, պատկերներն ու վէպերը, հերոսներն ու հերոսութիւնները ջերմօրէն սիրուեցան հայ ընթերցողներու կողմէ, ժամանակին սերունդ առեղծելով, ու այսօր տակաւին կը պահեն իրենց թարմութիւնը եւ գեղեցկութիւնը։

Ոճը ինքնայատուկ է, իր լեզուի շնորհիւ։ Ըսելու կերպը, զգացումներու եւ խորհուրդներու համապատկերը եւ իր թաւալուն լեզուի արագ հոսանքը եւ տարածուն ծովացումը Ահարոնեանի ոճի յատկանիշները կը կազմեն։ Իր ճարտարապետական չափերը մեծ են, շարժուն են եւ վեհափառ կերպարանք մը ունին։ Հռետորական այս գունաւորումով եւ գիծերով՝ Ահարոնեան առեղծած է իր ինքնայատուկ ոճը, որ ամբողջովին իր անհատական նկարագրէն կը բխի։

⁂

Ահարոնեան՝ կէս դարու ընթացքին, հայ գրականութեան մէջ բարձրագոյն գագաթ մը կազմած է՛ւ վիպագրութեան է՛ւ բանաստեղծութեան մէջ։

Ահարոնեանի ծննդեան հարիւրամեակի առթիւ այս քանի մը նշմարները թուղթին կը յանձնեմ, վկայելով թէ ան բացառիկ գրական դէմք մըն է որպէս արուեստագէտ եւ որպէս ոճաբան։

Կ. Մ.

digitised by A.R.A.R.@

ԱՐԱՄ ՀԱՅԿԱԶ

«ՀԱՋՐԷ»Ի ԸՆԹԵՐՑՈՒՄԸ

Եթէ ըսեմ թէ ոչ ոք այնքան խանդավառած է հայ երիտասարդութիւնը եւ պայքարի ու կռուի սէր արթնցուցած անոր հոգիին մէջ որքան Աւետիս Ահարոնեանը, սխալած չեմ ըլլար։ Կարելի է նաեւ, որ այս հաստատումիս դէմ առարկողներ՝ կամ ինծի հետ համամիտ չեղողներ գտնուին. կարելի է նաեւ՝ որ առաջնութիւնը Րաֆֆիի տուողներ պակաս չըլլան։ Բայց ես անոր առաջնութիւնը միայն ժամանակագրական կարգի մէջ է որ կ՚ընդունիմ. կ՚ընդունիմ նաեւ այս երկուքին անկրկնելի մեծութիւնը՝ իրենց միայն յատուկ մարզերու մէջ։ Ինծի կը թուի թէ, անկախ վիպագրի կամ արուեստագէտի իրենց մեծութենէն, անոնք մեծ են, նաեւ, իբրեւ ուղի բացող, եւ, իրարու լրացուցիչ։ Մէկը, խորհելու, երազելու, ծրագրելու կը մղէ ընթերցողը, հեռանկարներ ու հորիզոններ կը բանայ իր տեսողութեան ու մտքի աչքերուն առջեւ, միւսը, աւելի անմիջական է. կ՚երգէ զէնքի ու կռուի փառքը, (յաճախ միայն քանի մը բառով) ու կը թելադրէ ըմբոստացման անհրաժեշտութիւնը՝ կրակէ բառերով։

*

Ես տասնըհինգ տարեկան չկայի, երբ կարդացի երկուքն ալ։ Ինծի պէս ու ինծի հետ կարդացին զանոնք իմ բոլոր դասընկերներս ու անոնք, բոլորն ալ, մէկ մէկ Վարդիկ դառնալու պատուին ու երջանկութեան արժանանալու համար պատրաստ էին ամէն բան տալու․․․

Անգամ մը, լաւ կը յիշեմ, մեր հայերէն դասի ուսուցիչ Գարոն Թովմասեանը ներս մտաւ դասարանէն ու, փոխանակ «գրքերնիդ բացէք» ըսելու, ինք բացաւ գիրք մը։

Բացուած գիրքը մնայ թող բաց՝ մինչեւ որ ես ներկայացնեմ մեր քաղաքն ու դպրոցը։ Քաղաքը մեծ չէ, հազիւ հինգ հազար հայ բնակիչ ունի ու իր դպրոցը, հինցած է, խարխլած, ծեր։ Նորը շինելու արտօնութիւն չի տար կառավարութիւնը, ու հինը ծե՛ր է խարխլա՛ծ, խախո՛ւտ։ Վերի յարկը իր տեղը բռնելու համար վարի յարկին մէջ սիւներու անտառ մը տնկուած է, ու անպէտ դարձած այդ իսկ պատճառով։ Վեց դասարաններու բաժնուած վերի յարկի որ մէկ պատուհանէն ալ որ դուրս նայելու ըլլաք, հեռաւոր կամ մօտաւոր սարի մը երկնքի անարատ կապոյտին վրայ իրար եկող մութ գիծերուն վրայ կ՚իյնայ ձեր ակնարկը։ Մօտ սարերու գիծերը յստակ են, վիհերով ու ձորերով վիրաւոր, քարոտ, խորտուբորտ. հեռուինները՝ շատ բան են կորսնցուցած իրենց ընդհանուր գիծերէն. հարթ են, գրեթէ ողորկ, կապոյտ մշուշի մը պաշտպանութեան ապաւինած։ Ձմեռը, առաջին ձիւնը անոնց վրայ կ՚իջնէ ու կը ճերմկցնէ զանոնք. իսկ երբ ձիւնի սահմանը քաղաքին ու շրջակայքի դաշտերուն հասնի, դաշտերն ու քաղաքը աւելի սպիտակ ըլլալ կը թուին քան սարերը։

Ձմեռը շատ ցուրտ կ՚ըլլայ մեր քա—

digitised by A.R.A.R.@

դաշտին մէջ, ու հովն ու արեւը, մսած, քիչ մը տաքնալու համար, դպրոց ու դասարան մտնել կը փորձեն մեզի հետ։ Չեն գիտեր թէ հոն ալ տաք չէ. վառարանին մէջ փայտը թաց է. քիչ, թա՜ն. կրակը կարմիր չէ. գունատ է՝ ու տաքութիւն չունի։ Ճարճատիւն չկայ վառարանին մէջ։ Բոցի նմանող բան մը, օձի լեզուի պէս բարակ ու կապոյտ, երբեմն վախվխելով վեր կ'ելնէ ու կը մարի։ Պաղ է ամէն բան։ Սեղան, նստարան, մեր քիթերը, մեր գիրքերուն էջերը... Մեր սրտերը միայն տաք են, որովհետեւ, ուսուցիչը գիրք մը բացած է իր առջեւ՝ ու ինք դաս պիտի տայ. դաս հարցնելու եւ լսելու միտք չունի։ Իր լուրջ ակնարկը կը քալեցնէ մեր վըրայ ու, «ձեզի շաքար բերի», «ձեզի շաքար պիտի բաժնեմ» ըսելու ձեւով մը, կ'ըսէ։

— Այսօր ես պիտի կարդամ ձեզի, ու այդ՝ ձեր այսօրուայ դասը պիտի ըլլայ։

Կը նայի պատուհանէն դուրս փըրփըրող փոթորիկին, ձիւնամըրրիկին մէջ աղօտացած, գրեթէ հալած սարին, ու, հատիկ-հատիկ, բառերը շեշտելով ու դատելով, կ'ըսէ.

— Գիրքը Ահարոնեանի «Ազատութեան Ճանապարհին»ն է։ Կարդալիք կտորիս խորագիրը՝ Հայրէն։ Նուիրուած է Անդրանիկին։

«Փաշա» չ'ըսեր, «հերոս» չ'ըսեր, «զօրավար» կամ «Փետայի» ալ չ'ըսեր. այլ՝ Անդրանիկ։ Մինակը կեցող ու մինակը շողացող անուն մը.— Անդրանիկ։

Այդ անունը լսելուս պէս, մատս կը նետեմ օդը՝ ու խօսք կ'ուզեմ։ Կզակը վեր ընելով, միւսին կը հարցնէ թէ «ի՞նչ կ'ուզեմ»։

— Մեր տունը մենք Անդրանիկի նըկարը ունինք ու Անդրանիկը մեր տունը հաց է կերած, — կ'ըսեմ մէկ շունչով, ու վարժապետիս ժպտելու ձեւէն կ'եզրակացնեմ, թէ ռումբի մը պէս նետած լուրս չէ տպաւորած զինքը։ Կը սրտաբեկուիմ։ Վիրաւորուած, դժբախտ ու փլած, կը նստիմ տեղս։

— «Լեռների աղջիկն էր նա, մի ցուրտ ու խաւար գիշեր, ժայռոտ ու մռայլ այրերից ծնուած։ Կանացի ու գրաւիչ ոչինչ չունէր իր արտաքինի մէջ», — կը սկսի կարդալ ան։

Վարժապետին ձայնը կը շարունակէ տողերուն հրապոյրը հասցնել մեր ականջներուն՝ ու սրտերուն ալ. ու վարպետի արագ եւ ուժգին հարուածներով, մեր աչքերուն առջեւ շուտով կը կազմուի Հայրէի պատկերը, լի՛ւ, ուժե՛ղ, առնակա՛ն։

Մեզի ծանօթ կիներու շատերէն փոխառութիւններ կ'ընենք մտքով։ Մէկէն կ'առնենք «թուխ ու ամառը արեւից ու ձմեռը ցրտից այրուած դէմքը». ոմանց՝ «սուր քիթն ու սեւ յօնքերը». ուրիշ մը՝ «գիշատիչ թռչունի անհանգիստ ու կլոր աչքերը». չորրորդի մը «երկար ու ջլուտ սրունքները, ոսկրոտ իրանը»։ Վերջապէս ամէն ինչ որ անհրաժեշտ էր վարպետին ուզած չափով եւ ուզածին, նկարագրածին պէս՝ կազմելու համար Հայրէն։

Մեծ դժուարութիւն կը կրենք՝ հաշտուելու համար՝ մեր կազմած Հայրէի ոտիներէն ու փէշերէն բազմաթիւ երախաներ չկախելու մտքին հետ։ Ինչպէ՞ս կարելի էր... Բայց ահա շուտով կը հասնի դարմանը.

«Հողը ձեր գլխին, գիւղի զըմմէն ճժերն իմը չէ՞ն», — կ'ըսէ Հայրէն ու շուտով անոր անունին ու պատկերին կու գան խառնուիլ Սասունը, Սերոբը, Մուրատն ու Անդրանիկը։

Ցուրտը, դուրսը ոռնացող մրրիկը, աշխարհը, մոռցած՝ կախուած ենք ուսուցչի շրթներէն։ Բարեբախտաբար ան ալ, մեզի պէս, վերացած է՝ ու կը կարդայ առանց ընդհատելու։ Հիմա պատմութիւնը կը քալէ աւելի արագ, ու մենք, շնչելը մոռցած, առաջ կախուած, բառերը կը բռնենք՝ երբ դեռ անոնք օդին մէջ են։ «Հայրէն Սասունի ռազմիկ ալեծուփ կեանքին մասնակցում էր տըղամարդի պէս, նա գիտէր որ Սասունը միշտ պէտք է կռուի, կռուելիս՝ պէտք է շտապով լեռը քաշուիլ եւ երկրորդ,

digitised by A.R.A.R.@

մինչ պէտք է յետեւից գիւղը կրակ տայ»։

Դուրսի ձիւնամրրիկը չի ձգեր որ մեր աչքերը զանեն մեր գիւղի սարէ կողին փակած պատկերը, բայց մեր երեւակայութիւնը կը որբէ տանիքներէն փրթած ու հովէն մորակուած կապոյտ ծուխը, եւ բոց կը դնէ անոր տեղ։ Գոմերը, մեր քաղաքին պէս ըլլալու է. միայն թէ, քիչ մը փոքր չափով... Ուրիշ ձեւ չի՛ կրնար ըլլալ... Քաղաքի ծայրին միս-մինակ մնացող Ջամ Գէվերին տունը, Հազրէթնն ըլլալու է։ Հրացանի առաջին պայթիւններուն հետ, ահա կրակը ծայր կ'առնէ անկէ՝ ու կը տարածուի հովի պէս։

Քաղաքը, մեր ծննդավայրը կը վառի։ Դռները ու պատուհանները ծուխով ու ճարճատիւնով կը լեցուին։ Կրակը կը պարէ, կ'ոռնայ տանիքներուն վրայ... Ձիւնի կոնակին վրայէն սեւ գիծ մը կ'երկարի, կ'ոլորուի դէպի՛ սարը։

Քարերու տակ, «ասլաններն են չոքած պաղ ու մռայլ ճակատներով» սեւ ու թաւ պեխերնին ոլորած, պաշլըղները լոզի պէս կապած, թեթեւոտն ու հպարտ։ Փամփշտակալները բոլորը ծածկուած են կաշիով որ ձիւնը չթրջէ զանոնք։ Յօնքերուն ու թարթիչներուն վրայ իջած ձիւնն է միայն որ կը հալի։ Կը հալի ծերունիներու սպիտակ մօրուքին՝ ու արեխներու ծայրերուն վրայ ալ։ Երախայ մը կը ճչայ. ձի մը կը սահի՝ ու հարս մը, կաթնատատ ծիծը երախային բերանը դրած, կ'ըսէ.

— Կեր ու կարէ ձայնդ, ձա՛գս։

«Խումբի կեդրոնում կանգնած խստադէմ ողամարդը, գլուխը բարձրացնելով հրացանի վրայից, կ'ըսէ»։

— Անցէք շուտով։

«Սառած ձիւնը ճռճռալով կը փշրուի անոնց ոտքերուն տակ, մինչ անոնք կը բարձրանան վեր, մինչեւ դէպի վեր...»

⁂

Քանի մը տարի վերջ։

Քանի մը տարի վերջ, չար օր մը, պատմութիւնը կրկնուեցաւ։ Թշնամին արիւնոտ սուրը կրկին հանեց իր պատեանէն ու զոհուելու սահմանուածները նորէ՛ն բարձրացան սար՝ որովհետեւ իրենց ըսուած էր թէ մեռնելու պատուաւոր ձեւն էր այդ։ *Այս անգամ դէպքը պատահեցաւ ամառը։ Ձիւն չկար սարին վրայ, երբ անոնք իրենց քաղաքը Հազրէթի օրինակով վառելէ վերջ, կռուելու՝ եւ, ի հարկին, մեռնելու ելան։*

Այս անգամ Հազրէթներու թիւը հազարներու հասաւ, ու հերոսներունը՝ հազարներու։

Կը յիշեմ, վերելքի ճամբուն վրայ — նեղ ու ոլոր-մոլոր ճամբայ մը — դիակ մը կար։ Ցերեկը, կորիճ մը, սար բարձրացած պահուն վիրաւորուեր էր՝ ու մեռեր անմռունչ։ Ճամբուն վրայ ինկած հերոսի իր դիակը երթեւեկի արգելք կ'ըլլար։ Ֆետայի մը, երիտասարդ ընկերոջ մը օգնութեամբ, զայն նետեց սարէն վար՝ որովհետեւ «ողջերը փրկելու ժամանակն էր ու մեռելներով զբաղելու միջոց չկար»։

Յետոյ Ֆետային սրբեց իր արցունքը գաղտնօրէն, ու խօսքը վեր բարձրացողներուն ուղղելով, բաւ հաստատ ձայնով մը.

— Անցէք շուտով։

Ա. Հ.

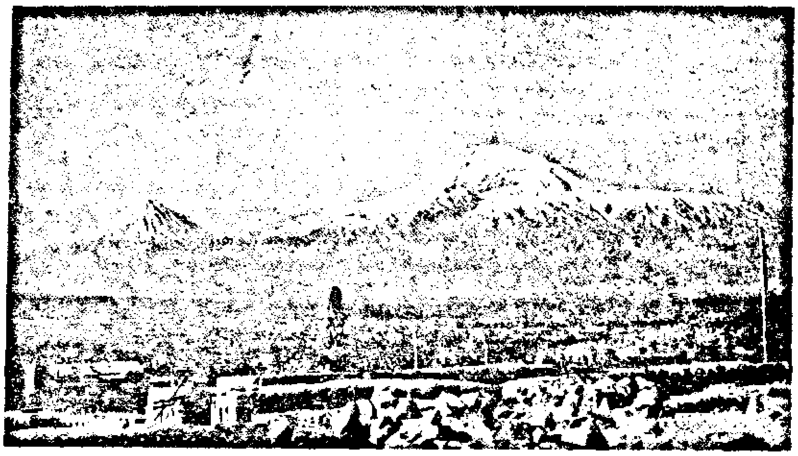

Մ Ա Ս Ի Ս

Եթէ դու յորս ելցես յազատն ի վեր ի Մասիս,
Զքեզ կալցեն քաջք, տարցին յազատն ի վեր ի Մասիս,
Անդ կացցես եւ զլոյս մի՛ տեսցես.

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Հայոց աշխարհի հսկայ նահապետ,
Աստղերի կայան,
Փոթորիկների տէր,
Մրրկի Աստուած,
Շանթ ու ամպրոպի ահարկու վարպետ,
Մասիս զարհուրա՛նք.
Տիեզերական ցասումի՞ց ծնար
Աշխարհի հիմունքը ցնցող տնքոցով,
Թէ՞ նիւթի ու կրքի աստուածը քաոս
Իր բոցեղ արգանդից քեզ դուրս շպրտեց,
Մի մեռած Աստծու խօլական արձան:

digitised by A.R.A.R.@

⁂

Բարձրանում է նա տիեզերքի սրտին
Ալեզարդ գլուխը Աստծու կրծքին.
Ու յաղթ թիկունքին դարերն է շալկել,
Ժամանակների սահանքը փակել.
Մենակ ու մռայլ հովիւ ահարկու
Ձեռքը ճակատին՝ նայում է հեռու
Իր ցրիւ եկած հօտն է որոնում
Հայոց աշխարհի ցաւը որոնում:

⁂

Արքայ է Մասիսը վաղ առաւօտին
Եւ իր զարթօնքը՝ հրաշք բնութեան.
Յուռթի Արագած եւ սարն Արայի,
Բիւրակն ջրառատ, Սիփան ծաղկաշատ,
Նօթերը կիտած Նեմրութ ու Գրգուռ
Մշուշի շղարշը գլխներին քաշած՝
Նայում են ծածուկ երկչոտ հմայքով
Երբ արշալոյսի բիւր երանգներով
Արքան է զուգւում, ինչպէս մի տիտան
Ու նրա խոժոռ հայեացքի առջեւ
Շունչերը պահած մանուկների պէս
Ծունկի են գալիս:

⁂

Ահա ուսերից նետում է մեղմիւ խաւար գիշերուայ քօղը սեւամած,
Ու կապոյտ շղարշը, ոսկեշաղ մշուշ, թիկունքին է առնում,
Ալեզարդ ճակտին ճերմակ ամպերի պսակ բոլորուն,
Եւ արշալոյսը ոսկէ մատներով պսակի շուրջը զոհար է շարում,
Փիրուզ ու յակինթ, զմրուխտ, ադամանդ
Ցոլք են արձակում աստղերի նման ու հուրհրատում.
Նայում են լեռները, աչքով են անում իրար ու ժպտում աղջամուղջի մէջ:
Ու յանկարծ Մասիսը փառքից ձանձրացած ծեր արքայի պէս,

digitised by A.R.A.R.@

Քաշում է ուսից շղարշը կապոյտ ու դէն շպրտում.
Ճակտից շորթում է պսակն ակնակուռ,
Ալեզարդ գլխին ոսկու շողշողուն փոշի է ցանում,
Վրան է առնում արշալոյսի գոյներից հիւսուած
մի նոր ծիրանի,
Ուսերին՝ բոսոր, ծոպերը՝ ծփան երանգ ու երանգ,
Թիկունքը՝ վարդագոյն լոյսի խուրձերով,
Ներքեւը մանուշակ գորշ երիզներով.
Եւ համայն լեռները հեւում են, նայում մշուշի միջից:
Արեւն է բարձրանում դէպի հորիզոն.
Վիթխարի հսկան գրահ է կապում իր ահեղ կրծքին
գրահը ոսկու,
Ալեզարդ գլխին ոսկէ սաղաւարտ ցոլք է արձակում,
Հայոց լեռների աչքը խտտղում ամէն առաւօտ,
ամէն առաւօտ:

⁂

Որպէս խունկապած ուղտերի կարաւան,
Դարերն են սահում իրար հրհրելով.
Մասիսը նայում է անհաս բարձունքից,
Նայում է խոկում.
Ժամանակից դուրս՝ մի անհուն խոհ է նա,
Երկնքից կախուած հսկայ մտածումն.
Տիտանեան հոգի, որ արձանացել է
Հայոց աշխարհի բախտի ճակատին,
Աւերածներից վեր,
Մահերից բարձր,
Աստղերի մէջ,
Աստծու կողքին,
Աշխարհին ասելու՝
«Ես կա՛մ եւ կը լինիմ»...

⁂

Անդունդների կրակէ մրրիկը տիեզերքի հիմունքն է
քանդում
Եւ աշխարհներ են գահավէժ ընկնում, նորերը ծնւում,
Էեռներ են մեռնում մանուկների պէս, նորեր
բարձրանում,
Ծովերն են եռում կաթսաների պէս,

digitised by A.R.A.R.@

Երկինք ու երկիր իրար են խառնւում,
Տիեզերքի վախճանն է ահա·
Մասիսը տնքում է, հուր ու ծուխ ժայթքում,
Եւ հուր ու ծխի հետ կարմիր արեւներ երկինք շպրտում·
Օրհասը մօտ է, աշխարհն է դողում սոսկումով բռնուած
Սոսկավիթխար լերան տագնապից·
Եւ ահա կարմիր հողմերի ծոցից
Ամպերի բոցավառ ծիրանին ուսին,
Նորից ցնցւում է տիտան ծերունին
Աւերածներից, մահերից բարձր,
Աստղերի մէջ, Աստծու կողքին
Աստծու նման աշխարհին ասելու՝
«Ես կա՛մ եւ կը լինիմ»···

⁂

Անապատների շէկ մրրիկների մէջ՝
Վայրագ խուժաններ եռում են ձանձրոյթից,
Փրփրուն ծովի ալիքների պէս,
Իրար հրհրում խելայեղօրէն·
Վիշապն է անցնում Հայոց աշխարհով,
Հազար գլխանի նեռն է մռնչում,
Եւ երիվարների սմբակների տակ
Կեանքի յետին ծիլերն են մեռնում·
Գահեր են խորտակւում,
Ազգեր են փոշիանում իրենց կատաղի գալարումների մէջ,
Եւ Մասիսը նայում է բարձրից, խոժոռ ու մռայլ·
Ձուլումն է տեսնում իր ոտքերի տակ,
Եւ կարկտահար արտերի նման
Փշրուող ազգերի խշրտուքն է լսում·
Նայում է նորէն աստղերի միջից
Աշխարհին ու մահին ասելու համար՝
«Ես կա՛մ եւ կը չինիմ»···

⁂

Մասիս, ջա՛ն Մասիս, մանուկ օրերից
Մի երիվարի խրխինջ եմ լսում քո անդունդներից·
Քո ծոցն է շղթայուած իմ երազ արքան
Սէգ Արտաւազդն իր բոց երիվարով·
Եւ պիտի ելնի զէնք ու զրահով

digitised by A.R.A.R.@

Իր զաւակների արիւնն ուզելու
Արար–աշխարհից․
Հզօր օրերին՝ իմ ցեղը զգաստ
Քեզ է պահ տուել իր աստուածներին,
Աժդահաներին, հին–հին քաջերին,
Աւերիչ դեւերին, իր հսկաներին,
Կայծակը ծամող իր վիշապներին․
Մանուկ օրերից քո կռանների զնգոցն եմ լսում
քո անդունդներից,
Հայոց Վուլկանն է զարկում զնդանին,
Մեծ Գաղափարն է դարբնում հայ ցեղի,
Շղթայուած արքայի իղձը դարաւոր․
Մանուկ օրերից հոգիս է թնդում քո հուր հոգու հետ․
Եւ ահա կեանքիս այս վերջալոյսին՝
Նորէն հինաւուրց խրխինջն եմ լսում․
Այն Արտաւազդի ձին է վրնջում՝ հուր երիվարը,
Գետինն է դոփում խուլ թընդիւնով,
Շներն են հաջում, շղթան կրծոտում կապուած արքայի․
Ա՛հ, վաղուց է հասել օրը օրերի
Մասի՛ս, ջա՛ն Մասիս, Արտաւա՛զդը տուր մեզ։

☙

Հայոց աշխարհի հսկայ նահապե՛տ,
Քո ծոցում ծնուած՝ մանուկ օրերից,
Ես երիվարի խրխինջն եմ լսում քո անդունդներից
Շղթայի շռինդ, զնդանի տնքոց․
Եւ ահա կեանքիս այս արեւմուտին,
Հոգիս վերստին դէպ քեզ է դարձած,
Որպէս լուսաբացի ծաղիկն արեւին․
Ցրի՛ր կատարիդ ամպերը մռայլ,
Ճակատիդ աստղէ պսակը շորթիր,
Նայի՛ր Գրգուռին, Սիփան, Նեմրութին,
Սեւանայ լճից մինչեւ Վանայ ծով,
Հայկական Պարից մինչեւ մեր Տաւրոս,
Արաքսի ափերից՝ մինչ Տիգրիս, Եփրատ,
Վիթխարի հովիւ Հայոց աշխարհի,
Զաւակներդ ո՞ւր են, ո՞ւր են հօտերդ․
Ձին է խրխնջում քո անդունդներում
Սէգ Արտաւազդի հուր երիվարը․
Վուլկանը Հայոց վաղուց է կերտել

digitised by A.R.A.R.@

Սուսերը ահեղ շանթերից ձուլուած·
Փշրիր շղթաներն ամենի արքայի,
Քաջքերդ ոտքի հա՛ն, աժդահաներդ,
Հուր ու բոց շնչող քո վիշապները·
Աշխարհի վրայ շպրտիր նրանց·
Վա՛ր քաշիր վերից հին Աստուածն անզօր,
Աստուածը հայի,
Ու փակիր նրան քո անդունդներում,
Ու հազար տարի, ու հազար տարի·
Կարմիր հողմերիդ թումբերը քանդիր,
Արտաւազդը տո՛ւր մեզ զէնք ու զրահով,
Ու թող աշխարհի հիմքերը թընդան
Նրա փրկարար յաղթ հարուածներից·
Ա՞հ, մենք այնպէս կարօտ ենք ոյժին,
Մասի՛ս, ջա՛ն Մասիս:

Ա. Ա.

digitised by A.R.A.R.@

ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

1.– ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ

Քիչ հեղինակներ կան, որոնց գրականութիւնը հայելին է իրենց կեանքին ու անձին։

Ահարոնեան այս քիչերէն է։

Արդարեւ, պէտք զարմանայինք, պէտք ցաւէինք նոյնիսկ, եթէ ան չունենար ջերմութիւնն իր տողերուն, թափը՝ անոնց մէջ ծրարուած զգացումներուն. եթէ իր ձայնին մէջ չզգացուէին իր ոճին րիթմն *ու երաժշտութիւնը եւ իր մթին նայուածքին մէջ՝ մեր ցեղին խորունկ տրտմութիւնը, անոր զուսպ ու կայծկլտուն կրակը։*

Իր գրականութեան հետ առաջին հանդիպումս եղած է գաւառը, խոնարհ ու խարխուլ վարժարանի մը մութ ու երկար սրահին մէջ, աշակերտական նստարաններու վրայ դեռ, երբ առաջին անգամ մեր հէք վարժապետը կարդաց մեզի «ռուսահայ նշանաւոր գրագէտի մը գրութիւնը»՝ Հորթը:

Կը լսէինք լուռ ու յափշտակուած։

Մոռցեր էինք շատոնց մեր վարժապետին վկայութիւնը, որովհետեւ մեզի համար բոլոր գրողները «նշանաւո՛ր» էին...

Բայց, տարօրինակ տրամադրութիւն մը ստեղծեց այս ընթերցումը։ Հեռաւոր, տարաշխարհիկ ու տրտում երաժշտութիւն մը լեցուց մեր մանուկ հոգիները, եւ յետոյ՝ հարազատութեան զարմանալի զգացում մը ունեցանք։ Մեզի կը թուէր՝ թէ գրուածքը հեռո՛ւ, հեռո՛ւ գիւղերու մասին էր, բայց հա՛յ, *նոյնիսկ, կարծէք, մեզի ծանօթ մարդերու մասին։*

Ու մենք կը տեսնէինք ամայի գիւղը՝ ձիւնապատ երդիկներով. խեղճուկ ու խոնարհ խրճիթները՝ անծուխ բուխերիկներով. ճամբորդները յոգնած, սովահար ու սառած. մութ խրճիթը, հիւանդ, ուռած փորով մանուկը, անկիւն մը քնացող հո՛րթը...

Մեզի թուեցաւ՝ թէ մենք տեսանք հորթին փողոտումը, եւ լսեցինք մանուկին ճիչը՝ բա՛...

Այնքան տպաւորիչ, համակող ու կարեկցական էր պատմութիւնը, այնքան հայ ու հայրենի, այնքան մտերիմ՝ որ ամէն Շաբաթ իրիկուն կը հարցնէինք մեր հէք ու եղերաբախտ վարժապետին.

– Վա՛րժապետ, ան Հորթին *պէս գըրութիւն չկա՞յ...*

Մեզ հետաքրքրողը, անշուշտ, միայն մորթուող հորթը չէր. յուզիչը՝ միայն ցաւագին «բա՛»ն չէր, այլ այն անբացատրելի հոգեկան վիճակը՝ որ այդ գրուածքէն բխեր էր։ Այդ գրուածքը մեզի խօսեր էր հեռաւոր հայրենիքէն, անոր բուքէն ու ձմեռէն, խրճիթներէն ու բուխերիկներէն, սովէն ու սովահարներէ՛ն...

Գուրգուրանքի, կարեկցութեան առաջին հրթիռն ինկած էր մեր մէջ, մեր դժբախտ հայրենիքին հանդէպ։

Շատ տարիներ անցան, ուրիշ շատ ընթերցումներ ըրինք, բայց մեր հոգիներէն չսրբուեցաւ այս առաջին տպաւորութիւնը։

⁂

Պոլիս ենք արդէն, 1910։ *Բողոքի մեծ միթինկ՝ Բերայի Երրորդութեան եկեղեցիին մէջ։ Եկեղեցին լեցուած է*

digitised by A.R.A.R.@

հոծ բազմութեամբ. խօսք ունին բազմաթիւ գործիչներ։ Ահա Ակնունին, գեղեցիկ գլուխով, տենդավառ աչքերով, շրթունքները ճզմելէ՛ն ակռաներուն տակ.. խելայեղ ծափեր, ու իր հպարտ ու համով ձայնը...

«Սիրելի՛ հայրենակիցներ»։

Ու կը գծէ մեզի իր կարճ այլ տպաւորիչ պատկերներէն մէկը։

Թիֆլիսի փողոցներէն սուինաւոր զինուորներ կ'անցնին, ու անոնցմէ շըրջապատուած՝ կը քալէ «մի հայ երիտասարդ, լայն ճակատով, գեղեցիկ սեւ մազերով ու աչքերով, տանջահար, տըրտում այլ մի հպա՛րտ երիտասարդ···

«Դա՝ մեր սիրելի Ահարոնեա՛նն էր»։

Մենք, ուսանողներ, ծափահարեցինք բազմութենէն առաջ, նորէն ու նորէն, չո՛րս անգամ, հի՛նգ անգամ ծափահարեցինք, յաջորդական բոլոր բառերը, որոնք կոչեր էին։

— «Ծափեցէ՛ք, էլի՛ մի անգամ··· կրկի՛ն ծափեցէք»։

Ու մենք ծափեցինք, որովհետեւ Ակնունիի բառերը, կրակի թեւաւոր կըտորներով, կը խօսէին բանաստեղծէ մը, որ բանտին մէջ կը տառապէր, սուիններու դաժան շուքին տակ։

Բանտարկեալը՝ շղթայուած հայրենիքն էր մեզի համար եւ մեր ծափերը, մեր հեռաւոր ողջո՛յնը, քաջալերանքի մեր կոչն ու համբոյրը Սեւ ծովու վրայէն, Վարուժանի «Պատգամաւորներ»ուն հետ...

«Ա՛խ գնա՛, արագի՛լ կարօտը կտուցիդ·
Հոն կապանքի տակ Հայրենիքն ունի
հանճար մ'ողջակէզ»։

❧

Տարի մը ետք, 1911-ի Սեպտեմբերին, Ահարոնեան Պոլիս է արդէն, Մետեխի բանտէն ազատուած. շղթայազերծ այլ հալածական հայ, հալածուա՛ծ հայրենիք։

Կիրակի առաւօտ մը լեցուած է «Վառիէթէ»ի մեծ թատերասրահը. լուռ ու ոգեւոր հասարակութիւն մը կը ըսպասէ անհամբեր։ Ցանկարծ՝ կը բացուի վարագոյրը. Բեմ կուգայ Ռ. Զարդարեան, ջղուտ, բարակ ու երկար, քաղցր ու թախծոտ կերպարանքով. կը ներկայացնէ Ահարոնեանը եւ անոր գրականութեան ձգտումը։

Հա՞րկ էր ներկայացնել Ահարոնեանը, կամ անոր գրականութիւնը. «սէմպոլը հայ տառապանքի եւ ազատութեան», Զարդարեանի իսկ բառերով։

Յուզումի ալիք մը կը լեցուէր սրահն ու սրտերը. ու յանկարծ խլացուցիչ ծափահարութիւններ կը թնդան եւ ջերմ, գրեթէ բնազդական բացագանչութիւններով կ'ողջունեն Ահարոնեանը։ Կը յիշէ՞ք զինք. — մութ աչքեր, սեւ ու երկար մազեր ու մօրուք, պայծառ ու լայն ճակատ, տրտում, տրտում, թուխ դէմք եւ կրակ լեցուած աչքեր...

Մէկ վայրկեանը շատ կուգայ եւ դուրգուրանքի ու համակրանքի ծփանք մը կը պատէ զայն. սիրեցինք զինք, հայրենիքի՞ն համար, թէ հայրենիքը՝ իրեն համար. սրտառուչ ու քաղցր շփոթութիւն...

Շփոթութիւն՝ որ կը շարունակուի, դեռ այսօր ալ։

Ու ան խօսեցաւ հայրենիքէն, խօսեցաւ իր ու մեր «Երազներու Աշխարհէն», «Թուրքահայաստան»էն, ուրկէ անցեր էր, Պայազիտի ու Էրզրումի լեռներէն, Բաբերդէն, հայրենի գիւղերէն։

Երաժշտութիւն էր իր ձայնը եւ խօսքը. ո՛վ հայրենիք, դո՞ւն ալ երաժշտութիւն ես՝ գաղափար ու իրականութիւն ըլլալէ առաջ. դարաւո՛ր երաժշտութիւն, մեր պապերուն երգերէն ու հեծեծանքներէն դաշնաւորուած։

Այսօր, աւելի քան քսա՛ն տարի ետք, ոչինչ կը յիշեմ, ո՛չ իր նախադասութեան կերտուածքը, ոչ իր պատկերներու չքեղութիւնը։ Բայց Էրզրումի լեռները, գեղեցիկ ու հպարտ, կը կենան հոգիիս մէջ, մշտավառ ու մշտաբորբոք հրաբուխներու նման. Լեռներ՝ հայութեան հաւատքին ու յոյսին նման հզօր, փեռեկտուած այլ անսասան, դղրդագին, հերոսական պատմութեամբ։

digitised by A.R.A.R.@

Այդ լեռներուն մէջ տեսանք՝ հայուն հպարտ ու հայրենատենչ ոգիին թափառումը, ապառաժներու մէջէն, անդունդներու վրայէն, գլխուպտոյտ տուող գահավէժներու ափին ու դէպի երկինք խոյացող շքեղ ու ձիւնոտ կատարներն ի վեր։

Այդ ոգին, հայ լեռներու, հայ մարտիկներու ոգին, կը շրջի դեռ Էրզրումի ու հայրենի լեռներուն վրայ եւ կ'այցելէ մեզի՝ Ահարոնեանի էջերուն մէջէն։

⁂

Եւ ահա 1918ը։

Համազգային մղձաւանջը կը շարունակուի. գետերով արիւն եւ հայ ժողովուրդը յանձնուած կարմիր ալիքներուն։ Ջարդուած, հարիւր հազարներով ջարդուած եւ մնացողները՝ քշուած անապատները։ Հայը իր հայ ծննդեան մեղքը արիւնով կը լուայ։

Թուրք ոճրային մայրաքաղաքին մէջ՝ հայութիւնը, սմքած ու տրորուած, դժո՛խքը կը փնտռէր, կարենալ շնչելու համար. ջարդի ու հրդեհներու ուրուական, անյոյս խաւար եւ փշրուած, հազար անգամ խորտակուած երազներ, կոտորուած բազմութիւններու դիակներուն հետ խառն։

Փրկութեան ոչ մէկ յոյս, առհասարակ. իսկ անոնք՝ որ տուներու մութ սենեակները ծուարած են, իրենց վերջին ժամերը կը ծամեն, մահուան թեւին տակ։ Դատապարտուածներ՝ որոնք մահուան քայլը կը լսեն, ամէն օր, զինուորական թմբուկներու եւ ոստիկաններու կօշիկներուն չոր ձայնին մէջէն։

Ո՜վ չպատմուելիք տանջանքը, որ պատառիդ հետ կը մեծնայ ու կը սեղմէ կոկորդդ։

Եւ դեռ հայանուն մարդիկ, որոնք բարակներու նման, պատերու եւ պատուհաններու տակերը կը սլքտան. եւ դաւաճան հայեր՝ որոնք անլուր հայհոյանք կը թափեն հայ յեղափոխականին դէմ, հայ գործիչներու դէմ, Էջմիածնի՛ դէմ, ամէն բանի դէմ՝ որ «ազգային» է։

Ի՜նչպէս կը շնչէինք։

Եւ յանկարծ, Ցունիսի առաւօտ մը, բերնէ բերան, եւ յետոյ թերթերուն մէջ՝ լուր մը — Ահարոնեա՛ն Պոլիս եկած, պատուիրակութեան մը գլուխը։

Ահարոնեա՞ն...

Ջենք հաւատար, անշուշտ։

Ու մէկը, արհեստաւոր մը, ներս կը նետուի, շունչը կտրած.— Միւժդէ՜, միւժդէ՜, Ահարոնեան Պոլիս է եկեր, թե՛րթը գրած է. ահա՛, նայեցէ՛ք...

Ու թերթը, պի՛ղծ թերթ մը, հայ դաւաճանի մը կողմէ հրատարակուած, եւ Հայրենի՜ք սուրբ անունով, մէկէն, նշխարի կը փոխուի։

Աչքերս մշուշ կը լեցուին. տառերը կը պարեն եւ տողերը կը գինովնան։ Կը կարդամ Ահարոնեան անունը... եւ յուզումով եւ արցունքով կը լեցուի մեր բոլորին սիրտը։ Լուռ կը հեծեն բոլորը։

Փրկութեան յոյսն էր. հայրենիքի լոյսը՝ մեր հոգիներու թանձր խաւարին մէջ իջած։

Յաջորդ օրերը՝ այդ լոյսը կ'աւելնայ. հայրենիքի անկախութենէն կը խօսուի։ Կամուրջին վրայ հայ գիրք գինուորներու երգը կ'իմացուի, որուն մէջէն կը լսենք կարծէք, մեր ջարդուած սիրելիներու գոհութեան հեւքը...

⁂

Գիւղական վարժարանէն մինչեւ տաժանքի օրերը, Ահարոնեանի գրականութեան ու անձին հետ հանդիպումներս, հայրենիքի ոգիին հետ հանդիպումներ թուած են ինծի. միա՛յն ինծի. պատգամաբերը դարձած է ան, ազատ կամ պայքարող հայրենիքին. տրոփուն խորհրդանշանը անոր։

Կրնան անցնիլ երկար տարիներ։

Յաջորդ սերունդները, ամէնէն աւելի, երբ ա՛յդ պիտի փնտռեն զինքը. երբ ա՛յդ պիտի կարօտնա՛ն իր դրականութիւնը։

Ահարոնեան հայ կեանքին ու գրականութեան մէջ պիտի մնայ հայ ազգութեան եւ ազատագրութեան մրրկածուփ դրօշակը։

digitised by A.R.A.R.@

2.— ՊԱՅՔԱՐՈՂ ԽՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԵԱՆ ԳՐԱԳԷՏԸ

Պարզ չէ Ահարոնեանի գրական դիմագծութիւնը։

Կ'ուզէ՞ք ճշդել, այսինքն՝ վերջնական գնահատութեան տանիլ զայն. պարտաւոր էք զատել անոր բարդ կերպարանքը կազմող գիծերը. մօտէն դիտել, մէկիկ մէկիկ, յետոյ համադրելու համար։

Հետաքրքրական է նախ՝ փնտռել թէ Ահարոնեան իր խօսքը հասարակութեան ո՞ր խաւին կամ ո՞ր սերունդին ուղղած է։

Հետաքրքրական է առհասարակ, ճշդումը՝ հասարակութեան եւ գրագէտին միջեւ եղած յարաբերութեան, որ ո՛չ միայն անխուսափելի է, այլ եւ անհրաժեշտ։ Մէկէն միւսը կամուրջներ ձգուած են հոգեկան, հասարակութենէն գրագէտը եւ գրագէտէն հասարակութիւնը. կամուրջներ՝ առանց որոնց անըմբռնելի պիտի ըլլար որեւէ փոխազդեցութիւն, որեւէ ստեղծագործութիւն։

❖

Հասարակութեան մը խաւերը քիչ անգամ համաձայն են գրագէտի մը շուրջ. անոր դէմքին, դերին ու գործին շուրջ. բացառաբար։ Ամէնէն անկայուն կալուածը՝ արուեստի ու գրականութեան կալուածն է, ենթակայ՝ յարատեւ խռովքներու, գնահատութիւններու եւ վերագնահատութիւններու. պանծացումի եւ ուրացումի նոյնիսկ։ Ահա թէ ինչո՛ւ, կարելի է ըսել՝ թէ ամէն սերունդ իր արուեստն ունի, իր ճաշակը, հետեւաբար, իր գրագէտն ու գրականութիւնը։ Եւ, անշուշտ, փոխադարձաբար, ամէն գրագէտ իր սերունդը, ընթերցողներու դասն ունի։

Առասպել մըն է բոլոր սերունդներուն, հանրային բոլոր խաւերուն գրագէտը, ինչպէս բոլոր ժամանակներունը։ Գեղեցիկ հեքիաթ մը...

Եթէ տրուած սերունդ մը կը կարդայ կամ կը սիրէ իրմէն դուրս, իրմէ հեռու եղող սերունդի մը գրականութիւնը, իր ոգեւորութիւնը երբե՛ք հաւասար չէ համապատասխան սերունդին ոգեւորութեան։ Սերունդէ սերունդ՝ կը տարբերին չափանիշները. կամ նո՛ր են բոլորովին կամ նորոգուած. երբեմն՝ գլխիվայր։

Եթէ փորձ մը ընէինք մէկ երկու անուններու շուրջ, պիտի ըսէինք՝ թէ Զօհրապ չափահաս տարրերու գրագէտն է. անոնց որ կը ճանչնան աշխարհիկ կեանքը. կնոջ հոգիին ու նայուածքին, զանոնք լեցնող յուզումներուն ալիքները. իրապաշտ են. կարճ ու կտրուկ ճամբաներու հետեւորդ. հեռու ցնորքներէն։

Զարդարեան՝ իր հեքիաթներովն ու արձակ էջերովը՝ կը խօսի երազկոտ երիտասարդներու երեւակայութեան, անոնց յափշտակուելու տրամադիր, գեղեցկապաշտ, բանաստեղծ հոգիին։

Օշական մտաւորական տարրերուն կը խօսի. անոնց՝ որ արուեստի եւ զարտուղի ճամբաներու վրայ թեւածումներ կը փորձեն. անոնց՝ որ յոգնած են մակերեսներէն։

(Ըսե՞նք այս առթիւ, թէ մեծ հայրիկներն ու անոնց գրած մայրիկներն ալ իրենց գրագէտը ունեցած են՝ յանձին... Քասիմի, իսկ այսօր գրողներ ունինք, որոնք մանկունակ, թաց ըզգացումներու մէջ թաթախուած բառերու կարաւաններով կը քալեն, աղջիկներու «ծո՛վ» մազերը, «արե՛ւ» աչքերը կ'երգեն, խանդավառելով միայն դպրոցական պատանիները...)

Դասաւորում մը՝ սկսելով մեր բանաստեղծներէն, երազային Մեծարենցէն մինչեւ իրապաշտ Վարուժանը, նորութիւններու առջեւ պիտի դնէր մեզ։

Այս դասաւորումին մէջ՝ յատկանշական տեղ կը գրաւէ Ա. Ահարոնեան, որուն գրականութիւնը ուղղուած է, գլխաւորապէս, երիտասարդութեան։ Բայց, ոչ ամէն կարգի երիտասարդութեան. այլ պայքարող *երիտասարդութեան։*

Անշուշտ, Ահարոնեան կը խօսի հա-

digitised by A.R.A.R.@

սարակկութեան շատ մը խաւերուն, իր գրականութեան բազմատարր կերտուածքին պատճառով։

Կան գրագէտներ՝ որոնք իրենց գրականութեան մէկ գիծովը կը շնչեն. մէկը՝ իր հոգեբանական վերլուծումով, ուրիշ մը՝ իր երեւակայութեամբ, երրորդ մը՝ իր ոճովն ու չորրորդ մը՝ իր կառուցումով, եւն.։ Ահարոնեան՝ գրագէտ, բանաստեղծ, պսպղուն լեզուով հռետոր, իր խօսքին մէջ կը դնէ այդ ամէնէն ճառագայթ մը եւ կ'ուղղէ այդ խօսքը բոլորին։ Այս «բոլոր»էն սակայն միայն մէկն է, որ ամէնէն աւելի կ'ոգեւորուի. մէկն է՝ որ աւելի հարազատ կը զգայ իրեն եղած կոչին ձայնը, որովհետեւ ամէն գրականութիւն կոչ մըն է միշտ մարդոց հոգիներուն նետուած։

Այս ոգեւորուող մէկը՝ պայքարող երիտասարդութիւնն է։ Այսինքն՝ հասարակութեան այն խաւը, որուն հոգին կը յորդի ազգային եւ հանրային զգացումներով. որ՝ բարձրագոյն յուզումներու եւ հերոսական արարքներու կարօտն ու պատրաստակամութիւնն ունի. որ, բորբոքուն, շուտով կրնայ բոցավառիլ հանդիսաւոր եւ հռետորական պատկերներէ. իրականութենէ բխած, բայց իրականութեան կալուածէն դուրս թռած հերոսներով։

Այս խանդուածքն ունենալէ ետք, այլեւս երկրորդական նշանակութիւն կը ստանան արուեստի խնդիրները։ Կը հանդուրժուին հոգեբանութիւնները՝ նուազ իրական. պատկերները՝ առանց նորութեան շնորհին, նոյնիսկ զուրկ ինքնատպութենէ, եւ զգացումները՝ տարուած իրենց առաւելագոյն, պոռթկումի աստիճանին, բաւական է որ տպաւորելու ուժը ունենան։ Ասոնք եւ դեռ նման գիծերը շուտով կ'անտեսուին։ Կարեւորը՝ տպաւորիչ ըլլալն է. իսկ Ահարոնեան գիտէ տպաւորիչ ըլլալ։ Ցնցող են անոր գծած դէմքերը, անոր պատմած դէպքերը։ Հայրէն՝ կին մը, ծուխերուն ու բոցերուն մէջէն կը վազէ. գիւղ կ'այրէ։ «Բալօ»ին մէջ՝ որսորդ Գիրօն՝ իր զաւկին դիակը կը շալկէ սառնասիրտ կերպով, կը հալածէ թշնամիները եւ օր մըն ալ իր եզը խլող ու ծախողին կոկորդը կը պատռէ ակռաներով։

Ռուստըմ կաթին մէջ՝ ոչխարի հօտերու երէկուան տէրը պուտ մը կաթին կարօտը կը քաշէ իր հիւանդ զաւկին համար. իսկ երբ կաթը կը ճարուի, տղեկը կը մեռնի։ Դէպքեր՝ կարելի՛ անշուշտ, նոյնիսկ իրական թերեւս, բայց բացառիկ. իսկ երիտասարդութիւնը կ'ոգեւորուի բացառիկ դէպքերով ու դէմքերով. անիկա սովորական կեանքին համար հազիւ թէ աչք ունի, հազիւ համբերութիւն։

⁂

Ահարոնեանի գրականութեան ներշնչարանը՝ մարդու հանրային կեանքն է. անոր հերոսները աչքի կը զարնեն իրենց այդ գիծերով։ Անոնք անհատական կեանքով, անձնական հոգեբանութեամբ չէ որ շահեկան են, այլ իրենց խանդուածքով։ Կարելի է ըսել՝ թէ անոնք անհատական կեանք գրեթէ չունին։ Անոնք կ'ապրին ուրիշին համար եւ կը գործեն ուրիշին ցաւէն վրդովուած։ Այս ուրիշը, ի հարկէ, որեւէ մէկը չէ, այլ ազգակից մը, ցեղակից մը, արենակից մը։ Այլասիրական զգացումը չէ, որ գործի կը մղէ անոր հերոսները, այլ ազգասիրական, հայասիրական։ Ազատութեան ճանապարհին կայծկլտուն պատմուածքները այս յատկանիշը կը ցայտեցնեն. յատկանիշ մը՝ զոր կարելի է հաստատել սակայն իր միւս գործերուն մէջ ալ։

Ահա, օրինակ, մէկը անոնցմէ, «Հայրէն», որ լաւագոյն կերպով կը բնորոշէ Ահարոնեանի գրականութեան դէմքը, գրելու եղանակին հետ։

Հայրէն՝ «կանացի ոչինչ ունի իր վրան. միայն զգեստն է մատնում նրա սեռը»։ Անհամբոյր, խիստ կերպարանք մը, սուր քիթ, իրար խառնուած յօնքեր, գիշատիչ թռչունի անհանգիստ եւ կլոր աչքեր, ուժեղ ու դուրս ցցուած ծնօտ։

Եւ դեռ ամուլ մայրութիւն, երեք անգամ այրի մնացած կին։ Եղերական

digitised by A.R.A.R.@

ճակատագրով՝ այլանդակ կին մը վերջապէս։

Անձնական այդ կեանքէն ետք, ուրիշ հեղինակ մը բոլորովին տարբեր պատկերացում պիտի տար այս հերոսուհիին, տարբեր դեր մը։

Զօհրապ Իզմիթի շրջանէն Պոլիս պիտի բերէր զայն. պիտի տեղաւորէր, ապահովաբար, փարթամ ընտանիքի մը մէջ եւ անոր շրթներէն պիտի կախէր պսպղուն այլ պոռնիկ սրահներու պատմութիւնները։

Օշական ահաւոր կիրք մը պիտի դնէր անոր արտին մէջ եւ աղուոր հարսներ տփերուն տակ, գեղի հրոսակներուն համար։

Համաստեղ, հաւանաբար, մօրքուրի պիտի վերածէր, հալին ու ճազին, տունին ու տանիքին հնհնուքներովը տարուած եւ կռուրները վար առած տղոց հետ վէճի ու կռուի մէջ շարունակ։

Այս ենթադրական բոլոր տիպերն ալ կրնային հետաքրքրական ըլլալ, առաւելապէս իրենց անձնական դրոշմով, եւ գեղարուեստական քանդակներ կազմել։

Ահարոնեան չի հետաքրքրուիր նման բաներով։

Եւ, իր Հազրէն կը համակէ անսահման սիրով մը՝ հերոսներու հանդէպ։ Կ'օծէ զայն՝ կրակի տենչով եւ կռիւներու մասնակցելու առնական ու բացառիկ կորովով մը։

Հազրէ հրձիգ կը դառնայ, կը վառէ Գոմեր գիւղը, իր խրճիթէն սկսած, թըշնամիին ձեռքը չձգելու համար. կը քաջալերէ կռուողները, կը գուրգուրայ անոնց վրայ եւ կը զոհուի իր գուրգուրանքին մէջ։

Իսկ այս բոլորը կարենալ ընելու համար, հարկ էր որ հերոսուհին Սասունէն ըլլար։

Հազրէն՝ այսպէս հազիւ պարզած մեզի իր անձնական կեանքը, կերպարանք կը փոխէ, կ'օծուի հանրային ոգիով մը։

Եւ դեռ ի՛նչքան Հազրէներ Ահարոնեանի գործերուն մէջ։

Մենք նկատի ունեցանք միայն Ազատութեան Ճանապարհին, հեղինակին գրականութեան առաջին ցայտքը, ամէնէն պայծառը։ Նոյն տրամադրութիւնը կրնանք գտնել սակայն իր միւս գործերուն մէջ։ Ահա իր Իտալական էսքիզները, վերջին գրուածքներէն։ Ուրիշներ անձնական տպաւորութիւններ միայն պիտի տային, գեղարուեստական խորհրդածութիւններով հարուստ։ Ահարոնեան, սակայն, Հռոմի աւերակներուն մէջ կը յիշէ իր հայրենիքի աւերակները. տող մը արձանագրութենէն՝ կը բարձրանայ հայոց պատմութեան, Տիգրան Բ.ին՝ որ, վիպականացած, երիտասարդութեան երեւակայութեան կրնայ խօսիլ ամէնէն աւելի։

Երիտասարդութեան՝ որ Նոր հայն է, վաղուան հայոց ազգը։

Ահարոնեան՝ որ գործիչի եւ հայրենասէր հրապարակագրի խառնուածք ալ ունի, գրագէտի փայլուն տաղանդին հետ, իր գրականութեամբ կը ձգտի այդ նոր հայութիւնը ստեղծելու։ Մարդանհատէն աւելի՝ ազգ-անհատը երգելու, կերտելու։ Ոչ միայն կերտելու, այլ եւ թրծելու զայն պայքարի եւ ազնուական զգացումներու քուրային մէջ։

Դարբինի զաւակ՝ այս նոր հայութեան դարբինը պիտի մնայ Ահարոնեան, իր գրականութեամբ։

Ի՜նչ հոգ՝ որ իր աշխատանոցը, իր ստեղծագործութեան աշխարհը, կայծին ու կրակին հետ, լեցուած ըլլայ նաեւ ծուխով ու ածուխով։

Պայքարող երիտասարդութիւնը յաճախ պիտի փնտռէ զայն, որպէս հեղինակէ աւելի։

Ինքը չէ՞ որ գրած է տեղ մը.— Ամէն մի պայքար մի նոր հորիզոն բաց կ'անի և ամէն հորիզոն մի նոր արշալոյս։

Ահարոնեան արշալոյսի մէջէն քալող գրագէտն է. դէպի նոր հորիզոններ քալող, նոր արշալոյսներու հաւատացող գրագէտը։

Ինք՝ պայքարող երիտասարդութեան պատկերով, երիտասարդութիւնը՝ իր։

Գ. Մ.

digitised by A.R.A.R.@

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Հայութեան առհաւական երկու գիծերով կը բնորոշուի Ահարոնեանի ամբողջ գրականութիւնը.— *Ազատութեան ձգտում* եւ *Համամարդկային իտէալներ*։ Առաջին գիծը՝ կուգար ցեղին ու անոր ճակատագրին ճամբով, մանկութեան իսկ օրերէն, Մասիսի սեւեռուն իր գիւղէն, Իգդիրմաւայէն: Տասը տարու մանուկ, թուրքեւռուս պատերազմի բռնկում օրերուն, ականատես կ'ըլլար մեր գաղթականութիւններու հալածական, աստանդական կեանքին, ու՝ քրտական աւազակութիւններու հետեւանքով կը հարկադրուէր լքել հայրենի իր օջախը: Աւելի ուշ, ազատագրական մեր պայքարը իր արիւնին ու հերոսական խոյանքներուն կրակով կը մկրտէր զինք: Րաֆֆին իր տեսլակէտն էր, իր գաղափարական աշխարհին լո՛յսը: *«Միակ աթոռի մը ցանկութիւնը ունեցած եմ կեանքիս մէջ, պիտի ըսէք աւելի ուշ. Րաֆֆիի աթոռը»*: Երիտասարդական իր մեծագոյն կիրքը եղաւ ապրիլ Հայութեան տառապանքը եւ արծարծել յեղափոխութեան կրակը: Ո՛րքան ճանչցաւ Եւրոպան եւ Արեւմուտքը, ոստանէ ոստան իր պտոյտներու եւ ուսանողական տարիներու ընթացքին, այնքան աւելի խորացաւ իր մէջ այն համոզումը, թէ՝ մեր ցեղային խառնուածքով եւ ազգային կոչումով իսկ՝ մօտիկ կանգնած ենք համամարդկային իտէալներու,— ազատութեան, քաղաքակրթութեան, արդարութեան պաշտամունքին, ժողովուրդներու եղբայրացնող բարոյական առաքինութեանց: Իր ընտանեկան միջավայրը, իր կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը, իր ուսուցիչներն ու ազգային մտաւորական շրջապատը, — արտաքին ամէն ազդակ եւ ազդեցութիւն – իր մէջ խորացուցին այս երկու գիծեր եւ Ահարոնեանի անունը անտարանջատ մնաց եւ պիտի մնայ իր ժողովուրդէն, անոր վշտակոծ կեանքի ամէնէն ճակատագրական մէկ շրջանէն: Անբաժան պիտի մնայ իր վաստակը՝ *Հաւաքական* մեր կեանքի բոլոր շրջագիծերէն,— հայրենիք եւ սփիւռք,— ինչպէս անհատապէս որբ ու տարագիր ապրող վերջին հայու սնարէն: Այդ վաստակը՝ դադրած է *գրական գործ* մը ըլլալէ ու դարձած տէրունական աղօթքի չափ սուրբ ու նուիրական ժառանգ մը, որ հայուն հանապազօրեայ ապրումներն ու կեանքը կ'առնէ իր մէջ, փոխանցելու համար ապագայ բոլոր սերունդներուն:

ՄԻՆԱՍ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

> «Սերունդ մըն է հոն երգուածը: Բայց ի՛նչ սերունդ: Մեր պատմութեան բոլոր անկումներուն մէջ երեւան եկած կարգ մը հրաշքները կարծես թէ կրկնուած են այդ օրերուն»։

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(ՀԱՏՈՒԱԾ)

Աւետիս Ահարոնեան գրել կը սկսի, երբ արեւելահայ վէպը – իրապաշտ որակուածը – իր լրումին կը հասնի։ Նոր սերունդ մը, հաղորդ արեւմտեան մտորումներուն, յափրացած իրապաշտ արուեստէն, կը փորձէ նոր ճամբաներ։ Արեւմտահայ հատուածին մէջ այդ սերունդը՝ օգտուելով քաղաքական պայմաններէն, իրագործումներ կ'ընէ մասնաւոր կալուածի *մը մէջ. անիկա վերջին շրջանի հայ* յեղափոխութիւնն ու սրբերգութիւնն է:

Աւետիս Ահարոնեան թիփիկ ներկայացուցիչն է այդ վիճակին, իր մեծութեան ու անկումներուն բոլոր ելեւէջներովը։

Ա. Ահարոնեան այդ աշխատանքին մէջ ջանացած է գործադրել արեւմտեան արուեստին քանի մը թեքնիքները։ Անիկա աւելի ինքնագիր կեցուածք ունի արեւմտահայ գրականութեան համար, զոր եթէ ոչ սիրելու, գոնէ գնահատելու չափ խելք ունեցած է։

Ատեն մը անոր վրայէն մենք երազեցինք երկու գրականութեանց միացումը։ Բայց անիկա մնաց երազ։

Իր գործին ստուարագոյն տոկոսը կ'իյնայ վիպական կալուածին մէջ։ Երկու խոշոր բաժանումներ կ'ընդգրկեն զայն.

ա. *Վիպակներ*

բ. *Վէպեր*

Ա. Ահարոնեանի վիպակները այնքան ալ սահմանափակ շրջապատէ մը չեն վերցուած, ինչպէս սովորութիւն է կարծել։ Եթէ անոնց մէկ կարեւոր մասին աշխարհը հայկական գաւառն *է, անոր լաւագոյն ու յաջողակ իրացումները կուգան գրկուածներու եւ գեղացիներու մթնոլորտէն։*

Ինչ որ տեսած է անիկա գաւառէն, *մեծ ու նոր բան մը չէ, երբ մօտեցնենք արդիւնքը Սիամանթոյի տուածին։*

Ամէնէն առաջ, պէտք է ենթարկել այդ մասն ալ երկու որոշ գօտիի. ա) *իր տեսածները.* բ) *— մտապատկերածները։*

Անոր համբաւը կը սկսի իր տեսածներէն *վերցուած կտորներով։ 96ի ջարդերէն փախած ամբոխ մը հող իրեն կը բերէ թանկագին նպաստ։ Այդ նպաստը՝* հում նիւթ: *Այսպէս, առաջին վիպակները կը ներկայացնեն այդ դիւահար ըռունելու չափ դժբախտ բեկորները մեր ժողովուրդին, որ ուրականին մէջէն գլորած է դէպի եղբայրական երկիրը։ Հոն, անիկա, առաջին հանդիպումէն յետոյ կ'ենթարկուի անտարբերութեան, չըսելու համար լքումի։ Ու այդ քայքայումին զանազան դրուագները* ռեժի *կ'ելլան Ահարոնեանի միջոցով։*

digitised by A.R.A.R.@

Պուտ ըմ ջուրը, Փշուր ըմ խացը տպաւորիչ պատկերներ են, ուր առօրեական իրականութիւնը կը սարսուի առանձին բայց յուզիչ թրթռումի: Այս գիծէն իր պատկերները կը կրկնեն անոր անդրանիկ ապրումներուն նկարագիրը: Իր գործին յաջողակ հատուածները մենք կը տեսնենք այդ կալուածէն: — Զրկանքը․ իր բոլոր ձեւերուն մէջ, անհատէ անհատ, քաղաքէ քաղաք, մինչեւ ցեղէ ցեղ: Ահա հիմնական լարը այդ վիպակներուն:

Անոնք ի յայտ կը բերեն իրենց կեանքի քանակին հետ խորունկ զգայնութիւն մը, որ կը զառածի մինչեւ ըլլալու չափ ջուրոտ զգայնութիւնը մելոտամին (սանսիպլըրի)· մեղք մը, որ անիրաւ կերպով տարածեցին անոր ամբողջ դիմագծութեանը վրայ: Ու ունին անոնք ոճի, ըսելու խղճմտանք, որ թէեւ դարձեալ կը զառածի մինչեւ գրքերու սորվեցուցած հռետորութիւնը, բայց արեւելահայերու մօտ առաջին լուրջ ճիգն է լեզուական խնամքին:

Այս կարգի վիպակները իրենց թախծոտ գօլօրիովը, խաշորցուած ու դէպի (մէլօտռամ) մղուած երեւակայութիւններովը չեն կրնար խորտակել ապրումին անկեղծութիւնը, չեն կրնար մշուշել տեսարանին ահաւոր ու անդարմանելի տրամութիւնը:

Զուլումի կալուածէն ուրիշ կարգ մը վիպակներ, որոնք հաստ կապուած են Ազատութեան ճանապարհին ընդհանուր տիտղոսին տակ, մէկ երեսը կը մնան այդ օրերու հոգեբանութեան:

Զայն ամբողջովին անկարող են տեսնել մեր աչքերը․ ինչպէս եւ ըմբռնել մեր միտքը: Սերունդ մըն է հոն երգըւածը: Բայց ի՛նչ սերունդ: Մեր պատմութեան բոլոր անկումներուն մօտ երեւան եկած կարգ մը հրաշքները կարծես թէ կրկնուած են այդ օրերուն:

Ո՞վ են այդ տղաքը, բոլորն ալ մեր միջակ ուղեղներուն անմատչելի ըսելու չափ զարտուղի ու մեծ: Հիմա, պարտութենէն ետքը, դիւրին է աժան ընդհանրացումներով դատել կամ դատապարտել այդ տղաքը: Բայց առանձին փառասիրութիւն մը ինքնախաբէութիւն ըլլար պիտի: Աւելի ճիշդ չէ՞ք գտներ արդար անկեղծութեամբ մը խանդավառուիլ ու հիանալ այդ հոգիներուն դէմ, որոնք, գոնէ մեծ մասով, կեանքին բոլոր բարիքներովը օժտուած, յանձ առին արիւնին ու զոհաբերումին ճամբան ու մեռան զէնքը ձեռքերնին: Հոս սոփեստութիւն է առնուազն այդ ծառացումը կիսել, անոր մէկ երեսին վրայ հերոսը ու միւսին վրայ Փանջունին տեսնել: Վասնզի այդ ըմբոստներուն մէջ կան որ մեր արեւմտահայ ամբողջ մտաւորականութիւնը հակակշռող իմացական արժէքներ ունին:

Ա. Ահարոնեան այդ սերունդին մէկ քանի գօտեմարտութիւնները ջանացած է սեւեռել: Իր ջանքը՝ հակառակ իր ձախող արդիւնքին, կրկին կը մնայ համակրելի:

Եթէ հերոսները կը մնան ռոմանթիք պատմուճանումով ու գրահանքով, բայց իրենց գործերուն մէջ երեւան կը բերեն զգայնութիւն մը, որ հակառակ գուցէ վիպողին կամքին ու բոլոր խակութիւններուն, կը համակէ մեզ (1):

Այդ գինով, անիկա մեր օրերու խոտագոյն վիճակին արտայայտութեանը կը ձգտի: Թող բոլոր անոնք որոնք արուեստի գործէ մը կը սպասեն իրականութիւն, վաւերականութիւն, ուս թօթուեն: Աւելի՝ թող խանձարուրէն իրենց տգիտութիւնը: — Իրականութիւնը ոչ մէկ առեն արուեստ չէ տուած: Փոխադրումը՝ թուում ըսել է: Արուեստը թրանսփօզիսիոն է: Դժբախտաբար այս բառը հայերէն չունի:

---

1) Կարելի է այս յաջողութիւնը ստուերել զայն վերագրելով բուն խոկ նիւթին: Հայկական ողբերգութիւնը միթէ՞ չէ՛ր բաւեր, ինքզինքը հարկադրելու, առանց գրագէտի մը յարդարանքին: Բայց այս վարդապետութիւնը ուժեղով կը փոխէ յաջողութեան չափը: Պատմիչը տաղը ձեւ չունի: Անոր ամէնէն դժուար ձեւը՝ [illegible] ու [illegible] կերպն է, որմէ նմոյշ չունինք մեր գրականութիւնը:

digitised by A.R.A.R.@

Ազատութեան ճանապարհին կորսուող կառքերէն հօթը-ութը հատը կը լրացնեն արուեստի անհրաժեշտ ատրոպեկլիները։

Ցաւ է ինծի գրել, որ միւսները, այսինքն գործին ստուարագոյն մասը վիրաւոր ըլլայ անհանդուրժելի ռոմանթիզմով, թերի ըմբռնուած սէնպօլիզմով, բռնի ճարուած սանթիմանթալիզմով։ Եւ որովհետեւ այդ կալուածը ընդարձակագոյնն է, այս վերապրումները, կ՚ընդհանրանան ու կը ստուերեն անոր դէմքը։

Գեղջուկ կեանքէ վերցուած քանի մը պատկերներ, այդ ու նման գետիննեքով, Ահարոնեանին մէջ կը յայտնեն կարգ մը գեղեցիկ տուրքեր։ Ան կը մօտենայ իր գեղացիներուն իր շքեղ ոճին բոլոր ծանրութիւնովը։ Կ՚ուզէ առանց իր գիտնալուն, գեղացիները թաղել անոնց ծիրանիին տակ։ Բայց հրաշքով մը անոնք քանի մը տեղ կը մնան իրական։ Օհանի Վիշտը թէքնիքի ամբողջ հանգանակը ունի իր մէջ։

Բ.

Այս լաւատեսութիւնը չենք կրնար գործածել անոր վէպերուն մէջ։ Թէեւ թիւով քիչ, (բայց իրենց կցելով մեծ մաս մը դէպի վէպ նայող պատմուածքներու՝) կ՚ունենանք անոր գործին ծանրագոյն մասը։ Ու Ահարոնեանը պարտաւոր է դէմքի գալ իր վէպերուն մէջ։

Հատ մը, Լռութիւնը, կը զատուի ընդհանուր գետինէն որ ալ անոր սեփականութիւնը կազմած է։ Զուլումէն դուրս է այդ ներքին, հոգիին խորագոյն յօշոտումներուն մէջ ստեղծուած զուլումը։ Վէպը կը պատմէ երկու հոգիներու մէջ կիրքերով յառաջացած տենդագին վիճակ մը։ Յաջողած է անիկա իր ոլորտին մէջ, որ միշտ կը պակսի Ահարոնեանի։ Յաջող է դարձեալ վերլուծումներուն մէջ, որմէ օտար մնաց ան իր միւս վիպակներուն մէջ։ Գործողութեան դանդաղութիւնը, տեղ տեղ լռումի կը փոխարինուին մարդերը պարուրող ընդհանուր ճնշումով, որ հոս ալ զուլում է, բայց տարբեր հայկականէն։ Կը կարդացուի մէկ շունչով։ Անշուշտ, ռոմանթիզմ եւ ընկերները, որոնք բռնեցան վերը, կը միջամտեն ամէն տողի։ Բայց չեն խորտակեր տպաւորութիւնը։ Իր անձէն շատ բան տուած է անոր մէջ։ Ու թերեւս աս է գաղտնիքը անոր կենդանութեան։

Միւս մեծ վէպը, Մրրիկի Սուրբը, պատկերներու շարք մըն է, առանց ներքին ու օրկանիք միութեան մը, ուր դրուագները վիպակներու թէքնիքը միայն ունի, բայց վէպին համար անբաւարար հանդերձանքով մը։ Բոլոր իր նկարագրութիւնները, հոգեբանական փորձերը, կռիւի շեմանները մթագնած են իր խառնուածքին պղտոր մշուշովը։ Հոն ուր անըզգած դիտողութիւնը պիտի ելլէր առաջին գիծին ու պատկերացման սեւեռումը պիտի ընէր – առաջին եւ տարրական պայմանը վիպական բոլոր ձեռնարկներուն – մոռացութեան տարուած է անհասկնալի անփութութեամբ մը։ Ու չէ կարելի հաշտեցնել այս ձախողանքը իր գործին միւս ընդունակութիւններուն հետ։ Գոնէ հոս հեղինակը իր ոտքերուն տակ ունի հողը, որուն վրայ շարժումի կը հանէ իր մարդերը։

Մեծ վէպին մէջ այս անյաջողութիւնը գուցէ արդիւնքն է անոր քիչ մը հիւանդոտ արուեստագէտ խառնուածքին որ փոքր ճիգեր միայն արտօնեց անոր, բայց խորունկ, յարատեւ լարումներ զլացաւ։

Ահարոնեանի միւս վիպակները, որոնք վէպին ու պատմուածքին միջինը կը բռնեն, (օր. Մոխիրների տակիցը) դարձեալ ազատ չեն այս ընդհանուր տկարութենէն։

Ձգելէ առաջ Ա. Ահարոնեանի ամէնէն բեղուն երակը, պէտք կը զգանք ծանրանալ անոր մէկ քանի առաւելութիւններուն վրայ.

digitised by A.R.A.R.@

ա) *Հակառակ ծանր ռոմանթիզմին, իր վիպակները* ընթեռնելի *են* (2)։

բ) *Ամէնուն կը միջամտէ իր թախծային զգայնութիւնը՝ ջերմ, այլուր նոյնիսկ, որ պատկերներուն իսկ կը փոխադրէ դող՝ ու զարնուած գեղեցկութիւն, մահուան կամ արիւնի մէջ փաթթուածներուն ընկերացող։*

գ) *Շրջանի մը մասնակի մէկ բարեխառնութիւնը կը խառնայ անոնց շունչին մէջ* (3)։

դ) *Անոնց — արեւելահայերու մէջ — առաջին գրագէտն է, որ մտահոգուած ըլլայ ոճով* (4)։

ե) *Եւրոպական արուեստին հետ իր շփումը անոր բերաւ բարիք, թէեւ փոքր չափու մը վրայ։ Անոր վրայէն է, որ արեւելահայ միտքը կը փորձէ հաղորդուիլ համամարդկային արուեստին*(5)։

Յ. Օ.

---

2) Հեղինակի մը համար կարեւոր արժանիք մըն է այս առաքինութիւնը, երբ թերթօնը կամ տժան հետաքրքրութիւնը չեն ատոր զօդանակները։ Ահարոնեանի բոլոր վիպակները *գրականէն* դուրս ուրիշ յատկութիւն չունին։

3) Յեղափոխական բռնուած գրականութեան նմոյշներ չեն իր պատմուածքները։ Մեր հերոսները իրմով չինկան սեւեռումի տակ։ Բայց այդ օրերու անդոհին զգայութիւններէն ամբողջ մնալ ունին հոն։

4) Պէտք չէ ծածկել, թէ ոճի զգայարանքը իր մէջ ներքակայ է մեծ սխալներու։ Բայց լեզուական խնամք ու առնուազն արտայայտութեան մաքրութիւն դիտելի են իր բոլոր կտորներուն մէջ։

5) Սահմանափակ ու շատ նեղ ազգայնականութիւն մը անոնց գրականութիւնը կը վերածէ գրեթէ տեղական պատմուածքի։ Թէեւ աւելի ուժեղ է ան, իբր հարազատութիւն, բայց իր կեդրոնացումովը կը մնայ առանց ելքի, ճամբու, հոսումի ու հաղորդումի։

digitised by A.R.A.R.@

«ՔՈՆԸ ԳԻՐՔՆ Է...»

1947, *Երուսաղէմ։*

Հայ գրականութեան մեծատաղանդ վէհափառը՝ Յակոբ Օշական, Ժառանգաւորաց Վարժարանի Բ. դասարանը կը մտնէ, միջակ մեծութեամբ գիրք մը թեւին տակ։

— Զորպաճիներ, — կ'ըսէ, ամպիոն բարձրանալով, — այսօր, ես կը կարդամ, դուք մտիկ կ'ընէք։

Կը տեղաւորուի աթոռին։ Ակնոցներուն տակէն զուարթ ակնարկ մը կը նետէ «Զորպաճիներ»ուն վրայ, որոնք բոլորն ալ գրեթէ գիւղէն նոր եկած տիրացուներ են ու կը բանայ գիրքը։

Գիւղական կեանքէ առնուած պատմուածք մըն է, «Դատաստանը» վերնագրով։ Ընթերցանութեան հետ, մեր աննման ուսուցչի թաւ ու տրտում ձայնին ընդմէջէն, կը գծագրուի պատկերը արեւակէզ ու թխաթոյր դէմքով՝ լաւկեաց Թորոսին։ Ինչքա՜ն յամառ աննականութիւն, ինչքա՜ն պերճախօս լռութիւն այս տառապածի պարզուկ կերպարանքին տակ։

Ու հայրը, անողոք, սարսափելի եւ մոլեռանդ այդ գիւղացին, որ ծանր մահակը կ'իջեցնէ իր զաւկի մէջքին, Աստուածածնայ տօնէն առաջ խաղող կերած ըլլալու անքաւելի մեղքին համար։ Թոռոսը լուռ է։ Չի բողոքեր, չի ճչար յայտնելու համար որ ինքը այգի չէ մըտած, խաղող չէ կերած։ Միշտ այդպէս է եղած։ Պատժուած է իր եղբայրներուն եւ քոյրերուն յանցանքներուն համար եւ բողոքի ոչ մէկ ճիչ չէ ելած անոր կուղպ բերանէն։ Բայց Թորոսի լռութեան մէջ իսկ զգալի է այն թաքուն զայրոյթն ու փոթորիկը, որ տարիներէ ի վեր կուտակուած է հոգիին մէջ։ Արցունքի երկու կաթիլներ միայն կ'իջնեն, կ'իջնեն ու կը քարանան անոր այտերուն։ Մինչ, բո՛ւն յանցագործը, Աւետիսը, կը նետուի հօրը կրկի՛ն բարձրացած մահակին առջեւ ու կը ճչայ.

— Ե՛ս եմ, հայրիկ, ե՛ս եմ մտեր այգին... Այդ գիշեր, զարբին Առաքելը երկար ատեն անքուն կը մնայ, իսկ փոքրիկ Աւետիսը, անկողնին մէջ, կու լայ իր փոթորկած ներաշխարհին ու քաւութեան նոխազ դարձած խորթ եղբօրը լուռ տառապանքին դիմաց։

Կ'աւարտի ընթերցումը։ Ոչ մէկ շարժում դասարանէն ներս։ Յուզուած ենք ամէնքս։

— Զորպաճինե՛ր, — դասարանի մըթնոլորտին կը վերադարձնէ մեզ Օշական, — երկու շաբաթ ետք, շարադրութիւն մը կը բերէք ինծի, ուր խօսողը Թորոսը կ'ըլլայ։ Թորոսին բերնով կը պատմէք խորթ մօր խնամքին տակ մեծցող, այս գեղջուկ տառապածին կեանքը, վիշտը, ապրումները։

— Նայէ՛, սատկելիք, — կը գոռայ ան, մեր դասընկերներէն մէկուն, որ զանգակին ձայնը առնելով կը պատրաստուէր դուրս ելլել։

— Տղա՛ք, — կը շարունակէ Օշական մեղմ, — դուք այսօր լսեցիք մեր ամէնէն ժողովրդական գրագէտներէն մէկուն, Աւետիս Ահարոնեանի, գեղեցիկ պատմուածքներէն մին։ Տասնըհինգ օրը բաւարար է ձեզի ծանօթանալու համար անոր կարգ մը երկերուն։ Կարդացէ՛ք Ահարոնեանը եւ ես վստահ եմ որ ձեր մէջ հայութիւնը պիտի բազմապատկուի ե՛ւ որպէս զգացում ե՛ւ որպէս մտածողութիւն։

⁂

Ժառանգաւորաց Վարժարանի գրադարանէն ինծի բաժին ելած հատորը թեւիս տակ՝ կը խոյանամ աստիճաններէն վար։ Օշականի սենեակին դիմաց լայն շունչ մը կ'առնեմ ու անհամարձակ՝ ձեռքս կ'երկարեմ դրան թակոցին։

— Հը՛, — կը լսուի ներսէն Օշականի ձայնը։

— Ներողութիւն, պարո՛ն, — կ'ըսեմ մեղմ ձայնով, — երկու օրուան համար այդ գիրքը ինծի կրնա՞ք տալ, — ու

digitised by A.R.A.R.@

մատս կ'ուղղեմ բազմոցին վրայ նետուած հատորին։

Օշական պահ մը կը դադրի գրելէ, ակնոցներուն տակէն խորունկ մը կը նայի ինծի ու.

— Տասնըհինգ օրէն շարադրութիւնը կ'ուզեմ, — կ'ըսէ ու կրկին կը ծռի կէս լեցուած ձեռագիր էջի մը վրայ։

Դուրս կ'ելլեմ ու կը քալեմ ուղղակի սեղանատուն։ Դարակին մէջ, դասագրքերուս տակ կը պահեմ «Ազատութեան Ճանապարհին»ը ու կը բանամ «Իմ Գիրքը»։

Արագ, իրերայաջորդ պատկերներով, աչքերուս առջեւ կը բացուի հեռաւոր Իգդիրմաւան, իր փշոտ ու փոշոտ ճամբաներով, այգիներով, արտերով, ու մարդերով մանաւանդ, անոնց սէրերով ու ոխերով, մանուկներու յատուկ հրաշալի աշխարհով մը երանգ ու կենդանութիւն առած։ Գիւլազիզ Թալիֆային «ղզպրոցը» ահա, իր Փալախկայով, ծանր Յայսմաւուրքով, Նարեկով, Ժամգիրքով եւ Սաղմոսով։ Ու պատիժներ, խճաքարերու վրայ ծնկաչոք չարչարանք, եւ ճպոտի հարուածներ՝ սուր ու դաժան։ Ապա գրաբար ընթերցանութիւն ու Սաղմոս, աղօթք, պահեցողութիւն։

Իգդիրմաւան ինչպէ՜ս կը նմանի Չէպէլ-Մուսայի մեր գիւղին, որուն մըշուշոտ պատկերը յիշողութեանս մէջ հիմա աւելի կը յստականայ։

Դարբին Առաքելը, թուխ թաւ յօնքերով եւ մռայլ այդ արհեստաւորը, ինչքա՜ն պայծառ գծերով մարմին կ'առնէ տողերուն ընդմէջէն եւ տեսանողի մը շունչով, դարբնոցին դուռը ցոյց կու տայ եւ կ'ըսէ իր փոքրիկ Աւետիսին.

— Չէ, բալա, կռանն ու փուքս քու բանը չէն, քու բանը գիրքն է։

Օշական, կը տեսնէր անպայման պարզուկ այս գիւղացիի հոգին, որ իր ժողովուրդի դարաւոր հաւատքը սեղմած քանի մը բառերու մէջ՝ կը պատգամէր։

— Քու բանը գիրքն է...

Ու ի՛նքը, Պրուսացի Մեծ Գիւղացին, իր հզօր շունչով, քանի՜նե՜ր դուրս հանեց բազմապիսի դարբնոցներէ եւ ուղղեց անոնց քայլերը դէպի գիրերու եւ գիրքերու կախարդական աշխարհը...

Տարիներ ետք, երբ իբրեւ ուսուցիչ դասարան մտայ, մանուկներուն առջեւ կարծես միաժամանակ լսեցի դարբին Առաքելի եւ Օշականի ձայները եւ անոնց բառերը կարգախօսի վերածած՝ կրկնեցի շարունակ.

— Ձեր բանը գիրքն է, տղա՛ք։

Ահարոնեանի «Իմ Գիրքը»։ Անոր մէջ քանդակուած Մասիսը մանաւանդ, վեհափառ ու խորհրդաւոր, հայոց աշխարհի երկնասլաց աղօթքը, որ Ահարոնեանի երեւակայութեան մէջ քար ու հող չէ, այլ ոգեղէն վիթխարի կառոյց մը, որ իր անդունդներուն մէջ շղթայակապ Արտաւազդը կը պահէ, որուն ազատութեան համար, հետագային, հայոց վշտի փոթորկաշունչ երգիչը պիտի աղերսէր.

— Մասի՛ս ջան, Մասիս, Արտաւազդը տուր մեզ...

⁂

Եթէ Թորոսը խօսէր...

Ինծի կը թուի, որ դարերով ստրկութեան ծանր շղթաներուն տակ հեծող, դարերով անիրաւուած մեր ազգն էր, որ լեզու պիտի ելլէր ու իր զայրոյթը պոռար աշխարհի երեսին, կծու եւ լեղի բառերով։

Եթէ Թորոսը խօսէր...

Եթէ հայը խօսէր...

⁂

Օշականի սահմանած տասնըհինգ օրը, ու ապագայ շատ մը օրեր, Ահարոնեան քալեց ինծի հետ, խօսեցաւ ինծի այնքա՜ն մտերմական, այնքա՜ն հարազատ ու տաք շունչով, որ հաղորդական ու վարակիչ այս գրագէտը, իր ծնունդէն հարիւր տարի ետք, նոր կը ծնի կարծէք ու մեր ժողովուրդի նոր վէրքերուն, ցասումին ու ըմբոստացման նոր երգիչը ըլլալու դառն ու յաղթական փառքը ոչ ոքի տալ կ'ուզէ։

ԳՐԻԳՈՐ ՆԳՐՈՒՐԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

⁂

Աւետիս Ահարոնեան, հայ գրականութեան «Թուխ Արամազդը», ինչպէս կոչած է զինք Տիկին Զապէլ Եսայեան, իրաւամբ նկատուած է հայ վշտի երգիչը: Շատ քիչեր իրեն չափ կրցած են զգալ իրենց ժողովուրդին տառապանքը: Դժբախտներուն, խեղճերուն, թշուառներուն մեծ ողբերգութիւնը կ'ապրէր հոգիով: Ինքն իսկ ըսած է տեղ մը, *«ինծի համար գերագոյն գեղեցկութիւնը, գերագոյն արուեստը կը մնայ նախ եւ առաջ տառապող մարդը»*: Իր գրականութեան տիրական գիծն է զգացումը, յորդ, ջերմ, խոր ու համակող: Աւելի կը զգայ, քան կը մտածէ· աւելի կը յուզուի, քան կը տրամաբանէ, աւելի կը կարեկցի, քան կը դատէ: Միշտ ու ամէն տեղ իր զգացումներն են, որ կը վարեն զինք:

Ահարոնեանի գրական գործին մէջ արցունք կայ, բայց իր գրականութիւնը լալկան գրականութիւն մը չէ: Ո՛չ լալու տրամադրութիւն կը ստեղծէ մեր մէջ, ո՛չ ալ համակերպում ճակատագրին, ընդհակառակն, կը մղէ մեզ բողոքելու, ընդվզելու, կռուելու անարդարութեան ու բռնութեան դէմ: Իր ամբողջ գրականութիւնը տառապանքի ու ցաւի երգ մըն է, բայց միաժամանակ բողոքի ձայն մը:

Խառնուածքով երազուն, զգայնութեամբ հարուստ, Ահարոնեան մեր գրականութեան բերաւ հայրենասիրական տաք շունչ, զգացումի խորութիւն, տոհմիկ ու հարազատ մթնոլորտ, ջերմութիւն, հերոսներու եւ հերոսութեան պաշտամունք, դաշնաւոր ու նրբացած լեզու, հայադրոշմ արուեստ: Արտաքին իրականութենէն աւելի ներքին իրականութիւնն է, որ կը խօսի իր մէջ: Ամէն ինչ կ'անձնականացնէ· իր հոգին, իր սեփական աշխարհը կը միջամտէ ամէն տեղ:

Հայ ժողովուրդի սիրտն է, որ կը բաբախէ Ահարոնեանի ամբողջ գործին մէջ:

Բ. ԹԱՇԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՆԱԶԱՐԷԹ ՓԱԹԱՆԵԱՆ

ՎԱԶՐԻԿԸ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ՎՐԱՅ

Աւետիս Ահարոնեանի «Ազատութեան ճանապարհին»ը տպաւորութիւններուս մէջ առանձնայատուկ տեղ մը գրաւած է միշտ։ Այսօր, երբ գիրքը կը գոցեմ «Յայծ»էն, «Արիւնոտ թթխմոր»էն, «Հաղրէն»էն, «Պատիւ»էն... նոր վայելք մը ստանալէ ետք, Ազատութեան ճանապարհը, տատասկոտ ու դժուար՝ կ'երկարի գիրքէն դուրս։ Հոն, տղեկ մը, իբրև յաղթահասակ սիլուէթ՝ *կը վազէ ճակատը հովերուն պարզելով։*

Վազրիկն է։ Զարմանալիօրէն մանուկ եւ յաղթահասակ։ Սա ոչ յերիւրանք է եւ ոչ ալ գրական ոճ։ Այլ, հաւաստի իրականութիւն մըն է, որ ստացուած է շնորհիւ Ա. Ահարոնեանի մոգական լուսարձակին։

Ո՞վ է Վազրիկը՝ այդ տղան։ Ահա՛ անոր կենդանագիրը ըստ պատմողին.—

«Գունատ այտեր ունէր ու հաստ շրթունքներ, որ նա սղմած էր պահում իրար վրայ երբ սաստիկ զայրացած էր կամ երբ մի չարաճճի միտք ունէր գլխում։ Սեւ աչքերի վրայ խիստ վար քաշ ընկած յօնքերը նրա հայեացքը դարձնում էին խորամանկ ու քինոտ։ Թւում էր, թէ Վազրիկը միշտ ոխ ունի մէկի դէմ։ Նրա վերին շրթունքը շարունակ բաց էր, եւ Վազրիկը ստիպուած էր թեւով յաճախակի սրբել կամ փնչացնելով վեր քաշել քիթը։

Ես նրան շատ էի տեսել Այգեստանի փողոցներում եւ սովորաբար միշտ հեւ ի հեւ, քրտնաթոր վազելիս, երբեմն ճանկռտած երեսով, պատառոտած ըզգեստներով, մերթ գլխաբաց, յաճախ ոտաբոպիկ։ Երբ Վազրիկը այդպէս վազում էր, հաստատ կարելի էր ասել, որ կա՛մ հասակաւոր մէկը հալածում էր նրան, կամ ինքն է ընկել մի ուրիշի յետեւից։

Նա մշտական պայքարի, անվերջ կռիւների մէջ էր։

Եւ բոլոր այդ կռիւների, բոլոր հալածանքների պատճառը միշտ ինքն էր, Վազրիկը»։

Ուրեմն, խորամանկ ու քինոտ լաճ մըն է Վազրիկը։ Մէկը այն համակրելի ստահակներէն, որոնց մասին սովորաբար կ'ըսեն թէ «Գործը փողոց նետուած է»։ Այս անտէր, անտիրական լաճը անհանդարտ է։ Աւելին՝ ԱՐԿԱԾԱԽՆԴԻՐ մըն է։ Կռիւն ու հալածանքն են անոր բովանդակ կեանքը։

Սակայն այս տղեկը Ա. Ահարոնեանի աչքերուն ուրիշ կերպարանք կը ստանայ։ Գեղարուեստական ճաշակին եւ ըմբռնումներուն դէմ մեղանչելու գնով Ա. Ահարոնեան կը միջամտէ ու կը յայտարարէ —

«Վանի Գաւրօշն էր Վազրիկը»։

Սա կը նմանի առեղծուածի մը, ուր Ահարոնեան ընթերցողը կը դնէ երկուութեան մը առջեւ։ Վերլուծումը դիւրացնելու մտահոգութեամբ՝ այս երկուութեան իւրաքանչիւր դէմքին պիտի տանք պայմանական սահմանում մը։

Ա.— Վազրիկի նախատիպարը։ Այսպէս պիտի կոչենք այն տղան, որ շօշափելիօրէն գոյութիւն ունեցած է և

digitised by A.R.A.R.@

կամ առնուազն կրնար գոյութիւն ունենալ։

Բ.— Վազրիկի գրական տիպարը։ Այն՝ զոր երեւակայած եւ վերացականացուցած է Ա. Ահարոնեան։

Նախատիպարը, ըսինք արդէն, արկածախնդիր լաճ մըն է։ Ան չնորհիւ Վազգէնին (յեղափոխական), կը գտնուի ազատագրական պայքարի ոլորտին մէջ, իբրեւ սուրհանդակ, եւ կը գտնէ արկածախնդրական խառնուածքին լինելութիւնը, սակայն անգիտակից՝ կատարած գործին վեհութեան։ Այս Վազրիկը կը նմանի Հիւկոյի հերոսին, կավռոշին, պատմուածքի վերջաւորութեան, երբ դաւաճան գնդակ մը մահուան անծանօթ անմեղ տղեկին կեանքը կը խլէ, միանգամայն դարձնելով զայն նահատակ ու հերոս։

Վազրիկին նախատիպարը, առանց իտէալականացումի, մարդկային այն հարազատ էակն է որուն բնածին հակումները կ'օգտագործուին մեծերուն կողմէ, ի նպաստ գաղափարական գործի մը յաջողութեան ու ատով իսկ իմաստ կուտան անոր կեանքին ու մահուան։

Հոգեբանականօրէն ըմբռնելի եւ մարդկային այս տիպարը շահեկան չէ սակայն Ա. Ահարոնեանի համար։ Իր աչքերուն մէջ կայ «սքանչելի մանուկ» մը, եւ ոչ թէ նահատակութեամբ վախճանող դժբախտ արկածախնդիր մը։ Այս պատճառով իսկ, դեռ հազիւ խօսած չարաճճի մանուկին մասին, պատմողը կը միջամտէ եւ զարմանալի, չըսելու համար ընդվզեցուցիչ զուգահեռ մը կը գծէ։

Այս երեխայի և մեր մէջ (*յեղափոխականներու մասին է խօսքը*) մի նմանութիւն կար. նոյն անհանգիստ, արկածալից կեանքը. նոյն կռիւները, միայն երեխայական չափով։

Ծիծաղելի պիտի ըլլար մտածել թէ Ահարոնեանի համար հայդուկային կռիւները փողոցային վարմունքներու կը նմանէին։ Իսկ հակառակը կրնայ միայն ցնորական նկատուիլ, երբ ի մտի ունենանք, որ Վազրիկը տակաւին չենք տեսած ազատագրական պայքարին մէջ ո՛չ իբրեւ սուրհանդակ եւ ոչ ալ իբրեւ որեւէ ձեւի օժանդակ։

Հեղինակին կանխահաս միջամտութիւնները անկասկած մեղանչումներ են, որոնք խոցելի կը դարձնեն գրական երկը եւ անիրական՝ ամբողջ կառուցուածքը։

Բայց արդէն իսկ ակներեւ կը դառնայ, որ Ահարոնեանին համար Վազրիկին կենդանապատկերը պատրուակային արժէքով նախանիւթ մըն է միայն։ Ինչ ունի իտէալը՝ գրական տիպարը.—

«Երբ ոեւէ չարաճճի խաղի համար նրան վիրաւորում էր մի հասակաւոր, Վազրիկը հատուցանում էր իր ուժեղ թշնամու փոքրահասակ եղբօրը կամ որդուն։ Բռնում էր առաջինը փողոցում եւ հատուցանում ճիշդ նոյն չափով՝ ինչ չափով ինքն էր ստացել. մի ապտակ կամ մի բռունցք, ո՛չ աւել, ո՛չ պակաս։ Վրէժխնդրութեան մէջ սա նրա անխախտ սկզբունքն էր»։

Խօսքը մինչեւ Վազրիկին մասին է։ Նոյն ութ-ինն տարեկան մանուկը, որ սակայն, չնայած տարիքին, սկզբունքի տէր է արդէն եւ անշեղ կիրարկող մը ակնընդականի։

Աւելի ուշ, Վազրիկը հազիւ յայտնուած յեղափոխական գործի ծիրին մէջ, Ա. Ահարոնեանի մտապատկերը լեգենտական *կերպարանք կը ստանայ։*

«Նոյն վայրկեանին Վազրիկը գող կատուի պէս շուրջը նայեց, տեսաւ խըռըմբացող ծերունուն, թռաւ տեղից ըշտապով, վազեց դէպի ինձ, ծունկ չոքեց առաջս եւ կուրծքը դէմ տալով փսփսաց.

— Քակի՛ր, էստ տեղ բան կայ։

Հասկացայ. սիրտս թունդ... դողդոջուն ձեռքերով քանդեցի նրա կոճակները եւ կրծքի վրայից դուրս հանեցի նամակներ, Դրօշակ եւ այլ կարեւոր թղթեր։

— Վազգէնը տուեց, կրկին փսփսաց նա, սուր աչքերը վրաս յառած։

Ահա՛ թէ ինչու այս կայտառ, կենդանի երեխան ժամերով ինքն իրեն դատապարտել էր նստել քուրսու առաջ,

digitised by A.R.A.R.@

սովորութեան հակառակ յանձն էր առել խաղալ մի հիւանդ, բայց երեխայի հետ. ախ՛, թէ ինչու էր զայրանում երբ ընկերը դիպաւ նրա կրծքին, ուր նա կրում էր բոլոր ցաւերից ամենանուիրականը, յեղափոխական փրկարար ու վսեմ գաղտնիքը: Նրան պատուիրել էին թղթերը յանձնել ինձ, երբ տանը մեզանից զատ ոչ ոք չէր լինի, եւ նա սպասում էր համբերութեամբ»։

Այս քանի մը տողերուն մէջ բազմաթիւ մանրամասնութիւններ կուգան, ոչ թէ այլեւս «աքանչելի մանուկ»ը ընդգծելու, այլ առասպելական տիպար մը կերտելու։

Նախ եւ առաջ մանուկ մը, որքան ալ կենդանի ու կայտառ, չի դադրիր սակայն մանուկ մը ըլլալէ։ Իսկ մանուկ մը որ պարտականութեան գերազանց գիտակցութիւնը ունի եւ ընդունակ է ժամեր շարունակ համբերատարօրէն սենեակի մը մէջ փակուած մնալու, պարզ իմացականութիւնը շշմեցնող երեւոյթ մըն է։

Նոյնպէս շշմեցուցիչ՝ այն նախանձախնդիր պարտաճանաչութիւնը, որով պատմողէն բացի ոչ ոք ձեռք տալու չէ թուղթերուն։ Ի՞նչպէս չզայրանար Վազրիկը, երբ ընկերը դպաւ կուրծքին՝ երբ ինքն անգամ թուղթերը չի հաներ ծոցէն եւ ծունկի չոքելով կը պահանջէ, որ նամակընկալը անձամբ քանդէ կոճակները եւ կուրծքին վրայէն դուրս բերէ իրեն սահմանուած թուղթերը։

– Քակի՛ր, էստ տեղ բան կայ…

Մնաց որ, ընթերցողը այն տպաւորութիւնը կը կրէ, թէ այս ութ-ինն ամեայ մանուկը գիտէր, թէ կուրծքին վրայ «Կրում էր բոլոր ցաւերից ամենանուիրականը, յեղափոխական փրկարար ու վսեմ գաղտնիքը»։

Վերջապէս ուշագրաւ պարագայ մըն է այն՝ ուր Վազրիկը զինք ուղարկողը Վազգէն կը կոչէ։ Այդ Վազգէնը Վազրիկի խաղընկերը չէր։ Յեղափոխական խմբապետ մըն էր ան, որ անուանըն իր երեք տարիքը ամենալու էր եւ իրեն համար կրնար պարոն Վազգէն կամ քեռի ըլլալ։

Ըստ երեւոյթին հեղինակը անդրադարձած է, թէ Վազրիկին տիպարը խոտոր կը համեմատի տարիքին։ Երբեմն կը փորձէ մերձութիւն մը հաստատել երկուքին միջեւ առանց սակայն տիպարին մեծութենէն բան մը զիջելու։

«Եւ այնուհետեւ նամակները գալիս էին կանոնաւորապէս Վազրիկի ձեռքով: Փոքրիկ բանբերը ամենայն օր, նոյն ժամերին, նոյն ձեւով ներս էր մտնում կուրծքը միշտ խնամքով կոճկած, միշտ զգոյշ ու լուրջ: Տանեցիներից մենք գաղտնիք չունէինք, բայց Վազրիկը մինչեւ վերջը յամառում էր իր ծայրայեղ զգուշութեան մէջ եւ նրանց ներկայութեամբ չէր համաձայնում կուրծքը բանալ: Նրա այդ սիրուն քմահաճոյքը կատարած լինելու համար իմ խնդրով տանտիկինը իր փոքրիկի հետ որեւէ պատրուակով դուրս էր գնում հենց որ Վազրիկը յայտնւում էր»:

Այս միշտ զգոյշ ու լուրջ տղան անկասկած՝ աւելի զգաստ էր դուրսը քան ներսը։ Այն դուրսը՝ ուր ոչ մէկ մարդ կը համարձակէր երեւիլ։ Ուր՝ աշնանային տխուր բնութիւնն ու խայթող ցուրտը կ'իշխէին։ Ուր՝ թշնամի գնդակները կեանքեր կը հնձէին։ Ուրեմն փաստօրէն Վազրիկին կանոնաւոր թղթատարութիւնը արկածախնդրութիւն մը չէր այլեւս եւ ոչ ալ երեխայական չափով արկածալից խաղ։ Եթէ կարելի է որ այդ տարիքի մանուկը մահուան գիտակցութիւնը չունենար, եւ սրտոտ ըլլար ու անվեհեր, անհաւանական է, որ չունենար գէթ մահուան բնազդը։ Հետեւաբար, ի հեճուկս դժնդակ պայմաններուն, վտանգաւոր գործին լրջութեամբ փարող մանուկը – եթէ մանուկ մըն է – քմահաճոյքի համար չէ որ կը յամառի ծայրայեղ զգուշութեան մէջ։ Ներկայ տուեալներով ծայրայեղ զգուշութիւնը յեղափոխական առաքելութեան վսեմագոյն գիտակցութիւնն էր։

Որքան ալ զգոյշ ու զգաստ, Վազրի-

digitised by A.R.A.R.@

կին ճակատագիրը անխուսափելի էր։ Դուրսը հովին հետ թշնամի գնդակները կը սուլէին։ Փողոցները ամայի էին եւ սարսափը՝ անողորմ։ Վազրիկին կանոնաւոր երթեւեկումը չէր կրնար ուշադրութենէ վրիպիլ։ Անշուշտ, մահուան սպառնալիքին գիտակից էին թ՛ե պատմողը, թ՛ե Վազգէնը, եւ մանաւանդ ինք՝ Վազրիկը։ Ու կը պատահի անխուսափելին։ Վանի Կավռօշը կը նահատակուի.

«Յանկարծ մի ուժգին պայթիւն լսուեց հենց մեր փողոցում: Ամէնքս վեր թռանք, խլեցինք հրացաններս, ականջներս ձայնին պահելով, նոյն վայրկեանին դուռը չխկոցով բացուեց եւ ներս ընկաւ Վազրիկը, գունատ աչքերը չռած, դէմքին վրայ անհնարին ցաւի կնիք, շրթունքները իրար սղմած՝ ասես չճչալու համար: Առանց ներկայ եղողների վրայ ուշք դարձնելու, եւ մոռացած իր սովորական զգուշութիւնը, նա ուղիղ դէպի ինձ վազեց, ծնկների վրայ ընկաւ եւ հեւալով ու նուաղած շշնջաց.

— Քակի՛ր... էսա տեղ... բան կայ...»

Այդ իրիկուն Վազրիկը սովորականէն աւելի ուշացած էր։ Յայտնապէս, թշնամիէն հալածական՝ ան ժամանակը անցուցած էր թաքստոցներու մէջ, մահուան ուրուականին հետ առանձին։ Սակայն պահած էր առաքելութիւնը ամէն գնով կատար ածելու հաստատ վճռակամութիւնը։ Մինչեւ որ դրան մօտերը դաւաճան գնդակ մը ծակած էր անոր կուրծքը։

Վազրիկին նահատակութիւնը «Ազատութեան ճանապարհին»*ի ամէնէն փաթեթիք էջերէն մէկն է։ Ընթերցողը կը մոռնայ ամէն բան ու կը խոնարհի նահատակ մանուկին առջեւ։ Այդ գերագոյն պահուն՝ Վազրիկի ըմնելութիւնը կը հասնի կատարելութեան։ Արդարեւ, կուրծքէն գնդակահար Սուրհանդակը, փոխանակ տեղն ու տեղը զգետնուելու, անգամն ալ կ՛արհամարհէ մահը եւ չես գիտեր ո՞ւր կը գտնէ ուժն ու կորովը՝ մինչեւ նպատակին հասնելու։ Տակաւին, վերջին շունչն ու գիտակցութեան հիւլէն չի վերապահեր իր դժբախտ անձին, այլ զայն եւս կուտայ Գործին։ Այդ բոպէին, տարակոյս չկայ, որ Վազրիկ չէր մոռցած սովորական զգուշութիւնը. գիտէր թէ կը մեռնէր եւ կորսնցնելիք ժամանակ չունէր։*

Ակներեւ է այլեւս որ Վազրիկի նախատիպարը Ա. Ահարոնեանի պատրուակն է։ Իր մտապատկերը, կամ ինչպէս պայմանականօրէն կոչեցինք, գրական տիպարն է պատմուածքին իսկական հերոսը։

Արդ, ի՞նչպէս բացատրել երկու տիպարներուն ալ ներկայութիւնը միեւնոյն անձնաւորութեան մէջ: Անշուշտ երկու դէմքերն ալ կրնային զիրար լրացնել, բայց այդ պարագային Ահարոնեան պիտի հրաժարէր բազմաթիւ մանրամասնութիւններէ, որոնք լեգենդական *բնոյթ մը կուտան հերոսին։ Պատմուածքի այս ձեւին մէջ կը ստեղծուի տիպարներու առեղծուած մը, ուր իրական է առաջինը եւ իտէալական՝ երկրորդը։*

Անարուեստ դրուագի մը դրէին տակ՝ վերոյիշեալ երեւոյթը վրիպանք պիտի նկատուէր։ Միեւնոյն վճիռը պիտի ըլլար Ա. Ահարոնեանի գրականութեան հանդէպ։ Մնաց որ, իտէալականացումը ընդհանուր երեւոյթ մըն է, որ կը յատկանշէ ամբողջ «Ազատութեան ճանապարհին»*ը։*

Այս հաստատումը վաւերացնելու համար, խնդրին մօտենանք գրական ուրիշ անկիւններէն ալ։

Նախ եւ առաջ Վազրիկը սունկի պէս բուսած տղեկ մըն է։ Անոր ծագումը, ընտանեկան պարագաները, միջավայրը, ստացած դաստիարակութիւնը անծանօթ են մեզի։ Այս պարագան սխալ մը չէ՛ անշուշտ, եւ ոչ ալ գրական խնդիր։ Վերջին հաշուով կարեւորը Վազրիկի անհատականութիւնն ու վարմունքն է այն պահուն, երբ հեղինակը զայն կը ծանօթացնէ մեզի։ Բայց հարցը թէական կը դառնայ, երբ նկատի առնե-

digitised by A.R.A.R.@

նանք, որ հեղինակը Վազրիկին կը հակադրէ ուրիշ մանուկ մը։ Այս հակադրութիւնը գրական իմաստ մը ունենալու կոչուած է, քանի որ մեզի յստակօրէն կ՚ըսուի, թէ այդ երեխան ապստամբական մարաին մէջ զոհուած Փետայիի մը զաւակն է։ Հետաքրքրական է նաեւ ա՛յն, որ Փետայիի զաւակը հիւանդ ու ակար մանուկ մըն է։ Ինչո՞ւ հեղինակը Վազրիկին հակադրած է այդ տղեկը։

Հակայեղափոխական գրողի մը երկին մէջ այս հակադրութիւնը բնական երեւոյթ մը պիտի նկատուէր։ Բայց Ահարոնեանի պարագային կը գտնուինք երկու հաւանականութիւններու առջեւ.

Ա— Մակերեսային մօտեցումով մը գրական վրիպանք կրնանք նկատել զայն եւ ընդունիլ որ հեղինակ անգիտակից է գրածին։

Բ— Կրնանք գործին ընդհանուր տուեալներէն դուրս փնտռել խորունկ պատճառները այս իրողութեան։

Հեղինակին անգիտակցութիւնը ի յառաջագունէ կոչեցինք մակերեսային մօտեցում, որովհետեւ ան կրնայ մեզ անհեթեթութեան առաջնորդել։ Արդարեւ, «Ազատութեան Ճանապարհին»ի մէջ ա՛յնքան մեծ քանակութեամբ կը հանդիպինք նմանօրինակ երեւոյթներու, որ կրնանք ծիծաղելի դառնալ Ահարոնեանը անգիտակից կոչելով։ Մնաց որ, այս տրամաբանութիւնը մեզ կ՚առաջնորդէ հանրածանօթ իրողութեանց զեղծումին։ Միմիայն խնդրոյ առարկայ պատմուածքին մէջ յայտնուող երկու մանրամասնութիւնները, այսինքն՝ Վազրիկին եւ յեղափոխականներուն նմանութիւնը մէկ կողմէ, եւ Փետայիի զաւկին հիւանդ ու տխեղծ ըլլալը միւս կողմէ, մեզ պիտի առաջնորդէին ըսելու, թէ Ա. Ահարոնեան ենթագիտակցօրէն յեղափոխական շարժումը կ՚ընդունի իբրեւ Աւանթուրա եւ հիւանդագին վիճակ։ Ասոր առընթեր, երբ նկատի ունենանք, որ Ա. Ահարոնեան ամբողջ էութիւնը նուիրեց ազգային Ազատագրութեան եւ անոր ծառայեց յեղափոխութեան գծով, կը բաստանանք անհման անհեթեթութիւն մը։

Հետեւաբար կը մնայ մեզի երկրորդ լուծումը, մեկնաբանութեան մը իրաւունքը գործին տուեալներէն անկախ։

Նախքան այդ սակայն, անհրաժեշտ է ըսել, որ ցարդ ընդունուած գրական ո՛չ մէկ չափանիշ կ՚արդարացնէ կամ կը բացատրէ «Ազատութեան Ճանապարհին»ի արժէքը։

Եթէ գործին մօտենանք իբրեւ գեղարուեստական յղացում, պիտի տեսնենք, թէ պատկերներու, պահերու, ոճային կառուցումներու, քնարական զեղումներու այս ճոխ շտեմարանը մեզ կը դնէ կառուցողական խորթ պայմաններու մէջ։ Հեղինակին անտեղի միջամտութիւնները, հռետորական եղոյթները կը խանգարեն ընթերցողին վայելքը։

Այս երկին չենք կրնար մօտենալ իբրեւ իրապաշտ գրականութեան, հակառակ որ նիւթը վերցուած է ապրուած կեանքէ, քանի որ իրապաշտ գրականութեան բնորոշիչը՝ իրաւանմանին պատկերումը՝ բացակայ է անոր մէջ։

«Ազատութեան Ճանապարհին»ը Ազատագրական շարժման գեղարուեստական վկայութիւնն ալ չէ, քանի որ վկայութիւնը պէտք է պատմական իրականութիւնը վերարտադրէ հարազատօրէն։

Ինչ կը վերաբերի ձգտումնաւոր գրականութեան, կը զգուշանանք զայն եւս գործածելէ, հակառակ որ բազմաթիւ տուեալներ այդ խարկանքը կը յառաջացնեն եւ արդէն իսկ ստեղծած են ընդհանուր տպաւորութիւն մը ընթերցող հասարակութեան մօտ։ Այս երկը ձգտումնաւոր գրականութիւն չէ՛, քանի որ այդպիսի գրականութիւն մը կը ստեղծագործուի դաստիարակչական նպատակով եւ կը ծառայէ նպատակի մը յաջողութեան միայն։

Ընդունինք պահ մը, որ Վազրիկը ձգտումնաւոր գրականութիւն է։

Կը թուի թէ այս տեսակէտը կ՚արդարանայ յստակապէս, երբ գրքին ծնընդոցը նկատի ունենաք։ Արդարեւ Ահարոնեան, Քրիստափոր Միքայէլեանի

digitised by A.R.A.R.@

կենդանագրին մէջ չահեկան ծանօթութիւններ կը հայթայթէ.

«Հազիւ Ժընեւ հասած՝ նոյն թուի աշնանը, նա (*Քրիստափոր Միքայէլեան*) մի օր եկաւ Լոզան, գտաւ ինձ, երկար խօսեց, բացատրեց մեր հարցի վիճակը, մեր ժողովրդի կրած հոգեկան ծանր տագնապն ու բեկումը, հաւատն ամրապնդելու անհրաժեշտութիւնը: Խօսեց, համոզեց, հմայեց ինձ իր թաւ, ողբերգակ ձայնով եւ պատուիրեց փոքրիկ պատկերներ գրել Դրօշակի համար: Եւ առաջին իսկ պատկերի նիւթը ինքը տուեց ինձ ու գնաց:

Մեր հարցին վիճակը եւ մեր ժողովուրդի հաւատն ամրապնդելու անհրաժեշտութիւնը գործին հիմնաքարերն են: Այս ձգտումը Ահարոնեան կը բերէ «Դրօշակ»*ի ճամբով, որովհետեւ կը դաւանէ որ նպատակին հասնելու միակ միջոցն է յեղափոխութիւնը:*

«Առանց Քրիստափորի «Ազատութեան Ճանապարհին» չէր գրուի»:

Ահարոնեանին կողմէ երախտագիտական տուրք մը չէ այս տողը: Մեծ հպարտութիւն մը կայ հոս: Հպարտութիւնը ա՛յն անդրադարձին, թէ շնորհիւ Քրիստափորին Ազատագրական շարժման մէջ ինքը՝ Ա. Ահարոնեան գրիչն ու արուեստը ի սպաս դրած է Անոր ոգին:

«Ազատութեան Ճանապարհին»*ի ծննդոցը ցոյց կու տայ, թէ ինչ անքակտելի հոգեկցութեամբ Ահարոնեանն ու Միքայէլեանը կապուած էին իրարու: Հեղինակը գերազանցապէս զգացական, սրտի ճամբով տրամաբանող մարդ մըն է, իսկ Միքայէլեանը յամառ կամքի տէր եւ ծրագրող ղեկավար մը: Գաղափարապաշտ են երկուքն ալ ու խոր հաւատքը ունին, թէ հայութեան փրկութիւնը կրնայ միայն զէնքի ուժով նուաճուիլ: Գիտեն երկուքն ալ, թէ Ազատութեան Ճանապարհին վրայ նահատակներ կ'իյնան, անմեղներ կը զոհուին, ծով արիւն կը թափուի, բայց նաեւ արատաւորուած պատիւներ կը սրբուին եւ արդար հաց մը կ'ուտուի:*

Քրիստափոր Միքայէլեանն ու Ահարոնեանը գիրար լրացնող եւ միեւնոյն նպատակին ձգտող երկու նկարագիրներ էին: Ահա այս բացառիկ հոգիներու միաձոյլ բնոյթովը մկրտուած գրականութիւն մըն է «Ազատութեան Ճանապարհին»*ը: Ձգտումնաւոր գրականութի՞ւն մը գուցէ, բայց...*

Նկատի ունեցէք, որ պատմուածքին գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ խցիկի մը մէջ, ուր կը հանդիպինք ծերունիի մը, այրի կնոջ մը, երեխայի մը, եւ պատմողին՝ յեղափոխականի մը: Սակայն անդիմագիծ եւ մշուշային տիպարներ են ասոնք: Չենք տեսներ ընկերային ենթահող մը ուր, օրինակի համար, կրնար արտայայտութիւն գտնել ժողովրդական կեցուածքը յեղափոխական Գործին հանդէպ: Ձգտումը կ'ըլլար ձըգտում ա՛յն պարագային, երբ ժողովուրդն ու յեղափոխական գործը չփման մէջ կը մտնէին:

Մեր կարծիքով, ձգտումնաւոր գրականութենէն տարբեր, գուցէ աւելի՛ բան մըն է «Ազատութեան Ճանապարհին»*ը, ուր Ահարոնեանի ամբողջ էութիւնն է որ կը խօսի:*

Այն թուականէն, երբ հեղինակը նուիրուեցաւ ազատագրական պայքարին, ներաշխարհի երկու տարրեր, հաւասարապէս գերիշխող, յատկանշեցին անոր անհատականութիւնը:

Առաջին՝

Անոր մէջ մնաց զգացական մարդը, յուզական եւ դիւրազգած: Դոյզն պարագաներն անգամ քնարականօրէն ապրող սիրտը չարունակեց տրոփել: Չնչին դժբախտութիւններու առջեւ վշտացող սիրտը չարունակեց ցաւիլ: Մանաւանդ որ անոր մեծ ու գորովալից սիրտը վաղուց ի վեր անպարփակ սէր մը ունէր: Սէրը Հայրենիքին ու Ազգին:

Երկրորդ՝

Մեծասիրտ հայրենասէրը պահանջն զգաց նուիրուելու սիրոյ ենթակային: Ծառայելու անոր, որպէսզի Ան ըլլար փառաւոր՝ Ազատութեան պէս. եւ երջանիկ՝ Արդարութեան պէս:

digitised by A.R.A.R.@

Կիսամիջոցներու եւ պարագայականութեան մարզը չեղաւ Ահարոնեանի։ Ամբողջական, ինքն իր մէջ՝ ան կրնար միայն ամբողջական ըլլալ իր գործին և նուիրումին մէջ։ Զգայական մարդն ու գաղափարապաշտը մէկ էին ներքուստ, հետեւաբար պիտի ըլլային մէկ՝ նաեւ արտաքուստ։ Ուրեմն՝ գեղարուեստագէտ Ահարոնեանը չէր կրնար Սալոնի գրագէտ մը ըլլալ եւ մխուիլ գրական պաճուճանքներու եւ գեղագիտական չարակերտումներու մօզայիքին մէջ։

Գրիչը ի սպաս դրած էր գաղափարին, ուրեմն պէտք է ապրէր Գաղափարը։

Հոս այս զգացական տրամադրութիւններէն սնանեցաւ նոր սեռի գրականութիւն մը. ոչ այլեւս ձգտումնաւոր։ Նոր սեռ մը՝ որուն հիմնագիրն ու միակ ներկայացուցիչը կը մնայ ինք՝ Ա. Ահարոնեան, «Ազատութեան ճանապարհին»ով։

Այս սեռը մենք պիտի կոչենք Միթիք գրականութիւն, որովհետեւ այս գրականութիւնը կը յատկանշուի Գաղափարին մարդեղինացումովն ու Աստուածայնացումովը միաժամայն։

Այս գրականութեան մէջ Վազրիկը այլեւս ոչ արկածախնդիր չան մըն է, ոչ սքանչելի մանուկ մը եւ ոչ ալ կատոյը։ Անիկա Միթ մըն է՝ Մարդացումը գաղափարին։

Աւետիս Ահարոնեանին մէջ գաղափարը բացարձակ է. Սուրբ Աստուածորդու Արեան պէս, կատարեալ՝ Աստուծոյ պէս, անշեղ՝ Արդարութեան պէս։

Գաղափարը մարդուն մէջ է ընդոծին եւ անով է միայն, որ մարդ վեր է իր սոսկ մարդեղինութենէն։

Գաղափարը համեմատական չէ ո՛չ տարիքին, ո՛չ հանգամանքին, ո՛չ բնութեան եւ ոչ ալ ծագումին։ Այս է պատճառը, որ Ահարոնեան Վազրիկին մէջ կը գնէ հերոս մը. Սովորական պայմաններու տակ կրնայինք մտածել հերոսութեան մեքանիզմին եւ հոգեբանութեան մասին։ Կրնայինք հարց տալ, թէ հերոսները կը ծնի՞ն, թէ կը հերոսանան։ Կրնայինք պատճառաբանել թէ ընդհանրապէս դրդում մը, վիճակ մը կամ հոգեբանութիւն մը տուն կուտան հերոսութեան։ Կրնայինք նոյնիսկ ժխտական պարագաներ առաջ քշել հերոսութիւն յառաջացնող — օրինակ վախը, անել կացութիւնը, ձանձրոյթ մը, կեանքէն դառնութիւնը, նախանձը, մահուան անձը, մարդատեացութիւնը եւայլն. — կրնայինք ճառել թէ հերոսին մէջ կիրքը կարեւոր ազդակ մըն է, ենթակային գլխաւոր մղիչն ու զսպանակը։ Ահարոնեան ո՛չ միայն Վազրիկին հերոսութիւնը չի պատճառաբաներ, այլ ակամայ ըլլալու արդարացումն անգամ կը զլանայ անոր։

Որովհետեւ Վազրիկին հերոսութիւնը ո՛չ ակամայ է եւ ոչ ալ կամաւոր։ Ան հերոսութիւն է իբրեւ Գաղափարին ստորոգելին։

Եւ Գաղափարը ժառանգական չէ։ Ասոր համար ալ ուզած է Ահարոնեան, որ Ան մարմնանայ Վազրիկին մէջ իբրեւ զաւակը ժողովուրդին եւ հակադրուի Ֆետայիի տղուն, որը կրնայ եւ հիւանդ ըլլալ։

Գաղափարը սեփականութիւն չէ, անոր համար ալ Վազրիկը՝ այդ փողոցի տղան կը կրէ զայն։

Գաղափարը ակարութիւն չի ճանչնար, ատոր համար ալ Վազրիկին վերջին շունչը կը պատկանի Գործին։

Գաղափարը վեր ու վեհ է անհատներէն, ատոր համար ալ Վազրիկը յեղափոխական խմբապետը կը կոչէ իր անունով։

Գաղափարը նուիրում եւ զոհողութիւն կը պահանջէ՛, ատոր համար ալ Վազրիկը ինքզինք կը դատապարտէ ամբողջ օրը սենեակին մէջ բանտարկուելու։

Վազրիկը այդ մարդու զաւակն է, այդ աստուածը՝ Գաղափարը։

Ն. Փ.

digitised by A.R.A.R.@

ԱՌԱՆՑ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ...

Քրիստափորը ծանօթանալով ինձ հետ, եւ իմանալով, որ շուտով, Զուիցերիա եմ գնալու, յոյս յայտնեց, որ ես էլ կ'աշխատակցեմ Դրօշակին, երբ տեղ հասնեմ: Ակնոցների վրայից նայող այդ գունատ ու խորհրդաւոր մարդը ինձ խռովում էր: Զգում էի որ արտասահմանում նա ինձ հանգիստ տալու չէ:

– Ժընեւ գնա՛, – ասաց կրկին նայելով ակնոցների վերից, – Ժընեւ շատ յարմար է ուսանելու...

Հաւկայայ նպատակը – Դրօշակի խմբագրութիւնն այնտեղ էր: Եւ 1898 Յունիսին Զուիցերիա հասնելով՝ փոխանակ Ժընեւի, Լօզան ընտրեցի:

Վախենում էի Քրիստափորից:

Անօգուտ զգուշութիւն: Վասնզի յետոյ ինքս պիտի Լօզանից Ժընեւ գնայի Քրիստափորին տեսնելու իր ձայնին հլու հպատակ:

Արդարեւ հազիւ Ժընեւ հասած՝ նոյն թուի աշնանը, նա մի օր եկաւ Լօզան, գտաւ ինձ, երկար խօսեց, բացատրեց մեր հարցի վիճակը, մեր ժողովրդի կրած հոգեկան ծանր տաղնապն ու բեկումը, հաւատն ամրապնդելու անհրաժեշտութիւնը: Խօսեց, համոզեց, հմայեց ինձ իր թաւ, ողբերգակ ձայնով եւ պարտադրեց փոքրիկ պատկերներ գրել Դրօշակի համար: Եւ առաջին իսկ պատկերի նիւթը ինքը տուեց ինձ ու գնաց: Անհնարին էր մերժել Քրիստափորին: Ոչ միայն նրանից ամաչում էի, այլ նոյնիսկ անբացատրելի, խորհրդաւոր վախ էի զգում: Հեռանալուց յետոյ, նրա ձայնը երկար ժամանակ հնչւում էր իմ ականջներում: Եւ վճռապէս գրիչ ձեռք առա իմ առաջին պատմուածքը պատրաստելու Դրօշակի համար: Գրեցի մի թափով, ոգեւորութեամբ, եւ այնպէս երջանիկ էի, որ կարող եմ այն մատուցանել Քրիստափորին: Ազատութեան ճանապարհին սերիայի առաջին պատմուածքն էր: Անմիջապէս պոստին յանձնեցի Դրօշակի հասցէով:

Երկու օր յետոյ՝ չարաթ ճաշից վերջ շտապեցի Ժընեւ հէնց այնպէս զբօսանքի, բայց իրօք միմիայն Քրիստափորի կարծիքը լսելու իմ առաջին գեղարուեստական պատմուածքի մասին:

Ներս մտայ Դրօշակի խմբագրատուն սրտի թրթիռով եւ կանգ առա դրան առաջ: Քրիստափոր բարձրացրեց գլուխը սեղանից, ակնոցների վերից նայեց այն հմայիչ ժպիտով ու քաղցրութեամբ.

– Հը, ասում էի, տեսը, որ դա իր գործն է, լազաթ տուեց «Ծայրը», դէ քշիր այսուհետ:

Մեծագոյն գովեստն էր:

Մի գողարիկ վարպետութեամբ, որ այնպէս սազում էր նրան, երկրից հասած արտայայտ կամ հերոսապատում նամակներ, ընկերների յիշողութիւններ, դիտմամբ ղրկում էր ինձ կարդալու իբր թէ իմ հետաքրքրութեան համար, բայց իրօք ինձ գեղարուեստական երկերի նիւթ մատակարարելու գաղտնի ցանկութեամբ: Եւ ես քաղում էի այդ նիւթերը Ազատութեան ճանապարհին իմ պատկերների համար: Եւ ինչ որ գրեցի, ամբողջը Քրիստափորի բարձր, ազնուական ներշնչումով է եղած:

Առանց Քրիստափորի, Ազատութեան ճանապարհին չէր գրուի:

Ա. ՕՀԱՐՈՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

«ԼԱԶԱՐԹ ՏՈՒԵՑ «ԽԱՅ»Ը»

Կանխող էջին մէջ կարդացիք Ահարոնեանի գրութիւնը, ու գրութեան մէջ՝ Քրիստափոր Միքայէլեանի խօսքը՝ – «Լազար տուեց «խայը»։

Գրուածքի մը որակական արժէքը հաստատելէ ետք՝ անոր ծննդեան պարագաները նոյնպէս կը դառնան որակ ու նոյնքա՛ն սիրելի։ «Առանց Քրիստափորի *Ազատութեան Ճանապարհին* չէր գրուէր», պիտի գրէր տակաւին Ահարոնեան։

ԼՈՌԱՆ – 1912

Քրիստափոր Միքայէլեան

Յատուկ է Քրիստափորի խօսքը։ Յատուկ է նոյնպէս իր՝ հայ յեղափոխութեան վիթխարի քուրմին մասին արտասանուած խօսքը։ Զուր չէ, որ Մարդակերտ մակդիրը տրուած է անոր։ Քրիստափոր մէկ անկիւնէ միայն չէ որ նայէր կեանքին, կեանքի արժէքներէն մէկուն միայն չէ որ կը հաւատար։ Բոլոր ուժերուն գիտակցութեամբ կազմուած ամբողջական մարդն էր ան, եւ բոլոր ուժերը լարելու, աճեցնելու, համադրելու՛ սկզբունքով մը կը մղէր պայքարը։ Դժուար չէ շարունակել ու ըսել՝ – Առանց Քրիստափորի ո՛չ միայն *Ազատութեան Ճանապարհին* չէր գրուէր, այլեւ ազատութեան ճանապարհ չէր ունենար մեր իրականութիւնը, ճանապարհը ուխտաւորներու այդ ստուար թիւը չէր ունենար, ուխտաւորները այդքան տարողութիւն չէին ունենար։ Քրիստափոր կ'որոնէր, կը մղէր, թափ կու տար։ Գրագէտը պարտական ձգող շունչ էր, պարզ մարդը հերոսութեան առաջնորդող ոգի էր, մտաւորականը ջղուտ ու խոհական դարձնող ներկայութիւն էր։ Երախտապարտ է իրեն մեր գրականութիւնը, երախտապարտ է՝ մեր յեղափոխութիւնը, երախտապարտ՝ մեր հրապարակագրութիւնը, երախտապարտ է մանաւա՛նդ իր պատրաստած քաջերուն շնորհիւ բարբարոսներէն փրկուած մեր ափ մը հողը, ամբողջ ազգը։

Մի մոռնաք.–

«Առանց Քրիստափորի Ազատութեան Ճանապարհին չէր գրուէր»։

«Լազար տուեց խայը»։

«Խա՛յը»։ Կարդացէք «հայը»։

digitised by A.R.A.R.@

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

«ԽԱՅԸ»

ՆԱԽՈՐԴԻ Յիշատակին

Ցուրտ էր, ձմեռ, բուք-բորան. գիշերն էլ այնպէս սեւ, այնպէս սարսափելի։ Լեռնային Օ...գիւղում մարդիկ այդ ժամին էլ չէին յիշում, թէ երբեւիցէ օր ու արեւ, լոյս ու ջերմութիւն, պարզ երկինք տեսե՞լ են, թէ ոչ։ Դրսում քամին փչում էր կատաղօրէն եւ նրա վրզվրզոցի մէջ ինչ որ սարսուռ ազդող, չարագուշակ բան կար։ Եւ մենակ մարդիկ չէին, որ մրսում էին, այլ ամբողջ գիւղը իր խրճիթներով, իր խոտի դէզերով, դողում, սրթսրթում էր այդ թանձր խաւարի մէջ, այդ դժոխային քամու տակ։

Վո՜ւ, վո՜ւ, վո՜ւ, — ոռնում էր քամին եւ ամէն անգամ այդ զարհուրելի կաղկանձոցի հետ Մէլիք Շահէնի տաքուկ երկու կողմի բազմականները ղաղարում էին խօսելուց, ցած էին առնում բերաններից չիբուխները, իրար երես էին նայում ու մի ներքին պահանջով իրար սղմւում, աւելի կուչ գալիս։ Տէ՜ր Աստուած, ձիւնը լա՜ւ, ցուրտն էլ իր տեղի՜ն, բայց այն քամին, ի՞նչ էր ուզում այդ սարսափելի քամին, այն ի՞նչ էր ասում։ Ոչ ոք չէր համարձակւում բարձրաձայն բացատրել այդ ահաւոր տարերքի լեզուն, բայց քամու ոռնոցը իւրաքանչիւրի համար մի զարհուրելի համերգ էր, որի մէջ կար ե՛ւ մեռելների հառաչ, ե՛ւ քաղցած գայլի ոռնոց. չէ՞ սրանք ամէնքն էլ սիրում են բուք-բորանին դուրս թափուել իրանց ապաստարաններից՝ բնութիւնն աւելի սարսափելի դարձնելու համար իրենց այլանդակ աղաղակներով։ Ի՜նչ աղաղակներ, մազեր էին դիզանում, լեզու էր չորանում, շունչ էր բռնւում։

Վո՜ւ, վը՜ը, վո՜ւ, ը՜զզ ... Քամին է՛լ աւելի սաստկացաւ, տաքուկ կտուրն այժմ ճռճռում էր, երբեմն էլ տես թէ մէկը ոտքով էր թակում։

— Ա՜հ, դժոխք է դուրսը, ասաց նստողներից մէկը ճնշող լռութիւնը խզելու համար. դուշմանս հիմա սարում չըլինի։

— Սարո՜ւմ, պատասխանեց մի ուրիշը հեգնօրէն, երբ թէ դու ջան կ'անես հիմա մինչեւ մեր այգիները գնալ, որ՝ սարերից ես խօսում. չե՞ս լսում ձայները ... երկինք-գետինք իրար են դիպել էէ՜ ...

digitised by A.R.A.R.@

Կրկին լռութիւն տիրեց. խօսել չէր լինում, մտածելու շատ բան կար։

Գոմի դուռը հանդարտ ճռռաց. ամէնքը դէպի այդ կողմը նայեցին. կիսախաւարի մէջ գծագրուեց մի մարդու հասակ, որ նախունջու մէջ կոլոլուած ներկայացնում էր մի ձիւնակոյտ. պարզ էր, որ նա երկար ժամանակ բքի տակ էր մնացել։

— Բարի՛ երեկոյ, ասաց նորեկը, թափ տալով նախունջու վրայից ձեան հաստ շերտը։

— Աստուծոյ բարին, վա՜յ խեղճ Խայ, արի՛, արի՛, առաջ անցիր, անտէ՜ն, փէտացար — ձայն տուին այս ու այն կողմից նստողները սրտացաւ եղանակով — Խային տեղ տուէք թող նստի։

— Հա՛, վալլահ փէտացայ, ասաց նորեկն առաջանալով, էլ դուրսը մնալու ճար չկայ, երկինքը փուլ է գալիս, գիւղի մէջ էլ մարդ խեղդւում է. ի՞նչ բուք է, ի՜նչ բուք. ասացի մտնեմ աչքուն տաքանամ, դուրս ելնեմ։

Մարդը նստեց։

Բուխարու վերեւ, փոքրիկ, մրոտ ակնատի մէջ՝ հանդարտ պլպլում էր ձէթի ճրագը. նրա աղօտ բոցն օրօրւում, դողդողում էր դանդաղութեամբ, կարծես թէ նա էլ էր վախենում քամու վրզվրզոցից, բայց էլի մի խղճուկ լոյս կար, այնքան որ թանձր փափախների ստուերների տակ նստողների դէմքերը գծագրւում էին. նորեկի վրայ էլ ընկան մի քանի դողդողջուն, դեղնագոյն շողեր։ Գեղջուկ մի դէմք էր այն, ուր չարքաշ կեանքը դրել էր իր կոշտ կնիքը. երիտասարդ մարդ էր, բայց ըստ երեւոյթին շատ ապրած. թանձր բեխերի տակ իրար վրայ սղմած շրթունքները տալիս էին նրա դէմքին յամառ արտայայտութիւն. աչքերը մանր էին, բայց շարժուն, կրակոտ։

Գիւղի պահապանն էր նա, վարձուած գիշերապահը։ Խայ-եր շատ կային այս գիւղում, գնացին. այս մէկը մնաց ուշացած կռունկի պէս. մուրալ չուզեց, պահապան եղաւ. տեղացիք անունը լաւ չգիտէին, Նախօ կանչելու տեղ՝ ոմանք Մխօ կանչեցին, ոմանք էլ Մկօ ասեցին, բայց վերջիվերջոյ՝ խօսքերը կարծես մէկ արած՝ սկսեցին պարզապէս Խայ կանչել։ Այսպէս լաւ էր, հեշտ էր, համ էլ՝ իրաւ որ նա խայ էր, որովհետեւ Հայաստանցի էր, Ոզմ գիւղացի։ Ահա այս Խայն էր, որ մի անկիւնում պատի տակ տեղ գրաւեց, կծկուեց, տաք արեց. աչքուն տաք էր։

Բուքը շարունակւում էր. կատաղի քամին վիրաւոր գազանի պէս մռնչում, ոռնում էր։

— Խափխափ գիշերուայ է տասը եկել խեղճ աղորմելին հա՛ — ասաց ռէս Գէւօն — էլ ի՞նչ հողը տար գլխին։

Խօսքը մի գիւղացու մասին էր, որ մի քանի օր առաջ լեռներում բքի բռնուելով՝ խեղդուել էր։

— Քանի՛ ասինք, մի՛ գնա, էս ձիւն ու ձմրանը չօլերը մի՛ ընկնիր, կնիկ — երեխայի տէր ես, — վրայ բերեց միւսը։

— Է՛, ի՞նչ ես անգէտ անգէտ խօսում, մարդի ճակատին էն էր գրըուած, ասաց Մէլիքը. նա պէտք էր գնար, պէտք է խեղդուէր. ճակատագրից ո՞վ կարող է փախչել։

— Իրա՛ւ է, իրա՛ւ, Մէլի՛ք, ասացին մի քանի հոգի, ճակատի գրածը չի ջնջուի։

digitised by A.R.A.R.@

Ճակատագի՛ր, ամենազօր ճակատագի՛ր... Գիշերուայ այս զարհուրելի ժամին, կիսախաւար, գետնափոր սաքլում, քամու այս անճոռնի գոռոցի տակ, որ սարսափելի բաներ էր պատմում այդ կոյր զօրութեան մասին, դժուար էր խօսակցութեան աւելի պատշաճ նիւթ գտնել: Իւրաքանչիւրն իր դիտողութիւնն արեց այդ մասին. ամէնքն էլ հասան այն եզրակացութեան, որ մարդը խաղալիք է ճակատագրի քմահաճոյքին, որ նրա առաջ անզօր են մարդկային բոլոր հնարքները, նրա բոլոր խելքը, եռանդը, աշխատանքը:

— Ես ճակատագրին չեմ հաւատում, ասաց մի ձայն սաքլու մի անկիւնից:

Ամէնքի հայեացքները դարձան դէպի այն կողմը...

Զարմանքն ընդհանուր էր:

— Ո՞վ է այդ աժդահան, ասաց Մէլիքը հեգնութեամբ:

— Ծառա՛դ եմ, ե՛ս եմ, Մէլիք. ես ճակատագրին չե՛մ հաւատում, կրկնեց նոյն ձայնը յամառութեամբ:

Մարդիկ չգիտէին ծիծաղե՞ն, թէ զայրանան. ճակատագրի ամենակարող ուժին չհաւատացողը ողորմելի Թայն էր:

— «Էծերի քոսոտը կը կատաղի», սուտ չէ ասած, մրմռաց Մէլիքը կէս հեգնութեամբ, կէս չարացած:

Իսկապէս այս խղճալի Թայի համարձակութիւնը ամէնքին դժկամակեց: Մէլիքը, հարուստ, զօրեղ Մէլիքը՝ հաւատում էր ճակատագրին, վախենում էր նրանից. ակս Գէւօն, որի ճիպոտի առաջ բոլորը դողում էին ինչպէս ուռի տերեւներ, սարսափում էր ճակատագրից. տէրտէրը հօ՛ ի՛նչ քարոզէր, վերջը ճակատագիրն էր. ամէնքն էլ ընկճուած էին այդ աներեւոյթ զօրութեան առաջ, ամէնքն էլ սոսկում էին նրանից, մէ՛կ այս ողորմելի Թայը ճակատագրին չէր հաւատում, չէր վախենում նրանից:

— Այո՛, ես չեմ հաւատում այդ ձեր ճակատագրին, կրկնեց Թայն — այս անգամ աւելի յանդուգն ձայնով, երբ տեսաւ իր վրայ ուղղուած արհամարհական հայեացքները: Եւ ես ձեզ հէնց այս րոպէիս կարող էի ցոյց տալ, որ իրաւունք ունիմ, բայց ափսո՛ս, որ պիտի դուրս գամ գիւղը շրջելու: Եւ նա վեր կացաւ, պատրաստուելով դուրս երթալ:

— Մնա՛, մնա՛, Թա՛յ, կանչեցին մի քանի ձայներ հետաքրքրուած. ուէ՛ս, ասա թո՛ղ մնայ. հիմա գիւղը չթալանեցին:

Ուէսի հաճութեամբ Թայը կրկին նստեց իր տեղը: Ամէնքի հայեացքները դէպի նա դարձան, ամէնքը սպասում էին, թէ ի՞նչ պիտի պատմի այս մարդը, որ այդպէս յանդուգն յամառութեամբ արհամարհում է ճակատագիրը:

— Էն տարին — այսպէս սկսեց Թայը — տաս հոգի էինք, տասը դժեր: Ամիսներ էր, ինչ թափառում էինք, չօլից՝ չօլ, սարից՝ սար, ձորից՝ ձոր. օձերի հետ էինք ջուր խմում, քարէ անկողնի մէջ հանգիստ առնում: Դէ ի՞նչ անէինք. շատ երկար կուլ տուինք մեր անարգանքը. համբերութիւններս ահագին էր, բայց մեր դուշմանի անաստուածութիւնը, նրա անսիրտ անամօթութիւնը սահման չունէր. էլ ապրել չէր լինում. հաց չկար, զածն էլ կուլ չէր գնում, թոյն ու լեղի էր դարձել: Մենք թողինք տուն ու տեղ, ընտանիք, եւ մեր պատուի թուք ու մուրը սրբելու համար՝ մի մի հրացան առանք, սարերն ընկանք: Այսպէս լա՛ւ էր... ազա՛տ էինք...

Օ՛, երբ մարդ այնպիսի ցաւեր ունի, ինչպիսին մերն էր, երբ մար-

digitised by A.R.A.R.@

դու քոյրը, մայրը, կինն է անարգուած, երբ զաւակն է սպաննուած, երբ ծերունի հայրն է անպատուուած, այն ժամանակ էլ աշխարհում ոչինչ, ոչինչ չի մնում նրան, բայց եթէ հրացանը։

Քիւրդ ու թիւրք մեզ ասում էին «Ֆեդայի», իսկ հայերը՝ «վրիժառու դեւեր»: Մեր առջեւից սարսափն էր գնում, մեր յետեւում մահն էր փռւում: Սարերի միակ տէրը մնացինք մենք ու արծիւները: Քանի՛ տեղ հասանք, քանի՛ աւազակ թիւրք ու քիւրդի Կզուելի մուրազը փորումը թողինք: Շատ անգամ մեզ փնտռում էին, բայց մենք դարձել ենք աներեւոյթ դեւեր, ամէն տեղ էինք եւ ոչ մի տեղ. Ֆեդայիին գտնելը հեշտ չէր, հանդիպելն էլ դարհուրելի: Այդպէս էինք մենք, եւ սպասում էինք մեր ճակատագրին, մենք հաւատում էինք նրան:

Մի օր Սիմ լեռան կատարին էինք, երբ մեր պաշարը վերջացաւ: Ինձ վիճակուեց պաշարի գնալ: Ես գիւղերը ճանաչում էի: Ցած իջայ մեր թաքստոցից, օրը ցերեկով, առանց զէնքի, առանց նոյնիսկ ձեռնափայտի. մտածում էի, թէ թշնամու չեմ պատահի, եթէ պատահեմ էլ, անզէն լինելս գուցէ ինձ փրկի. իսկ եթէ չեմ փրկուի, երեւի ճակատագիրս այդպէս է: Եւ այսպէս գնում էի…

Բաւական ժամանակ չորջս մենութիւն էր, ոչ ոք չկար. առջեւս մի սար էր, պէտք էր բարձրանալ եւ ապա վար իջնել յաջորդ ձորը: Բարձրացայ, հէնց կատարին առջեւս ցցուեց մի քիւրդ, մի համիդիէ, ոտից գլուխ զինուած:

– Բարեւ քիրվա, ասացի ես անհոգ եղանակով:

– Բարեւ Ֆլա, պատասխանեց քիւրդը, բայց չանցաւ, կանգ առաւ՝ նայեց ինձ:

Ես կանգ չառայ, այլ առաջ անցայ, շարունակեցի ճանապարհս. բայց զգում էի, որ քիւրդը տակաւին կանգնած հետեւում է ինձ հայեացքով: Ես չէի շտապում՝ կասկածի առիթ չտալու համար:

– Հէ՜յ Ֆլա, կա՛ց, լսեցի յանկարծ քիւրդի ձայնը. յետ նայեցի, կանգ առայ: Ճակատագիրս է, մտածեցի ես. եւ ճիշդ որ ճակատագիրը հէնց այս քիւրդի կերպարանքը կարող էր ունենալ. հրացանն ուսին, կեռ թուրը կողքին, սպիտակ փղոսկրէ կոթով մի դաշոյն գօտիկը խրած, դէմքը զզուելի, աչքերը կատաղի, իսկ եւ իսկ քաղցած գայլի աչքեր: Նա մօտեցաւ ինձ:

– Էս օրերում, էս տեղերում ո՛չ մի Ֆլա սիրտ չէր անի երեւալ, ասաց քիւրդը. դու բարի պտուղ չես երեւում. ո՞վ ես, ո՞ւր ես գնում:

– Քիւրդ, ասացի, ժամանակները վատացել են, բայց մի մոռացիր, որ մենք հարեւաններ ենք. քեզ իբր հարեւանի ասում եմ, որ ես խուլթեցի եմ, մեր կողմերում սով է, այդ հօ գիտես. Դերջան եմ գնում երեխաներիս համար մի քիչ հաց ճարեմ. թող ինձ հանգիստ անցնեմ, գնամ:

– Չէ՛ Ֆլա՛, խաբել չես կարող ինձ, դու բարի պտուղ չես:

– Քի՛ւրդ, Աստուած ունիս, ինչպէս տեսնում ես՝ վրաս զէնք չունեմ, գրպանումս դանակ չկայ. թէ գազան էլ դառնամ, երկու ձեռքով ի՞նչ կարող եմ անել, աղաչում եմ քեզ, թո՛ղ անցնեմ, գնամ:

– Առաջ անցի՛ր, քեզ գայմաղամին պիտի տանեմ:

Գայմաղամին… Այս արդէն շատ վտանգաւոր էր:

– Քի՛ւրդ, գայմաղամին մի՛ տար ինձ. թէեւ դրանից իմ անձին

digitised by A.R.A.R.@

վնաս չի գայ, բայց կ'ուշանամ, երեխաներս մեղք են, սովից կը մեռնեն. Աստծու սիրուն, քի'որդ, բրա' (եղբայր), թող ինձ երթամ...

Քիւրդն անողոք մնաց։ Ճակատագիրս է, մտածեցի ես, ու գլուխս քաշ արած, առաջ անցայ։ Ի՞նչ կարող էի անել, ուժը նրանն էր, հրացանը նրա ուսին էր, դաշոյնը՝ նրա գօտկումն էր, թուրը՝ նրա կողքին։

Գնացինք։

Շուրջս ամէն բան գեղեցիկ էր. արեւը՝ պայծառ, երկինքը՝ պարզ, լեռները՝ կանաչ, ծաղիկներն՝ անուշահոտ, օդը՝ թռչուններով լի, ամէն կողմ կեանք, խնդութիւն։ Վերեւ, շա՜տ վերեւ՝ օդի մէջ ճախրում էր մի արագիլ, ազատ, համարձակ։ Ես չգիտեմ ինչու՝ իմ վիճակի բոլոր սարսափը մոռացած, նայում էի այդ թռչունին, անթա՛րթ, երկար։ Նախանձո՞ւմ էի արդեօք, թէ ուրիշ մի բան կար, որ գրաւում էր ինձ, չգիտեմ, բայց նայում էի։ Երկար ճախրում էր արագիլը. մէկ էլ յանկարծ սկսեց պտոյտներ անելով դէպի վար իջնել եւ չեչտակի թափով ձգեց իրեն մեզանից շատ մօտիկ մի բլրի վրայ։ Ես հետեւում էի, այնտեղ մի մեծ օձ կար, որին նշմարել էր արագիլը։ Թռչնի թեւերի չփչփոցից սողունը կծկուեց, գլուխը թաքցրեց մարմնի օղակների տակ։ Սկսուեց մի սարսափելի կռիւ։ Մենք երկուս էլ կանգ առանք։

— Տեսնո՞ւմ ես, ասաց քիւրդը, Փլան որ կայ՝ օձ է, այդպէս պէտք է ջախջախել նրան։

Ես պատասխան չունէի. ես դիտում էի։ Արագիլն իջնում էր, կտցով հարուածում օձին եւ վրայից անցնում. այդ վայրկեանից օգտուելով՝ օձն աշխատում էր փախչել, բայց հազիւ մի քանի օղակ արած, սարսափելի թշնամին սաւառնում էր նրա գլխին, օձը կրկին կծկւում էր, կրկին ծածկում գլուխը։ Իրաւունք ունէր քիւրդը, իմ եւ օձի վիճակի մէջ մեծ նմանութիւն կար։ Օձի էլ ճակատագիրը հասել է, է՛լ փրկութիւն չունի, մտածեցի ես։ Այս միտքը նոյնիսկ ինձ մի փոքր մխիթարում էր։ Կամաց կամաց արագիլն աւելի յանդգնացաւ, հարուածներն աւելի յաճախ եւ մահացու դարձան. վերջիվերջոյ օձին արդէն բաւական թուլացած համարելով՝ նա ցած իջաւ նրա կողքին եւ արդէն շուրջը քայլերով՝ երկար կտցով վերջին հարուածներն էր տալիս։ Օձը շարունակում էր գլուխը թաքցրած պահել, շարունակում էր դեռ թոյլ-թոյլ պաշտպանուել։ Արագիլը խիստ մօտ էր նրան այժմ։ Մէկ էլ յանկարծ մի զարմանալի բան պատահեց։ Այդ կիսամեռ սողունը վերջին ճիգերը հաւաքեց, դուրս հանեց գլուխը, բացեց իր օղակները, պոչի վրայ ցցուեց, ձգուեց ինչպէս մի խարազան եւ մահացու օղակներով արագիլի երկար վզին փաթաթուեց։ Իզուր անցան թռչունի բոլոր ջանքերը դուրս կորզելու իր վիզը այդ մահաբեր օղակներից. նա թեւերը թափթափ էր տալիս, կտուցը գետնին քսում, յետ-յետ քաշւում, առաջ անցնում, գետնին թաւալւում, փորձում էր վեր բարձրանալ, թռչել, փախչել, — ապարդի՜ւն ջանքեր... Օձի յուսահատ կատաղութիւնը զարհուրելի էր. նրա օղակները սղմւում էին ու պղմւում, եւ վերջիվերջոյ թռչունը փռուեց բլրի կրծքին անկենդան... Օձը քաշուեց, անյայտացաւ։

Քիւրդը լուռ էր այժմ։ Նա ինձ նայեց, մեր աչքերն իրար հանդիպեցին եւ մի քանի վայրկեան մենք անկարող եղանք հեռացնել իրարից մեր հայեացքները։ Մեզանից իւրաքանչիւրն աշխատում էր հասկանալ, թէ ի՞նչ է մտածում իր հակառակորդը այդ րոպէին։ Ոչ մի կասկած չկար

digitised by A.R.A.R.@

որ երկաթ գանգերի մէջ ծանրացող մտքերն էլ միմեանց վերաբերմամբ ահաւոր էին։ Այդ մենք հասկանում էինք, կարդում էինք իրար աչքերում փոխադարձաբար։ Ես հասկացայ, որ այդ գազանը օձի անակնկալ յաղթանակով կատաղած, որոշել է ինձ սպանել։ Այդ ես շատ լաւ կարդացի նրա աչքերում, որոնց արտայայտութիւնը այժմ աւելի չարագուշակ էր։ Ես ճանաչում էի քիւրդի աչքերը։ Բայց ես էլ էի մտածում։ Օձի եւ արագիլի կռիւը իմ մէջ էլ մի փոփոխութիւն առաջ բերեց։ Ես դեռ երբեք չէի լսել թէ օձը արագիլին կարող է խեղդել. յայտնի է, որ արագիլն է օձի մահաբեր թշնամին, նրա մարմնացած ճակատագիրը. այդ ի՞նչպէս պատահեց, որ այսօր այդ ճակատագիրը սխալ դուրս եկաւ։ Աստուած, որ չի թողել տալիս օձի նման զզուելի սողունն անգամ անարդար զոհ դառնալ արագիլին, նոյն Աստուածը միթէ՞ պիտի թողնի տայ, որ այս քիւրդը, օձից աւելի անգամ զզուելի այս արարածը իմ ճակատագիրը անօրինի։ Չէ, ճակատագիրը սխալ է մտածեցի ես... պիտի ճար տեսնել։

Եւ ես սկսեցի մտածել երկա՛ր, երկա՛ր... Հնարք էի փնտռում. բայց ի՞նչ հնարք, մի դանակ էլ չունէի։ Այդ րոպէին աչքս ընկաւ քիւրդի այն սիրուն դաշոյնին, որ խրել էր իր գօտին... — Ա՛խ գոնէ այդ իմ ձեռքում լինէր, մի՛այն այն։

— Գնա՛, գոռաց քիւրդը. ի՞նչ ես կանգնել։

Ես շարժուեցի, մենք մտանք մի ձոր, խուլ, ամայի ձոր։ Քիւրդն սկսեց իր շուրջն նայել. նրա շարժումները անհանգիստ էին։ Նա յաճախակի ցած էր առնում հրացանն ուսից, կրկին ուսն էր ձգում։ Ես զգացի, որ մօտ է վախճանը, բայց այլեւս չէի ուզում մեռնել. երբ օձն արագիլին իրաւունք ունի, մարդը չի կարող այդ իրաւունքից զրկուած լինել։ Ես կամաց-կամաց քայլերս նուազեցրի. անելիք ունէի. ինձ համար անհրաժեշտ էր, որ քիւրդի առջեւը չլինեմ, դա վտանգաւոր էր։

— Շո՛ւտ, շո՛ւտ գնա, շտապեցնում էր քիւրդը։ Նա աշխատում էր անդադար, որ ես իր առջեւը լինեմ. այդ ես գիտէի. իսկ ես ճգնում էի նրա հետ հաւասար գծով ընթանալ։ Մենք հասկանում էինք իրար. մենք լուռ կռւում էինք, կեանքի մահու կռիւ, որ ահաւոր էր մանաւանդ իր դաւաճան խորհրդաւորութեամբ...

Ես կանգ առայ յանկարծ. պէտք էր արեխիս թելը պնդացնել։ Քիւրդը հասաւ ինձ, նոյնպէս կանգ առաւ։ Ես առանց գլուխս բարձրացնելու վարից դիտեցի նրա դիրքը. նա իմ աջ կողմն էր կանգնած, դաշոյնի սպիտակ կոթը դուրս ցցուած գօտի միջից։

— Շո՛ւտ արա՛, պղծի, Փլա, կոչեց նա զայրացած, տեսնելով իմ դանդաղութիւնը։

Ես յանկարծ գլուխս բարձրացրի. քրդի գօտկից վայրկենաբէս դուրս քաշեցի դաշոյնը, եւ մինչեւ որ նա ապշած ու շփոթուած պաշտպանուելու որեւէ փորձ կ'անէր, փայլուն դաշոյնը մինչեւ կոթը ահագին թափով նրա կուրծքը մխեցի։ Վայրենին ոռնաց եւ գետին գլորուեց... Ես փրկուած էի։ Ահա փրկարար դաշոյնը...

Ծայր դուրս քաշեց իր գօտուց մի փղոսկրէ կոթով դաշոյն ու դրեց բազմոցների առաջ։ Ճրագի առաջ փայլուն պողպատը պաղ-պաղ փայլ էր արձակում։ Ամէնքը ծնկների վրայ ընկած, լուռ դիտում էին այդ ահաւոր գործիքը, որ մարդկային անզօր ձեռներում լուծել էր ճակատագրի բարդ հանգոյցը։ Փաշիկ, կորած, տարմերի Ծայր հանկոյ զարմա-

digitised by A.R.A.R.@

ամէնքի աչքին. Նա «ամդահա» էր, նա իշխում էր իր ճակատագրի վրայ, ծաղրում էր իր բախտը: Նա իրաւունք ունէր:

— Ես ճակատագրի չեմ հաւատում, կրկնեց վերստին Մայը վեհ յամառութեամբ, բայց այդ բառերն այս անգամ ծիծաղ ու զայրոյթ չառաջացրին, այլ պատկառանք ու․մտքե՛ր, փրկարար մտքե՛ր, սրբազան խորհուրդներ:

Մայը վերցրեց իր դաշոյնը, դոտիկը խրեց, դուրս գնաց գոմի դռնից. բազմականները մնացին լուռ...

Դրսում քամին շարունակում էր ոռնալ բայց նա այլեւս չէր խօսում ճակատագրի հզօր ջախջախիչ ուժից: Քամու բազմազան աղաղակների մէջ մարդիկ այժմ կարդում էին պայքարի ու ազատութեան գոռ ճիչերը...

1898

ԵՐԲ ԴՈՒՔ ԿԱՔ...

Դո՛ւք, իմ աստանդական, իմ վտարանդի զաւակներ, Հայաստանի որբուկներ, դուք սիրուն ծիլեր մեր Նոր անդաստանի, մեր խորտակուած անտառի հարուստ բողբոջնե՛ր, առաջին ցոլքերը մեր ծագող արշալոյսի, ահա ձեր պատկերն իմ հոգումն է եւ կեանքս՝ ձեր կեանքն է եւ շունչս՝ ձեր շունչը, վասնզի դուք էք հաւատքիս անխորտակելի, անսասան սիւները:

Մեր ազատութեան հզօր երգը ձեր արդար եւ մաքուր շրթներէն պիտի վերստին բողբոջի, ուռճանայ եւ պողպատէ Հայոց Աշխարհը:

Ծնփորեցէ՛ք, չնփորեցէ՛ք յոյսը հայրենիքի, փառքը հայրենիքի, կարօտը հայրենիքի, դուք իմ Հայաստանի վաղուան բողբոջներ:

Երբ դուք կաք ու այսպէս կաք, Հայ Հայրենիքը կայ ու կ՚ապրի:

Ա․ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Հ. Մ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ

ՀՈԳԵԲԱՆԸ ԵՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍԸ

Ահարոնեան ընութեան քնքուշ ու գողտր իրերու նկարագրութենէն, կանացի գեղեցկութիւններէն, ծաղկի ու բոյրի՝ թովչանքէն՝ զմայլելի նրբութեամբ կ'անցնի կեանքի խորհրդաւոր պահերուն, կը մանէ խորը մարդու սըրտին, զայն շրջապատող երեւոյթներէն անցնելով զգացումի ճշգրիտ հայելացումին՝ համապատասխան մարդկային սըրտի հարազատ հոգեբանութեան։ Սիրոյ, ճակատագրի պատճառած յուզումները իրենց ամէնէն աւելի բնական երեսներով եւ բանաստեղծութեամբ կը գծագրուէին. գիշերային անքնութիւնները, արշալուսային երազները՝ ծնունդ տագնապի եւ յոյսերու, հոգեկան գինովութիւնը եւ դառնութեան յուսալքումները իր տիպարներուն՝ իրենց ուրոյն գոյնովը եւ նկարագրովը այնպէս կը պատկերացուէին՝ որ մենք դիւթուած անզգալիօրէն կը քալենք իրեն հետ անձէ անձ, դէպքէ դէպք...։

digitised by A.R.A.R.@

Առաջինէն դէպի հոգեկան վիճակներու այս անցքը Ահարոնեան կը կատարէ շատ դիւրութեամբ, ու հոս կարծես թէ բուն իր մասնագիտութեան մարզին մէջն է. դիմագծի մը արտաքինը տալէն վերջ՝ թափանցել ներքին հոգեբանութեան, վայրկեանի տրամադրութեան, զգացումին եւ մտածութիւններուն, ու պատկերացնել զանոնք այնքան հարազատ եւ խօսուն եղանակով մը, ահա Ահարոնեանի անզուգական յաջողութիւնը։ Ան խոր հոգեբան է, վերլուծող եւ հայելացնող նուրբ հասկացողութեամբ մարդկային հոգւոյն բոլոր ծալքերը. անհամար են այն պատկերները զորս ան գծած է հոգեկան այլեւայլ վիճակներու. իր բոլոր տիպարները մէկ-մէկ անհատականութիւններ են գիւղացի կամ քաղաքացի, կոպիտ կամ ազնիւ արտաքինով. մայր, որդի, զինուոր կամ մշակ, ամէնքը հոն են իրենց հոգիին հարազատ պատկերով. ո՞վ չի ճանչնար Արիւնոտ բըրխմորի «Դաւիթ»ը իր տագնապներու եւ խղճի խայթին մէջ, կամ Արազի «Գալօ»ն՝ բարի, խղճամիտ ու անձնազոհ, Կաթուշէր պատմուածքին «Դահ Բաչօնց Անտոնը» իր աղքատ-հպարտ հոգեբանութեան մէջ, Ճամբորդի «Սողօ» ժամկոչին պատկերը իր ողորմելի, միամիտ գծերուն մէջ, խեղճուկ ու արգահատական, որուն մէջ կ'ապրի տակաւին նախանձը, մաղձոտ չարախնդրութիւնը, հոգեկան ամբոխումը օգնականին աւելի փայլուն ձիրքերուն ի տես՝ զոր չի կրնար տանիլ, եւ կամ Ղեզօ-ի արտը պատմուածքին մէջ «Գէվօ ախպէրի» ճիգերուն նկարագրութիւնը՝ տէր ըլլալու արտի մը, Մայրերը պատկերին մէջ «Սուսանի» տիպարը՝ որ աշխարհիս բոլոր մայրերը կ'անձնաւորէ....։

Ահարոնեանի գրականութեան վրայ կը զգացուի ազդեցութիւնը Տուրկենեւի, Տոսթոյեվսքիի, Մաքսիմ Գորքիի, եւ գլխաւորապէս Անտրէէֆի, որուն հոգեբանական վերլուծումները եւ ոճի քնարականութիւնը՝ կը գտնենք իր քով ալ։ Ահարոնեան մեր վիպագիրներուն մէջ թերեւս միակն է որ անոնց հետ գրական եղբայրութեամբ մը միջազգայինի սահմաններուն մէջ կը մտնէ, իր ոճին հմայքովը եւ մանաւանդ իր գրուածքներու հոգեբանութեամբը։ Եթէ աղէտներու նկարագրութեանց զուտ պատմականը մերկացնենք այս հոգեբանութենէն, մնացածը սովորական դէպքեր են, աննշան ու հազար անգամ կրկնուած մեր արիւնով գրուած պատմութեան մէջ, որոնց արձանագրութիւնը կրնար մի միայն ազգագրական տեսակէտով օգտակարութիւն ունենալ։ Բայց Ահարոնեան կ'իջնէ մարդկային հոգւոյն անդունդը, կը չափէ անոր անյատակ խորութիւնները, եւ հայ գիւղացիի պատկերը տուած ատեն՝ կու տայ համամարդկային սրտին կեանքը։ Իր Լռութիւնը, Մոխիրների տակից-ը հայ գիւղական անձուկ շրջանակէն ալ դուրս կ'ելլեն իրենց նիւթով, սիրոյ եւ ամուսնական հարցերը կը փորձեն շօշափել, միշտ հոգեբանական թափանցումով։ — Ուրիշ դիտելի կէտ մը. գրեթէ ամենուրեք՝ Ահարոնեան ըլլա՛յ գիւղական, ըլլա՛յ քաղաքացիական կեանքի պատկերը, ապրումները տուած ատեն՝ հակում մը ունի ճակատագրապաշտութեան հարցին մօտենալու, երբ մանաւանդ ցաւի, թշուառութեան, չարի տիրապետութեան խնդիրները կու գան իր միտքը տանջելու։ Իրապէս ճակատագրապա՞շտ մըն է Ահարոնեան։ Այդպէս կ'երեւի հարեւանցի քննողին. սակայն եթէ ուսումնասիրենք պարագաները, պատճառը, մանրամասնութիւնները այդ դէպքերուն, կամ եղանակը՝ որով ան կը ներկայացնէ այդ բոլորը, խնդիրը կ'առնէ ուրիշ կերպարանք։ Գրեթէ բոլոր գործերուն մէջ, բայց գլխաւորապէս Անհաւատը, Մայրերը, Խաւարին մէջ, Լռութիւնը, Մրրիկի սուրբը, Ազատութեան Ճանապարհին շատ մը պատմուածքներուն մէջ շեշտուած է այդ իր ճակատագրապաշտի գաղափարախօսութիւնը։ Անհաւատին մէջ «Աթօ» անհաւատ մըն է այն պատճառով՝ որ եթէ Աստուած մը կայ ինչո՞ւ չարը չի պատժուիր, ինչո՞ւ անմեղութիւնը, բարութիւնը կը կրէ, կը հալածուի։ «Աթօ»

digitised by A.R.A.R.@

ճառագած խղճմտանք մը ունի, չարութիւնը փրկել չարութիւն փնտռող թըշուառական մըն է, կը գործէ չարը՝ սպառնելով պատժուիլ երկինքէն. ան այդպէս եղած է տեսնելով օր մը իր բարի ընկերոջ Գասպարի մահը, զոհ՝ ոճի խայթուածքին. ինքը յանցաւոր, մեղաւոր, գող, որ արցունք թափել տուած է շատերուն՝ կը մնայ անպատիժ, մինչ անմեղը կը պատժուի, կը մեռնի չարատանջ մահով մը։ Սուսոն («Մայրերը» պատկերին մէջ) ցաւի ուժգին տիրապետութեան տակ՝ որ կը ճմլէ անոր մայրական սիրտը, չի կրնար հաշտուիլ բարի, արդար Աստուծոյ մը գաղափարին հետ. իր աղօթքները, իր ազնութիւնները խորաններու առջեւ եւ գիշերները թափած իր արցունքները, առ Տիրամայրը պաղատագին իր դիմումները ապարդիւն անլսելի մնացած են, ու ցաւը կը տանի զինքը խելագարութեան, բողոքի եւ ճիչի՝ երկինքի դէմ։ Խաւարի մէջ վիպակը չէ՞ նմանապէս ճակատագրական Նարցիսին հոգեբանութեամբը. Սօնա՝ երկրորդ կինը Թաթուլին՝ կ'անպատուէ անպատիժ խեղճ ու բարի քարտաշին տունը. Եարիկ՝ Թաթուլի զաւակը, միակը մնացած իր նախընթաց կնոջմէն՝ որուն վրայ իր բոլոր յոյսը դրած է, կը կուրնայ. առով Թաթուլի ցաւը աւելի սաստիկ կը դառնայ, ու Սօնա աւելի համարձակութիւն կ'առնէ իր չար արարքները կրկնապատկելու՝ քանի որ իջած է խաւարը Եարիկի աչքերուն վրայ, որ միակ հսկողն էր հայրենի տան սրբութեան։ Թաթուլ անկարող դիմանալու իր ցաւին՝ կը խենթենայ, Եարիկ կը դառնայ կոյր աշուղը կեանքի դժբախտութիւնները երգող։ Թաթուլի հոգին խախտուած է, ան չի հաւատար այլեւս գոյութեան Մէկու մը՝ որ հովանաւորէ բարին եւ պատժէ չարը։ Լռութիւնը վէպին մէջ ճակատագրապաշտութիւնը կը շեշտուի տարբեր ձեւով. մարդկային կեանքը կը կառավարուի յաճախ դէպքերէ, պարագաներէ, անկախ մեր կամքէն, որոնց պէտք է հնազանդիլ ու միշտ քալել մղուած այդ խաւար ու կոյր ուժէն՝ որ կը տանի դէպի անծանօթը. Նկարիչը որ Մորգարիտայի մէջ կը կարծէր դրած ըլլալ իր գաղափարականի իրագործումը, կը խորտակուի իր բովանդակ էութեամբը՝ վերստին տեսնելու համար որոնումը իր երջանկութեան, ու միշտ այսպէս շարունակ...։ Աշուղը դասական օրինակն է Ահարոնեանի ճակատագրապաշտ գաղափարախօսութեան, ծանօթ՝ առհասարակ ամէնուն։

Ցաւի, թշուառութեան եւ չարի յաղթանակն ու տիրապետութիւնը բարիին եւ արդարին վրայ, կը տանջեն մօտերը Ահարոնեանի տիպարներուն։ Ճակատագրապաշտութիւնը ըլլա՛յ ժողովրդական ըմբռնումով, ըլլա՛յ փիլիսոփայական առումով, կը դառնայ միշտ այն խիստ եւ մարդկային ազատ բնութեան հետ անհաշտ վարդապետութեան շուրջ, որ կը նկատէ մարդու կեանքին բոլոր եղելութիւնները՝ արդէն նախապէս սահմանուած թաքուն եւ մութ ուժէ մը՝ մղող զանոնք անդառնալի կերպով իրենց վախճանին։ Իրրեւ իմաստասիրական դրութիւն, ի հարկէ, կ'երթայ յանգելու դէթերմինիզմի մէջ, որուն բացարձակ տիրապետութեան ներքեւ մարդը կ'ըլլայ խլեակ մը՝ տարուբեր դէպքէ դէպք, առանց որեւէ՛ կերպով կարենալ խափանելու անոնց ընթացքը։ Այս առհաւատ հետեւութեան մէջ կը ժխտուի ազատութիւնը կամքի, ոչ միայն նկատմամբ տարրակային ընտրութեան, այլ նաեւ նկատմամբ գործելու եղանակին։ Ահարոնեանի քով բուն դէթերմինիզմը գոյութիւն չունի. ան արձագանգը կ'ըլլայ ցաւի ու թշուառութեան տակ հեծող հոգիներու լքեալ տրամադրութիւններուն, որոնք իրենց խորքին մէջ հաւատացողներ են Աստուծոյ, հաւատացողներ տիեզերքը վարող նախախնամութեան մը, բայց անկարող բացատրելու թէ՝ ի՛նչպէս չարը կրնայ յաղթանակ տանիլ բարիին վրայ։ Ահա գլխաւոր դժուարութիւնը Ահարոնեանի տիպարներուն եւ թերեւս ինքնին Ահարոնեանի՝ որ կարծես առանց ուզելու կ'իյնայ չարին ճիրաններուն տակ ու կը դժուարի դուրս ելլել։

digitised by A.R.A.R.@

Ահարոնեանի վէպերուն եւ պատմուածքներուն մէջ ժողովուրդ մը կայ, որ փակուած անձուկ միջավայրի եւ գիւղի անձուկ հոգեբանութեան մը մթնոլորտին մէջ, տեւաբար կը զարկուի, կը տառապի, կու լայ, կը ճչայ, կը պայքարի, ու այդ պայքարէն կ'ելլեն ահեղ ճիչեր պանդուխտի ու բողոքի՝ նոյնիսկ Աստուծոյ դէմ։ Այդ ժողովուրդին մէջ, որ խորքովը բարի է եւ հաւատացեալ, կը պակսի կրօնքի ճշմարիտ գիտութիւնը, եւ ուր կայ տգիտութիւն կրօնքի՝ հոն չարին տիրապետութեան, անհաւատութիւնը կը դառնայ պոռթկում ու տիրական մտքերու վրայ։ Հիմնական ախտը մըն է դժբախտութիւններուն, ցաւերը, մահը նկատել լոկ Աստուծոյ պատիժ անհասներու կամ ամբողջ գիւղի մը վրայ։ Աստուածային թոյլատուութեամբ է որ չարութիւնը կը գործէ ոճրագործին, հալածողին մէջ, եւ կը տանջուին բարիները, որովհետեւ այս փորձերէն՝ աստուածահաճոյ հոգիները դուրս կու գան աւելի զօրացած եւ աւելի արժանի վարձքերու երկնքի համար. եթէ «Աթօ» չի պատժուիր երկնքէն իր չարութիւններուն համար, Աստուծոյ ողորմածութիւնն է որ կը հրաւիրէ զինքը զղջումի եւ դարձի։ Սուսանի մէջ ցաւի ահաւոր զգացողութիւնը՝ որքան որ մարդկային եւ մանաւանդ մայրական է՝ ցոյց կու տայ սակայն հաւատքի տկարութիւն, աստուածային կամքին համակերպութեան պակաս։

Ահարոնեան իր բուն գաղափարախօսութիւնը կը յայտնէ ընդհանրապէս բերանն ըլլալով քահանային, առ որ կը դիմեն «Աթօ»ն եւ կամ «Սուսան», որոնց կը սորվեցնէ ան չքննել Աստուծոյ դատաստանը, տանիլ համբերութեամբ վիշտերը եւ սպասել վարձատրութիւնը իրենց կրածներուն՝ երկնքի փառաւորութեան, անմահներու երանելի կեանքին մէջ։ Սեւ Օրեր վիպակին մէջ քահանան է նորէն որ ճակատագրի հարցը կը ջանայ լուծել՝ յորդորելով համբերութեան. «մի տրտնջեր, կ'ըսէ ան. Աստուած կամեցել է որ մենք սեւով ծնուենք, լացով ապրենք, սգով գերեզման իջնենք. ի՞նչ անենք, գիրը ծանր է, աւելի կռանանք որ չընկնենք. Հարուածը խիստ է՝ կը կծկենք մեր մարմինները, կը ճզմենք մեր ջիղերը որ դիմանանք։ Մենք չենք տրտնջի, այլ կ'աղաչենք, չենք նզովի, այլ կ'աղօթենք»։ Պարզ հակադրութիւն մը չէ անշուշտ՝ որ կ'ընէ Ահարոնեան հոս երկու հակընդդէմ գաղափարներու, երբ ժողովուրդի բնական զգացումին դիմաց կը կանգնէ կրօնքի գիտութեան ձայնը՝ չոր ու վճռական, որուն առջեւ հարկ է գլուխ ծռել, դժուար՝ բայց անհրաժեշտ համակերպումով մը։

Ինչպէս ըսի՝ Ահարոնեանի վէպերուն մէջ ամբողջ ժողովուրդ մըն է որ ներկայացուած է, եւ հայ գեղջուկ, պարզամիտ, ազնիւ, անհաւատ, երկչոտ ժողովուրդ մը, որ ապրելով գոց միջավայրի մը սահմաններէն ներս, առանց շփումի օտար աշխարհի հետ, բնականաբար կը տառապի իր ցաւերով, իր վախերով. եւ անկէ կը ստեղծուի հոգեբանական վիճակ մը չափազանց անձուկ ու նոյնիսկ ճնշիչ՝ որ կը տրամադրէ զանոնք յուսահատութեան։ Բնական երեւոյթ մըն է տկար տարրին յաղթահարումը հզօրագոյնէն, եւ հրաշքի մը միջամտութիւնը հարկաւոր է հակառակ արդիւնքն ունենալու համար. բայց այդ հրաշքը ամէն անգամ տեղի չ'ունենար նախախնամութեան բնական ու սովորական կարգին մէջ։

Ահարոնեան նոյնիսկ Իմ Գիրքը երկու հատորներուն մէջ, ուր գրագէտը եւ գաղափարախօսը աւելի զարգացած է, այս հարցին կը մօտենայ միշտ որպէս արտայայտիչը իր տիպարներուն մտայնութեան։ Կը կարծեմ թէ իր անձնականէն քիչ բան կայ այդ գաղափարախօսութեան մէջ, որ այդ ծանր խնդրին շուրջ կը դառնայ։ Սակայն այն ընդհանուր չեշտը տրտմութեան, վշտի, տառապանքի երգը՝ որ կ'ողողէ իր գրուածքները, կու գայ ուղղակի իր հոգիէն, ատոր համար է որ ան կոչուած է վշտի երգիչ։ Ցաւալի ոմանք յայտնու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւն եւ միմիայն լալկանութիւն պատած են անոր գործերուն մէջ. տեսակէտ մը որ չափազանցուած է ի հարկէ: Ահարոնեան կու լայ, բայց աւելի կը բողոքէ, ոտքի կը հանէ զսպուած հոգիները. լալկանութիւնը լոկ տկարութեան եւ համակամ ստրկութեան հետեւանք մը պիտի ըլլար շատ շատ, մինչ իրենը սարսուռ կը պտտցնէ հոգիներէն ներս, կը հրաւիրէ պայքարի, ազատութեան տենչը կը բոցարծարծէ, կեանքի հրապոյրը կ՚արթընցնէ, գաղափարական մը կը դնէ մարդերու առջեւ: Դրական, ներգործական գաղափարախօսութեան մը գոյութիւնը անժխտելի է հետեւաբար իր քով. ան միայն կրաւորական արձագանգող մը չէ լացի ու ողբի, լոկ զուլումի երգիչ մը, այլ մանաւանդ նպատակի մը ձգտող տառապեալն է ազատութեան, արդարութեան եւ ճշմարտութեան:

Հայրենիքը ամէն ինչ է իրեն համար, ու այս ձգտումը կը կազմէ մայրերակը իր բոլոր զգայնութիւններուն, յայտնուած գրեթէ ամենուրեք. Հայրենի հողը, կլիման, հայրենի տիպարները, բնութիւնը, կեանքը, ձիւնագագաթ «Մասիսը» մանաւանդ կ՚իշխեն իր վրայ եւ իր գործին մէջ: Ու այս ձգտումն է որ կու տայ նաեւ գրաւիչ գեղեցկութիւն իր դէմքին եւ իր վիպական գրականութեան: Ան անձնաւորումն էր «ազատ ու անկախ» Հայրենիքի, իր գործին մէջ տիրապէս հայ գիւղը, հայ հոգին է որ կ՚ապրի, եւ ասոր համար ամէնէն հայադրոշմ գրականութիւնն է Ահարոնեանինը, ինչպէս Թումանեանինը:

Հ. Մ. Ց.

ՍԻՐԵՑԷՔ ԳԻՐՆ ՈՒ ԼԵԶՈՒՆ

Սիրեցէ՛ք մեր գիրն ու գրականութիւնը, սիրեցէ՛ք մեր լեզուն, մեր հին-հին հայրերի, մեր Նախնիների ու Մեսրոպների պէս, Նարեկացու, Աբովեանի պէս:

Ազգային խոշոր փլուզումների, թշուառութեան օրերին, երբ կոտորածների ու աւերածի մրրիկները ֆշֆշալով անցնում են օրհասների վրայով, ամէն ինչ անցնում է.

Ե՛ւ իշխան եւ զօրական.

Ե՛ւ փառք ու ծիրանի.

Ե՛ւ գանձ ու ճոխութիւն.

Ե՛ւ դղեակ ու բերդեր.

Եւ պալատ ու տաճարներ... Ու մնում են կանգուն միայն գիրն ու լեզուն, որոնք իրենց խորհրդաւոր ծոցում հարազատ մօր քնքշութեամբ ծածկում ու պահպանում են անաղարտ այն ամէնը՝ ինչ փրկել է ու խորտակուել, բոլորը՝ ինչ մի ցեղում, աւերուած ազգ կարող է ըղձալ, յուսալ ու երազել:

Սիրեցէ՛ք գիրն ու լեզուն:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԼԷՕ

ԹԻՒՐՔԱՀԱՅԻ ՏԱՆՋԱՆՔՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆԸ

Ահարոնեանի մասին գրուած ամենահին գրութիւններէն մէկն է հետագայ յօդուածը, զոր արտագրած ենք 1904-ին լոյս ընծայած Լէոյի «*Պատմութիւն Արեւելահայ Գրականութեան*» հատորէն: Լէոյի բնորոշումները, հակառակ տասնամեակներու անջրպետին, ուղիղ կը համեմատին Ահարոնեանի մասին յայտնըւած նոր կարծիքներուն: Անիկա զանցառելի վկայութիւն մը չէ: Երեք-չորս սերունդ եւ գրեթէ նո՛յն կարծիքը: Այս գնով է, որ հեղինակ մը կրնայ պարտադրել իր ներկայութիւնը: Այդպէս եղաւ «Թուխ Արտամազդ»ին պարագան: Բացարձակ նուաճումներ կատարած հեղինակ մըն է Ահարոնեան: Անիկա կը պատկանի մեր դասական հեղինակներու դասուն:

Լէոյի ընդարձակ ուսումնասիրութենէն մենք վերցուցած ենք երկու տարբեր հատուածներ եւ անոնց տուած ենք պարագայական խորագիր մը:

Ուղիղ տասը տարի առաջ, 1894ին, Սասունի լեռներում տեղի ունեցան ամէն մի հայի՝ չափազանց լաւ ծանօթ դէպքերը։ Նրանք երբեք չեն մոռացուի, որովհետեւ տեղական, մասնաւոր նշանակութիւն չունէին, այլ կերպարանափոխեցին ամբողջ հայութեան ճակատագիրը։ Հետեւեալ երկու տարիները այդ դէպքերի զարգացումն էին ահռելի չափերով եւ նրանք արձանագրուեցին եւրոպական դիւանագիտական թղթերի մէջ անգամ իբրեւ սարսափ ու զարհուրանք։ Վաղուց աշխարհը չէր տեսել այդպիսի աւերմունք։ Մոնկոլական արիւնակեր բարբարոսութիւնը, որ դարերի ծալքերի մէջ կորած էր համարւում, յանկարծ գլուխ բարձրացրեց լուսաւորուած աշխարհի առաջ եւ եւրոպացի շատ նշանաւոր գործիչներ վկայեցին որ նոյնիսկ Լէնկթիմուրի ժամանակ երկիրը այդպիսի ահռելի դժբախտութիւն չէր տեսել...

Յայտնի են այդ սեւ տարիների հետեւանքները։ Դահիճների դանակի տակից ազատուած ժողովուրդը սկսեց փախչել աշխարհի զանազան կողմերը. ծովը, լեռը, գետն ու ձորը արգելք չհանդիսացան նրա բոպիկ ոտների առաջ։ Եւ ամէն տեղ նա տանում էր իր զարհուրելի ցաւերը, իր արիւնոտ տանջանքները։

Փախստականների ահագին խմբեր անցան Ռուսաստանի սահմանները, տարածուեցին սահմանակից գիւղերում եւ քաղաքներում։ Խաղաղութեան, ապահովութեան, կարգի սովորած ռուսահայ ժողովուրդը ցնցուեց իր արիւնակից թշուառների տեսքից։ Ամէն ինչ մոռացուեց, եւ ամէն տեղ տիրեց արիւնոտ զոհերի իրականութիւնը։ 1896 թուականի աշնանը Անդրկովկասում ուրիշ խօսք ու զրոյց չկար, բացի ամէն անկիւնում մերկութեան, անճարութեան սոսկալի տեսարաններ ցոյց տուող «գաղթականներից», որոնց, սակայն, աւելի ճիշդ կը լինէր անուանել «փախստականներ»։

Ահա այդ ծանր ժամանակներում «Մշակի» մէջ տպուեց մի փոքրիկ, անարուեստ պատկեր՝ «Գուստ-ըմ-կա՛թ» վերնագրով։ Գ. Աւետիս Ահարոնեանը, որի անունը դրուած էր պատկերի տակ,

digitised by A.R.A.R.@

մինչեւ այդ մէկն էր «Մշակի» պատանեկան թղթակիցներից, որ նկարագրում էր իր հայրենի Իգդիրի իրողութիւնները: Դա առաջին պատկերն էր, որ դուրս էր գալիս նրա գրչի տակից եւ աւելի նման էր մի թղթակցութեան, քան մի գեղարուեստական գրուածքի: Պարզ ու անպաճոյճ էր պատկերի բովանդակութիւնը. նրա մէջ մտացածին բան համարեա՝ չըկար, Իգդիրի, իբրեւ սահմանագլխի մի խոշոր կեդրոնական գիւղ, լցուած էր թրքահայ գաղթականներով: Եւ ահա գիւղի մարագներից մէկում տեղաւորուել է մի փոքրիկ ընտանիք, մի հայր, մի մայր, մի հոգեվարք փոքրիկ երեխայ: Հայրը, հիւանդ երեխային ծածկելու համար, հանել է իր ցնցոտիները, գցել նրա վրայ, ինքը մնացել է համարեա՝ տկլոր: Մեռնող երեխան մի քիչ կաթ է ուզում. եւ հայրը, կէս-գիշերին, գնում է գիւղում մի պուտ կաթ մուրալու: «Մէկրու էսօր իրեն խարիր օլխար թասլիմ արի իմ չօրընին, մըկայ իմ ճիժ պուտ-ըմ կաթ ուզելով կը մեռնի», ասում է նա՝ այդ անժամանակ մուրացկանութեան պատճառները բացատրելու համար: Բարեսէրներից մէկը կաթ տալիս է նրան, բայց մինչեւ մուրացած հեղուկը տուն հասցնելը՝ երեխան մեռնում է:

Սովորական ժամանակում այս պատկերը կ'ընդունուէր իբրեւ մարդկային յեղյեղուկ բախտի սովորական տեսարաններից մէկը: Երէկուայ հարուստը այսօր մուրացկանի ցնցոտիների մէջ — մի վիճակ է, ու յաճախ հանդէս է բերում եւ քրդեր ու կոտորածներ չճանաչող կեանքը: Բայց սովորական չէր այն ժամանակը, երբ տպագրական մամուլը առաջին անգամ լոյս հանեց այդ պատկերը. մեծ, աշխարհաւեր ոճիրը ողբերգութեամբ եւ յուսահատութեամբ էր համակել մարդկութիւնը. այդ ոճիրն էր երեւում մի պուտ կաթ մուրացող մերկ մարմնի վրայ, նրա մեռնող երեխայի դիակնատակին: Եւ պատկերը տպաւորութիւն գործեց. նա ժամանակին արտասանած խօսք էր...

Ճիշդ նոյն հանգամանքներն ունէր Ահարոնեանի երկրորդ պատկերը՝ «Փըշուր-ըմ խա՛ց» վերնագրով: Ոչ մի տեղ, աշխարհի ոչ մի անկիւնում հալածական, անօրինակ երեւոյթ չեն երկու բոպիկ եւ մերկ որբերը, որոնք ձմեռնային սարսափելի ցրտի մէջ գնում են հաց մուրալու եւ հանդիպում են անողորմութեան, քարասրտութեան: Մի մեծ բակում նրանք մի կտոր հաց են տեսնում, բայց կատաղի շունը յարձակւում է նրանց վրայ, սուր ատամներով պատռում է նրանցից մէկի թշուառ մսերը եւ մուրացած, տանջանքներով ձեռք բերուած հացը ներկւում է նրա արիւնով: Այսպիսի օրինակներ, նոյնիսկ աւելի սարսափելիները, կարելի է գտնել առօրեայ կեանքին մէջ: Բայց Ահարոնեանի երկու որբերը կոտորածի, գաղթականութիւնների զոհեր էին. նրանց դողդողալը, նրանց արիւնոտ հացը, նրանց մանկական թոթովանքների մէջ դարձեալ մեծ ոճիրն էր հանդէս գալիս: Եւ նրանք, բնականաբար, պիտի ցնցէին մարդկանց այն լարուած, տխուր տրամադրութեան մէջ...

Սակայն այդ ուժեղ տպաւորութիւնն էլ կը թուլանար, կը կորչէր, եթէ պ. Ահարոնեան միայն այդ երկու պատկերները գտած լինէր թիւրքահայ փախստականների մէջ: Բայց նա չբաւականացաւ այդքանով: Միմեանց ետեւից լոյս տեսան նրա «Ցալագ վուրդունի», «Բաշօն», Բախտի «խաղերը», «Թաչիդ» փոքր ու մեծ պատկերները: Եւ որոշուեց նոր վիպագրողի գրական դէմքը. նա բացառապէս աշխարհաւեր չարագործութեան զոհերին էր նուիրուած, նա յայտնի դարձաւ իբրեւ թիւրքահայ տանջանքների թարգման:

Ի՞նչ տեսակ թարգման էր դա: Փաստերը իրական են, պ. Ահարոնեանը մեծ մասամբ իր տեսածն ու լսածն է նկարագրել՝ այլապէս միանման թշուառութեան ծովից չէր էլ կարելի հանել ցընցող իրողութիւնների բազմազանութիւն: Եթէ պ. Ահարոնեանի պատկերների մէջ

digitised by A.R.A.R.@

մտացածին, երեւակայական լինէին դէպքերն ու դէմքերը, նրանք այնքան խոր տպաւորութիւն չէին թողնի։ Մեր Վեզիրեանը, ուրեմն, մի քաւտոնշեալ աղբիւր էր, ձեռքում ունէր կեանքի վաւերագրեր։

Բայց լինել հարազատ թարգման չէ նշանակում լինել՝ չոր ու ցամաք արտագրող, մեքենայաբար պատմող։ Գ. Աճառեանը առաջին իսկ քայլերից ցոյց տուեց իր հեղինակական անհատականութիւնը, մի ուժեղ անհատականութիւն, որ ինքնուրոյնութեան մի առանձին շեշտ է հաղորդում նրա ստեղծագործութեան։ Դժբախտ գաղթականութիւնը նրան մատակարարել է հում նիւթեր, իսկ դրանց մշակողը, դրանց գոյն տուողը արդէն հեղինակի անհատական ինքնուրոյնութիւնն էր։ Այսօր էլ առանց դժուարութեան կարելի է ճանաչել Աճառեանի տողերը նոյնիսկ այնպիսի տողերում, ուր չկայ նրա ստորագրութիւնը։ Իր դէմքը պ. Աճառեան չէ կարող թաքցնել, այնքան ինքնուրոյն ու տիպական է նա։

Գ. Աճառեան բուն ռուսահայ չէ։ Նրա հայրը գաղթած էր Պարսկաստանի Սալմաստ գաւառից, մայրն էլ պարսկաստանցի էր։ Րաֆֆիի հայրենակիցը — ամենից առաջ այս միտքն է գալիս մեր առաջ։ Եւ այս իրողութիւնը պատահական նշանակութիւն չունի։ Րաֆֆին, ինչպէս տեսանք իր տեղում, մարմնացած անէծք էր բռնութեան դէմ ամէնից շատ այն պատճառով, որ ծընուել ու մեծացել էր բռնութիւնների աշխարհում։ Ճիշդ է, պ. Աճառեանը չէ տեսել պարսկական հողը, ծնուել է Իգդիրում, բայց նրա ծնողները, մանաւանդ բնաւորութեամբ հեզ ու խեղճ հայրը, որ մի արհեստաւոր էր, կենդանի վկաներ էին պարսկական իրականութիւնից, կրում էին իրանց մէջ «զուլումի» վառ յիշատակները, որոնք բերանացի պատմութիւնների ձեւով հաղորդւում էին երեխաներին։ Աճառեանը վաղ մանկութիւնից գիտէր թէ ինչ բան է մահմեդական Արեւելքի «զուլումը»։ Պարսկաստանի հարեւան Թիւրքիան, «զուլումի» մի ուրիշ, գուցէ աւելի սարսափելի հայրենիքը, նոյնպէս իր ձայներն էր հասցնում ռուսաց սահմանագլուխը, Իգդիր։ Իւրաքանչիւր տարի Թիւրքաց Հայաստանից գալիս էին այստեղ բամպակ գզողներ, որոնց «վորշիկ» են անուանում։ Իրանց գործիքի մելամաղձոտ, տխուր հնչիւնների ձայնակցութեամբ նրանք պատմում էին դէպքեր, որոնք նոյն յաւիտենական «զուլումն» էին պատկերացնում։ Աճառեանը երեխայութեան տարիներում շատ է լսել այդ խեղճ արհեստաւորների ցաւոտ պատմութիւնները։

Վերջապէս, նա արդէն ամէն ինչ հասկացող պատանի էր, երբ եկաւ 1877-ի պատերազմը, «վախի տարին», ինչպէս անուանում են նրան ռուսական սահմանագլխի վրայ. Իգդիրի հարեւաններն են Բայազէտը, Ալաշկերտը, ու հայերը անասելի «զուլումի» ենթարկուեցին. բարբարոսութիւնը խիստ արձագանգ տուեց Իգդիրում եւ նրա սարսափները նոյնպէս բեւեռուեցին Աճառեանի մտքի մէջ։

Սա նախապատրաստական շրջանն էր։ 1896-ի աշնանը Աճառեան ամպաշտօն մնացած, աղքատ հայ ուսուցիչ էր, երբ նրա հայրենի Իգդիր գիւղը մըտած մեծ գաղթականութիւնը բերեց աւելի զարհուրելի «զուլումի» կենդանի, շօշափելի պատկերը։ Զոհերի բազմութիւնը չուտափոյթ, անյետաձգելի օգնութեան էր կարօտ. դժբախտներին մի կերպ պատսպարելու, նրանց մերկութիւնը գոնէ հնոտիներով ծածկելու պարտականութիւնը յանձն են առնում մի խումբ տեղացիներ, որոնց մէջ ամէնից գործունեան Աճառեանն էր։ Այս պաշտօնը նրան տեղի ծանօթացնում է թշուառներին եւ մեծ ծառայութիւն է մատուցանում նրանց։ Մեծ ոճիրը, որ ջարդ ու փշուր էր արել մի ամբողջ ժողովուրդ, խորապէս մի տեսակ կերպարանք տանէր — մարդկային, [illegible]

վէրքերով պատած, մահուան ճանկերում մէջ խեղդուող մի ամբոխ։ Այսպէս էր տեսարանը հեռուից Նայիրի առաջ։ Բայց այդ ամբոխի մէջ կային անհատներ, կային առանձին – առանձին պատմութիւններ, առանձին չէշտերից էր կազմուած ընդհանուր ողբը։ Ահարոնեանը մօտիկ էր ամբոխին, իմացաւ մանրամասնութիւններ. առանձին դէպքեր։ Եւ ահա այդ միջավայրում նրա մէջ վառւում է ստեղծագործութեան կայծը եւ նա դառնում է «գուլումի» աշուղ։

Խօսելով մի գրողի, բանաստեղծի, մի պատմողի մասին, մեզ համար ամէնից կարեւոր նշանակութիւն է ստանում այն՝ թէ ինչպէս է նա վերաբերւում իր առարկային։ «Ծննթի» հերոս Վարդանը, տեսնելով Բայազէտի հայերի կոտորածը, փոխանակ խղճահարուելու՝ զայրանում է։ Այդտեղ ըմբոստ, ուժեղ, մարտնչող բնաւորութիւն է խօսում, որ կը կամենար դիմադրութիւն, կռիւ տեսնել եւ զոհերի կողմից, որ ատում է ոչխարութիւնը եւ մեծարում է ուժը։ Ահարոնեանը այդպիսի բնաւորութիւն չէ։ Հետաքրքրական է, որ նա ժառանգել է իր հօր խաղաղ, բարի, լաւական յատկութիւնները եւ համարեա ոչինչ չէ վերցրել իր մօրից, որ մի «տղամարդ-կնիկ» էր, ինչպէս ասում է մեր ժողովուրդը, այսինքն սրտոտ, քաջ, դժուարութիւններ արհամարհող։ Եթէ Ահարոնեանը այդպիսի բնաւորութիւն ժառանգած լինէր նա այդքան չէր համակուի դժբախտութեան լալկան չէշտերով, նա անուշադիր կը թողնէր շատ գծեր, շատ հանգամանքներ իր լածից ու տեսածից։

Բայց այդ դէպքում նա, ի հարկէ, Ահարոնեան չէր լինի։ Մեր Ահարոնեանը թշուառութիւնը պաշտում է ոչ իբրեւ թշուառութիւն, այլ իբրեւ մի ծայրագոյն անարդարութիւն, որի հառաչանքներով կարելի է եւ պէտք է դղրդացնել ամբողջ աշխարհը։ Տուէք նրան տխուր փաստ, անարդարութեան փաստ. նա կը տաքացնէ այդ փաստը վերին աստիճանի զգայուն սրտի կրակով, կը զարգացնէ նրան, կ՚ընդարձակէ, գոյներ կը խտացնէ. սիրտ ճմլեցնող լուսաւորութիւն կը տայ նրան։ Մեր լալկանութիւնը, մեր պատմական լալկանութիւնը, արտասուքը, ողբը մեր հին անցեալի մէջ եղել են տաղանդ, դեղարուեստական ճաշակ ցոյց տալու ասպարէզներ։ Դեռ չորրորդ դարում մենք ունէինք «եղերամայրեր», կանայք, որոնք աշխարհը լացացնելու արուեստն ունէին դժբախտութեան դէպքերում։ Մեր Արիստակէս Լաստիվերտացին իր պատմութեամբ չէ տաղանդ ցոլացնում, այլ լալկանութեամբ։ Ունինք բազմաթիւ ողբեր, որոնց մէջ մեր պատմութեան մռայլ էջերն են նկարագրուած։ Ողբ են մեր ձեռագրերի յիշատակարանները, ողբեր կան եւ մեր Մաշտոցների մէջ։

Ողբալու կարիք կար, – ահա ինչո՛ւ այդքան շատ է լալկանութիւնը մեր գրականութեան մէջ։ Մեր նորագոյն, աշխարհաբար գրականութիւնը հիմնուեց Խաչատուր Աբովեանի ողբով։ Լալկան էր Աբովեանը, լալկան նոյնիսկ այն դէպքերում, երբ նրա հերոս Աղասին իր փառաւոր գործերով, ըստ երեւոյթին, պիտի հանէր փուշը ամենաանմխիթար սգաւորի սրտից անգամ։ Լալկան չէր Րաֆֆին. նա ոգեւորում էր ողբալու արժանի պատկերներով, դժբախտութեան անդունդներից նա հերոսներ էր հանում եւ նրանցով սիրտ էր տալիս, խրատում էր չյուսահատուել։ Լալկան չէր եւ Գամառ-Քաթիպան. նա կամ ոգեւորում էր, կամ թշուառութիւնը պարուրում էր կծու հեգնութեան մէջ եւ խփում էր անկարեկից, քարասիրտ աշխարհի երեսին։ Եթէ գրական նախատիպ որոնելու լինենք Ահարոնեանի համար, միայն Խաչատուր Աբովեանը պիտի գտնենք։

*

Այն չորս տարիները, որ Ահարոնեան անցկացրեց Շուէյցարական մի հա–

digitised by A.R.A.R.@

մալարանում, զուր չէին նրա համար, ինչպէս զուր էին եղել շատերի համար։ Եւրոպական մտքի եւ գրականութեան անմիջական ազդեցութեան տակ Ահարոնեանը կրթեց իր գեղարուեստական ճաշակը, հասունացաւ իբրեւ գրող, դարձաւ աւելի խոր մտածող, աւելի կատարեալ, կարող նկարագրական ոճի տիրացաւ։ Եւրոպան չաղճատեց նրա բնածին ինքնուրոյնութիւնը։ Նա չբաժանուեց իր վշտից, շարունակեց նորանոր պատկերների մէջ ներկայացնել թիւրքահայի անհուն «զուլումը»։ Մի այնպիսի ժամանակ, երբ Արեւմուտքում գրական ուղղութիւնների տէր էին դեկադենտութիւնը, սիմվոլիզմը, մի խօսքով այն, ինչ ամփոփւում է «Մոտերնականութիւն» բառի մէջ, Ահարոնեանը չգրաւեց մօտային հոսանքներով, այլ հաւատարիմ մնաց իր անհատականութեան եւ նրա վրայ ազդողները, նրան ոգեւորողները Վիկտոր Հիւգոյի նման հեղինակներն էին։

Ուսանողական տարիներում եւ Եւրոպայից վերադառնալուց յետոյ՝ նա տուեց մի շարք պատկերներ, որոնցից մենք կը յիշատակենք մի քանիսը միայն. «Խաւարես լուսին», «Դարաւոր կաղնին», «Դարձը», «Մայրեր»։ *Լացող ռոմանտիզմ, չափազանց լարուած ըզգայնութիւն, դժբախտութեան վառ պատկերացում, փիլիսոփայութիւններ դժբախտութեան առջեւ, — Եւրոպան ոչինչ չէր խլել Ահարոնեանից, նա միայն նոր զէնքեր էր տուել նրան՝ իր այդ բանաստեղծութիւնը աւելի կատարելագործելու համար։*

ԼԷՕ

1904

ՀԵՐՈՍՈՒԹԻՒՆԸ...

Քաղաքակրթութիւնն առանց հերոսութեան մեղկութիւն է, հերոսութիւնն առանց քաղաքակրթութեան վայրենութիւն է։ Կատարեալ ազգը քաղաքակիրթ պիտի լինի եւ հերոսական միաժամանակ։ Վայ այն ազգին՝ որ մեռնել ու մեռցնել չի գիտէ մի վեհ գաղափարի համար։

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԹՈՒԽ ԱՐԱՄԱԶԴԸ

Արարատը չենք տեսած, սակայն անոր ալեւոր եւ վեհաշուք բարձրութեան զգացումը ունինք, անոր պատկերը մեր հոգւոյն մէջ կը ծնինք գրեթէ. Մեր նախահայրերը տեսած են զայն, ու անոր ազդած տըպաւորութեան յուզմունքը փոխանցուած է մեզի, մեր անգիտակից օրերէն:

Արարատը չենք տեսած, բայց երբ օր մը զայն մեր աչքերուն առաջքը ունենանք, վստահ եմ, անծանօթ լերան մը տպաւորութիւնը չպիտի ընէ մեր վրայ. անոր գաղափարը դրոշմուած է մեր էութեան մէջ, եւ այդ գաղափարին ընտանեցած ու անով ապրած ենք:

Ահարոնեանը չէի տեսած, ու երբ զինքը տեսայ, անծանօթ եւ նոր ներկայացուած մէկու մը տպաւորութիւնը չըրաւ իմ վրաս. այնպէս սրբազան տեղեր կան ու այնպէս մարդիկ կան: Ահարոնեանը կը ճանչնայի իր գործերէն, իր հոյակապ արձակին *ռիթմը* իր պատկերը գծած էր մտքիս մէջ ու իր ձայնին ոսկի շեշտը ընտանի դարձուցած. իրեն հանդիպումս անակընկալի մը յուզմունքը չպատճառեց, այլ շատոնց ի վեր կարօտով սպասուած մէկու մը հանդարտ գոհունակութիւնը. ու այնպէս եղած ըլլալու է բոլոր անոնց համար, որոնք զինքը իր գործերէն կը ճանչնային միայն:

Քիչ անգամ կը պատահի, որ հեղինակ մը իր տաղանդին մարմնացումը ըլլայ: Ահարոնեանը տեսնելէ ետք, չես զարմանար իր անօրինակ տաղանդին վրայ, ինչպէս զինքը կարդալէ ետքը, բնական կը գտնես իր Արամազդի թուխ ճակատը, իր խոր եւ սեւ աչքերը, որոնց մթին հուրքէն կարծես կայծերը այրած են: Իր

digitised by A.R.A.R.@

շարժումներուն, իր ձայնին մէջ կը վերագտնես իր տառապանքով օծուած արուեստին ազնուականութիւնը, դաշն ու հզօր եղանակը մրրիկներուն, որոնցմով աւերուած Հայրենիքին սուգը իր գլխաւոր ցաւն ու տիրական տաղանդը կազմած են:

Արարատին ստորոտը ծնած է անիկա. իր առաջին կրօնքը այդ խեկայ լեռը եղած է. լեռները իրենց բարձրութեան մոլեռանդութիւնը կը ներշնչեն. Ահարոնեանի հոգին սկիզբէն դէպի այդ ալեւոր լեռն ի վեր սլացած է. բնութիւնը զինքը չէ շփացուցած, զինքը չէ փայփայած իր գեղեցկագոյն գարուններով, իր գաղջ ու բուրումնաւէտ զեփիւռներով. մշտնջենական ձիւնը, ահաւոր ձմեռը մեր երկիրներուն դարբնած են իր խառնուածքը. «Աղբիւրները անգամ սեւ ջուրեր ունէին», կ'ըսէր ինծի պատմելով իր մանկութիւնը, ու այդ մարած հրաբուխը, որ կը մռնչէ առանց բոց ժայթքելու, օձերը, սեւ օձերը, որ կը սողան ոլոր-ոլոր լերան կողերուն վրայ, օրօրած են իր երեւակայութիւնը: Ու օր մըն ալ զինքը ուխտի են տարեր. ծնողքը մտահոգ էր հանճարեղ տղու անսովոր եւ վաղահաս խելացիութենէն, զինքը հիւանդ են կարծեր ու տարեր են Արարատին կողն ի վեր Սուրբ Յակոբին. «Սաստիկ քամի կար այն օրը, կ'ըսէր Ահարոնեան. ու ես մտիկ կ'ընէի քամիին ու անիկա կը թափանցէր հոգւոյս մէջ: Անոր *ռիթմ*ն է, որ պահած եմ մինչեւ հիմա, որուն չափովը գրած եմ ընդհանրապէս»:

Մեր մթամած եւ անգիտակից հոգիներուն մէջ, ուր դարերէ ի վեր ցեղային աւանդութիւնները պղտորած ու ժառանգական ընդունակութիւնները քնացած են՝ Ահարոնեան իր արուեստին շունչովը կոչուած է մեծ ու տիրական դեր մը կատարելու:

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

Մարսէյլ–1947

ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍԸ ԵՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

Հայ մարդը Ահարոնեանի մէջ աշակերտն էր երէկուան սերունդին։ Այդ սերունդը Քրիստափորին, Զաւարեանին ու Ռոստոմին սերունդն էր, որուն շունչին տակ մարզուեցաւ ու թեւեր առաւ երիտասարդ գրագէտը։ Տեսակ մը մտաւորական – յեղափոխական ընտանիք, որուն գիտակցութիւնն ու կամքը կը զարթնուէր արտասահմանի մէջ։ Ժընեւը կեդրոն մըն էր, ուր հայ ուսանողութիւն մը եւ մտաւորականութիւն մը, գաղափարապաշտ եւ հայրենասէր երրորդութեան շունչին ու ազդեցութեան տակ, կը պատրաստուէր կարեւոր դեր մը կատարել մեր վերածնունդի պատմութեան համար։ Դրօշակը իրարու կը մօտեցնէր նկարագրի տարբեր գիծեր ունեցող երիտասարդութիւնը, միեւնոյն նպատակին համար։ Հնոց մըն էր, ուրկէ դուրս կը ցայտէին յեղափոխական խօսքին ու քարոզին կայծերը, եւ մեր գրականութեան գեղարուեստական էջերը անոր մէջ լոյս կը տեսնէին, Ահարոնեանէն սկսեալ Սիամանթօ, Ակնունիէն սկսեալ Դանիէլ Վարուժան, եւ ուր Մ. Վարանդեան, մէկը մեր ամէնէն հըմուտ հասարակագէտներէն, իր պատմա-փիլիսոփայական ուսումնասիրութիւնները կը ստորագրէր։

Յեղափոխական հայ մտաւորականը, մանաւանդ գրագէտը միշտ գուրգուրանքի առարկայ եղեր է մեր մէջ, շատ հասկնալի պատճառներով, որովհետեւ շատ քիչերը գիտցեր են հարազատօրէն ներկայացնել խորունկ այն ողբերգութիւնը, որ դարերէ ի վեր կրծեր է մեր էութիւնը....։ Այդ ողբերգութիւնը խորապէս զգացեր ու երգեր է մանաւանդ Ահարոնեան, որուն անձին ու գործին հանդէպ հայ ժողովուրդին ապրած խան-

digitised by A.R.A.R.@

դաւանութիւնը, եւ զգացած հպարտութիւնը, որքան կը բխի անոր ստեղծագործութեան տարբերական արժէքներէն ու անոր գործին բացառիկ հանգամանքներէն, նոյնքան եւ անոր յեղափոխական – մտաւորականի գաղափարներէն:

Գաղափարները, իբրեւ հայրենասիրութիւն, ընկերային արժէքներու վերագնահատում, կեանքի ու մահուան հարցերու քննութիւն եւ կրօնական խնդիրներու շուրջ խորհրդածութիւն, կը կազմեն բարոյական դիմագիծը բոլոր մեծ գրողներուն, որոնց մէջ յատկանշական դէմք մը կը մնայ Թոլստոյ, ռուս գրականութեան այդ հսկան:

Ահարոնեան կը սիրէ գաղափարները, եւ անոր մէջ մտածող մարդը կը յայտնուի ամէն ուղղութեամբ: Այդ գիծը յատուկ է մարդկային էակին, որուն մէջ յաճախ պայքարի կը մտնեն մարդը եւ արուեստագէտը, ջանալով չէզոքացնել զիրար: Երբ արուեստագէտը իր հոգիին անկախութիւնը պահել կը ձգտի, արտաքին աշխարհին ու անոր հոգերուն կապուած մարդը, իր ներկայութիւնը զգալի կ'ընէ զօրաւոր կերպով: Հոգիի եւ իրականութեան այս երկու աշխարհներուն տիրապետութենէն կախում ունի ստեղծագործութեան մը արժէքը: Հանճարներն իսկ չեն կրցեր արհամարհել իրականութեան թելադրութիւնները, որոնք ձեւ ու մարմին առեր են գլուխ-գործոցներու մէջ, ու երեւան հանած նաեւ դիմագիծը՝ զիրենք երկնող արուեստագէտ-մտածողին:

Իրականութեան այդ թելադրութիւնները գրականութեան մէջ մկրտըւած են օգտաշատ ձգտումներ անունով, որոնց յաճախումը, եթէ արուեստի գործին համար տկարութիւն կը դառնէին երբեմն, արդի մարդկութիւնը, ընդհակառակն, ստեղծագործութեան մը մէջ կը փնտռէ չեմ գիտեր այն ինչը, որ իր որոնումներուն, ձգտումներուն ու խնդիրներուն պատասխաններ տալ կը փորձէ: Ամէն արուեստի գործ իրականութենէն առեր է իր տարրերը, զգացումներու, գաղափարներու եւ երեւակայութեան հնոցէն անցընելէ վերջ:

Գաղափարները կարմիր թելի մը պէս կը յայտնուին Ահարոնեանի գործին մէջ, իբրեւ հիմնական տարր: Գաղափարներուն զարգացումը սակայն վերացական մարզանքներու չեն յանգիր իր մօտ: Ինչպէս արուեստը արուեստին համար նշանաբանին չծառայեց, այնպէս ալ խորհուրդը խորհուրդին համար դաւանանքը չյօգնեցուց իր ճակատը: Իր կարծիքներն ու ցանկութիւնները յայտնեց անիկա քաղաքական, ընկերային, ընտանեկան ու ազգային, բարոյական բոլոր խնդիրներուն մասին, առանց սիստեմի, առանց վարդապետական տառնաբանեաններու:

Արուեստէն եւ ենթակայական զգայութիւններու յորդումէն անկախաբար, մարդը պէտք է ունենայ իր ըմբռնումը տիեզերքի եւ անհատին մասին, որովհետեւ ստեղծագործ անհատներէն է միայն, որ կրնան ճառագայթել բոլոր մեծ գաղափարները, իբրեւ լծակներ մարդկային կեանքի յառաջդիմութեան: Զգայուն սիրտը եւ մտածող միտքը պարտաւոր են մարդոց աչքերուն մէջ կարդալ արցունքներուն իմաստը: Մեծ մարդոց եւ մեծ արուեստագէտներուն կոչումն է նաեւ սրբել մարդկային արցունքները, նոյնիսկ ժամանակաւոր կերպով:

Ա. Ահարոնեանի փայփայած գաղափարներուն մէջ ամէնէն տիրապետողն է Հայրենիքի գաղափարը, աւելի խօսքով հայրենասիրութիւնը: Մեր հայրենի հալածական ոգին, ստուերի մը պէս կը հետեւի անոր բոլոր քայլերուն. Թող չի տար, որ գրագէտը մոլորի ենթական զգայութիւններու ցանցին մէջ, մոռնալու համար մեր աշխարհը, որ կը շնչէ ու կը գալարուի իր աչքերուն առջեւ:

Մեր աշխարհը... այն երկիրն է, որուն գովքը երգեր են բոլոր սերունդները, մանաւանդ անոնք, որոնք արուեստագէտի կրակը զգացեր են իրենց հոգիներուն մէջ: Արեւելքի մէկ անկիւնը,

digitised by A.R.A.R.@

դարերու մէջէն, իր ճամբան է գտեր ան. տապաստաններու կուրծքին մէջ, գետերու եզերքները եւ դաշտագետիններու վրայ, դէպի արշալոյսը դարձեր, արեւին առջեւ ծնրադրեր է, կեանքն ու գեղեցկութիւնը, ուժն ու քաջութիւնը փառաբաներ է. բագիններուն մէջ, տաճարներուն վրայ եւ ծխնելոյզներուն ծուխին ու կրակին անդադար է ըրեր, աչքերը սեւեռած Հեռո՜ւն...։ Ստեղծեր է պետական կեանք, տիրապետեր ու տիրապետուեր է, ընդուներ է առաջին ճառագայթներն ու վարդապետութիւնը քրիստոնէական կրօնքին, կազմեր է իր այբուբենը, գրական ու թարգմանական ոսկեդարը ունեցեր է, արեւելքի ու արեւմուտքի մէջ կռուախնձոր դարձեր է, յաղթեր ու յաղթուեր, շահեր ու կորսնցուցեր, դարձեր է վերջապէս անկախութիւնը կորսնցուցած հպատակ ժողովուրդ մը, որուն ծոցէն կրկին լոյս աշխարհ եկեր են մեծ արուեստագէտներ, ու ծրգեր ցեղին անցեալ փառքերը, եւ ապագայի երազները...։

Իր ստեղծագործութեան մէջ ամէն առթիւ կը հանդիպինք անոր հայրենասէրի զգացումներուն։ Երկու գիրք սակայն կը խտացնեն անոր հայրենասէր-գործիչի պատմածները։ Առաջինն է Կարօտ հայրենիքին, որ լոյս տեսած է 1927-ին. երկրորդը՝ Հայրենիքիս համար, 1920ին. երկուքն ալ հրատարակուած Պոսթըն, Հայրենիքի կողմէ։ Առաջինը մեր խորհրդածութիւններուն առարկայ պիտի դառնայ Արուեստագէտը գլուխին մէջ։ Գալով երկրորդին, հոն կը գտնենք անոր հոգին ալեկոծող անհատական խոհերն ու յուշերը, գրուած ընդհանուր պատերազմի ընթացքին, մասնաւորաբար 1917-18-ին։ «Մենութեանս աքսորում ու խոհուն ժամերին», կը գրէ իր յառաջաբանին մէջ, որոնք ծանօթ զրոյցներն են արիւնոտած ու մարտնչող հայրենիքիս հետ։ Վշտոտ ու վիրաւոր յոյզոտ հեծեծանքներն են արգար ցասումիս ու ընդվզումիս մալեզնութիւնը։ Աշխարհից ծանօթ, խաւար գիշերներին որդիական իմ պաշտամունքն է իմ վատարագիր Հայրենիքին՝ նրա մօտալուտ ազատութեան կուռ հաւատով, որ ամենասեւ օրերին իսկ՝ կեանքիս յենարանն եղաւ»։

Կը բաղձայ, որ մեր ազատ ու անկախ Հայրենիքին մէջ, երբ մեր օրերու ցաւագին ու դաժան բախումները հեքիաթներ դառնան; գալիք սերունդներու սրտերուն մէջ վառ հնչէ այս միշտ կենդանի մնայ անսպառ երախտաւորութեան, ամէն գրկանքի դէմ ըմբոստացումի վսեմ ըզգացումը։

Իր գրականութեան մէջէն անցնող այս զգացումին երակն է, որ հետեւողականօրէն կը դառնայ նաեւ անոր հայրենասէրի ընկերային դաւանանքը։

Ցօրաք ու լոյսի Հայրենիքը կ'երգէ անճառելի գեղեցկութեամբ, գերմարդկային արբեցութեամբ։ Կ'երգէ հերոսութիւնը, որ ուսերակներու վրայ, լեռներու կատարին՝ ատեղերու ցոլքերուն տակ մարմին կ'առնէ։

Բոլոր բանաստեղծ հոգիները կ'երգեն ու կ'աստուածացնեն տիեզերական ցաւն ու վիշտը։ Բայց ամէնուն մէջ աւելի՛ բարձր կը հնչէ ազգային շունչը։ Անծանօթ ու հեռաւոր հորիզոններու տակ կոտտացող ցա՛ւն ալ արձագանգ կը գտնէ անշուշտ Ահարոնեանի մէջ, սակայն, Հայաստանի արցունքը, Հայ աշխարհի վիշտը տարբեր սարսուռներ կը խլեն անոր ալեկոծ ու վիրաւոր սրտէն։

Ահարոնեանի խոհերուն ու յուշերուն հետեւելով, անոնց մէջ ժամանակագրական կարգ մը կը գտնենք, որ կը բնորոշէ ընդհանուր պատերազմի շրջանին, մեր հայրենիքին մէջ ու անոր շուրջը տեղի ունեցած դէպքերը, ինչպէս 1917-ի ռուսական Մեծ Յեղափոխութիւնը, Կովկասեան Հանրապետութիւններուն կազմութիւնը, հայկական մեծ ճըգնաժամը, Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնարկութիւնը, հայ զինուորութիւնը, հայ պատուիրակութեան Եւրոպա Սեւրը մռայլը, եւ հայաջինջ տարափները։

Իր հզօր ու արգար ցասումին մէջ, չի կրնար թաքցնել թէ. ինչո՞ւ համար

digitised by A.R.A.R.@

մեր ցեղը կը լողայ արիւնի ծովուն մէջ, մրրիկներու առջեւ թափառական, հակառակ անոր որ «Մեր հողին չքեղ կարելիութիւններով մինչեւ հարուստ եղաւ, ստեղծելու տենչերով հպարտ, արդարութեան ու ճշմարտութեան սիրով՝ թրթռուն, լուսաթաթախ մտածումներով՝ գեղուն. մեր աչքերի վառ ցոլքերը մինչեւ քարի եղան եւ մեր բազուկների շարժումները՝ քուրթի. անապատները մեր ոտների տակ ծաղկեցին եւ խոպան լեռներն ու ձորերը մեր անուշ ու բեղմնաւոր քրտինքով շէնցան։ Ջինջ ու մաքուր հաւատ ունեցանք մինչեւ դէպի արշալոյսի ու յաւիտենական արեւը»։

Սեղանին վրայ թերթիկներ կան··· թերթիկներ, որոնք հայկական ժառանգութեան անլո՛ւր, անպատո՛ւմ ու դիւային հեքիաթը կը պատմեն։ Հեղինակին երեւակայութիւնը կը թափառի հայրենի հողերը, ուր համայնական դամբարան մը կը տարածուի, որուն վըրայ պիտի գար իր արիւնոտ պահը հաստատել ցարական Թուրքիան։ Անարդարութեան դէմ ըմբոստացող Ահարոնեանի հոգին, կը բողոքէ բուռն թափով, անոր համար որ հայ ցեղը, հոյակապ բախումներու մէջ եւ յոյսի ժպիտը շրթներուն, դէպի Գողգոթա կը դիմէր եւ աշխարհի հզօրներուն մատի շարժումով, մեր «Հայրենիքը» արիւնոտ լաթի պէս նետուած էր արիւնոտ Ցարի ոտներուն տակ»։

Սակայն կայ ու կը մնայ, իբրեւ անկորուստ ու ազգային սեփականութիւն, կենդանի հաւատքը Մտքի ու Գեղեցկութեան, որոնք աւերակներու մէջէն իսկ գիտեն կայծեր արձակել։

Իբրեւ զգայուն բանաստեղծ հոգի, երբ պատմութեան եւ իր արիւնոտ քաղաքակրթութեան առջեւ արցունք կը թափէ, երբ արդարութեան յաղթանակին համար կը խանդավառուի, իր խորաթափանց աչքերը կը թափանցեն այն մօտիկ իրականութեան, ուր հայ շինականն իր արօրն ու բահը չալկած, զարբինն իր մուրճը դրկած պիտի հնչեցնեն փրկութեան աւետիսը եւ աշխատանքի հզօր երգը։

Անիկա ընդունակ է, ցուրտ ու դաժան իրականութիւնը նկարագրելու ատեն իսկ դառնալ հռետոր ու քարոզիչ, մեղմելու համար կարծրացած սիրտերու քար անտարբերութիւնը. կ'ապաւինի իր «հին ու թշուառ գրիչ»ին, որպէսզի երկինքէն շանթեր կոչէ եւ արձակէ անիրաւութեան դէմ։ Կը հետեւի դէպքերուն ու անոնցմէ կը հանէ մեծ ու խորիմաստ եզրակացութիւններ, կազդուրիչ թելադրութիւններ։

Գրքին մէջ Ա. Ահարոնեան ունի մե՛ծ ու կարեկցող ողբ մը, իր խղճի ծանրութիւնն ու բեռը թեթեւցնելու համար։ 1918 թուի Յունիսին Սեւ Ծովուն վրայ է, նաւու մը մէջ, որ զինքը դէպի Մեծ Եղեռնի ոստանը կ'առաջնորդէ։

Մանկութենէն ի վեր սիրած է իր հայրենիքը՝ ինչպէս զաւակը իր մօր ժըպիտը, ծաղիկը՝ արեւի ցոլքը եւ եղնիկը՝ անտառի թաւուտը։ Հայրենիքին ու անոր մայրական սիրուն համար է, որ կը մեկնի դէպի սուլթաններու արիւնոտ մայրաքաղաքը։ Նաւուն մէջն է ու մինակ՝ ալիքներուն դէմ, հովերուն առջեւ։ Կու գար Եղեռնի Ոստանը՝ Հայրենիքի կամքին հպատակ՝ կատարելու համար «անփառունակ ու դաժան առաքելութիւնը» իր իսկ բառերով։

Բանաստեղծ արուեստագէտին համար ամէն բանէ առաջ յուզում պէտք է. անիկա աշխարհը կը տեսնէ ու կը զգայ մտքի ու հոգիի բոլորովին տարբե՛ր աչքերով, մանաւանդ երեւակայութեամբ, որմէ կը ծնին պատկերներ ու գաղափարներ հաւասարապէս։

Ահարոնեան մտքի եւ հոգիի տիրապետող ուժը կը զգացնէ իր գրականութեան մէջ, իբրեւ ճշմարիտ բանաստեղծ, որ իրերը կը սիրէ այնպէս, ինչպէս բոլոր բանաստեղծները, անոնցմէ լսելու խորհուրդի ու բանաստեղծութեան նոր

digitised by A.R.A.R.@

պատգամներ․ ճշմարիտ բանաստեղծ արուեստագէտ մըն է, քանի որ ճակատագրի հարցին առջեւ մարդկային հոգիին տառապանքը նաեւ կ'արտայայտէ։

Անոր բանաստեղծութիւնը քնարական է մանաւանդ, երբ կ'երգէ բնութիւնը, մարդ էակին ներքին յոյզերը եւ կարօտները։

Բանաստեղծը իր արուեստին համար օժանդակ ունեցեր է նաեւ երեւակայութիւնը։ Առանց այս կարողութեան, որ իմացականութեան եւ զգացումին հետ միացումի մէջ է շարունակ, անկարելի է ունենալ որեւէ ստեղծագործութիւն։ Երեւակայութեան շնորհիւ է, որ գրագէտը ինքնատիպ է իր ոճով ու պատկերներով, ինչպէս նաեւ իր ստեղծած կամ ընդօրինակած տիպարներով։ Վիպագիրն ալ ունի այդ իրաւունքը, իրականութենէն առնուած անձի մը տալու իր փափաքած նկարագրի գիծերը, բացասական կամ դրական, աւելի չեշտուած կամ ցայտուն ձեւով դուրս բերելու համար մարդկային հոգիին թաքուն մէկ մութ անկիւնը։

Այս բոլոր կարողութիւններով, Ահարոնեան կը տիրապետէ մեր վրայ, կը բաւէ որ, ինչպէս Թէն ըսեր է, իր մտածումն ու զգացումները կրնայ թարգմանել ձայներով, չափերով ու պատկերներով. մենք անոր կը պատկանինք միտքով, սիրտով ու մարմնով, որովհետեւ շնորհիւ անոր արուեստին ընթերցողը կը ճանչնայ կեանքը, կը սիրէ մարդիկն ու երկրը եւ կը յարի անոնց։

Բառին բանաստեղծական իմաստովը, Ահարոնեան բանաստեղծ հոգի մը ունի։

Այս բառը սովորական նշանակութիւն չունի անոր մօտ. անիկա այն տիպարներէն չէ, որոնք տաղանդէ, արուեստ ու ներշնչումէ զուրկ, կը մօտենան բանաստեղծութեան խորանին։ Այդպիսիները ներշնչուածներ չեն, որպէսզի մեզ ներշնչեն, որպէսզի մեր յոգնած միտքերուն ու հոգիներուն վերացում պատճառեն, մոռնալու համար ժամանակաւորը, անցաւորը։

Անիկա պէտք չէ զգացեր, գրիչը ձեռք առած առեն Մուսաներուն խունկ ծխելու, որպէսզի անոնք իրեն վերացումի ճառագայթը տան, երեւակայութիւնը խթանեն, ու զինքը ի վիճակի դարձնեն երգելու աստուածային քնարին վրայ։

Առանց ճիգի եւ արուեստականութեան, ընդունակ կեանքի բովանդակ երեւոյթներուն մէջ գեղեցկութեան տարրեր փնտռելու, անոր առաջին արձակ գրուածքներուն մէջ իսկ ընթերցողը կը դիմաւորէ բանաստեղծ հոգի մը, որ չի սաւառնիր անծանօթ բնագաւառները, դերբնական ոլորտները. կեանքին կապուած մնալով մէկտեղ, անկէ կը քաղէ զգայութեան իր բոլոր տարրերը, որովհետեւ տեսնելու աչքեր եւ զգալու սիրտ մը ունի։

Մ. Գ.

digitised by A.R.A.R.@

ԱՐԱՐԱՏԸ ՓԼԱՒ

— 1934-ի սկիզբներուն, ի նպաստ Ճեմարանի նիւթական անձուկ կացութեան, Աճառեան կը թելադրէ Համազգայինի Ընկերութեան Մարսէյլի մասնաճիւղին հանդէս մը կազմակերպել, ի նպաստ նոյն հաստատութեան, խոստանալով իր մասնակցութիւնը այդ հանդէսին: Հանդէսը տեղի կ'ունենայ 1934 Փետրուար 11-ին, երկու հազարէ աւելի հանդիսականներու ներկայութեան: Յայտագրի գեղարուեստական բաժնին գործադրութենէն ետք, բեմ կը բարձրանայ Աճառեան եւ իր ճառը արտասանած պահուն ճակատագրական հարուածը կը զգետնէ զինք:

«Հայրենիք» օրաթերթի թղթակիցը «Արարատը Փլաւ» խորագրով նկարագրած է այդ տխուր պահը: Աճառեանի վերջին ճառէն առաջ՝ շահեկան է կարդալ այդ թղթակցութենէն երկու-երեք պարբերութիւն.

— «Ու լաց բանախօսը, Հայոց աշխարհի մեծ բանաստեղծը, Արարատի ծաղկներուն ծնած ու աչքը անոր յաղթական կատարներուն յառած, հայ ժողովուրդի ժամանակակից մեծագոյն զաւակը լալոց. «Հայ ժողովուրդ» խօսքը խեղդուեցաւ Ա. Աճառեանի կոկորդին մէջ:

Երկու հազար ունկնդիրները քարացան մնացին իրենց տեղերը, մինչ Աճառեան այդ սարսափազդեցիկ լռութեան մէջ հազիւ ձեռքով թոյլ նշան մը ըրաւ ու ծռեցաւ ինկաւ զինք շրջապատողներու թեւերուն մէջ, եւ ընկերներու ուսերուն վրայ դուրս հանուեցաւ սրահէն:

Ընկերներ, համակիրներ, օտարներ շրջապատեցին անոր զգայազուրկ մարմինը, երբ բժիշկներ նախնական խնամք կը տանէին: Նայեցայ իմ մեծ ուսուցչին ու պաշտելի ընկերոջս եւ ինծի թուեցաւ թէ «Արարատը Փլաւ»:

Անհաւատալի Աճառեանի վերջին ու կէս մնացած այդ ճառը, վերարտադրուած մօտաւոր հարազատութեամբ.—

ՎԵՐՋԻՆ ՃԱՌԸ

«Ժողովո՛ւրդ Հայոց, սիրելի հայրենակիցներ»

«Դուք ինձ խորապէս յուզեցիք: Շնորհակալ եմ ձեր յարգանքի բալար արտայայտութիւններից: Ի՛նչ մեծ հաճոյք ինձ, որովհետեւ ես ձեր

digitised by A.R.A.R.@

մէջն եմ այսօր: Շնորհակալ եմ կրկին անգամ, որ զարնանային այս գեղեցիկ եղանակին, պայծառ օդն ու արեւը, կիրակնօրեայ ձեր հաճոյքը թողած այստեղ հաւաքուած էք բոլորդ, ծեր, երիտասարդ, բոլորդ, բոլորդ: Եկել էք ինձ լսելու: Այս ի՜նչ բազմութիւն, այս ի՜նչ երիտասարդութիւն: Տեսնում եմ երիտասարդներ բարձրաճակատ, սեւաչեայ, կրակոտ երիտասարդներ: Ի՜նչ մեծ հաճոյք ինձ համար:

Ես մեծ տարիքս առած, բայց հոգով ու սրտով երիտասարդ, աւելի քան երբեք, ես ձեր մէջն եմ, ո՛չ, ես ձեր հոգիների մէջն եմ եւ դուք էլ իմ: Ասելիքս սրտիցս պէտք է անցնի միտքս թեւակոխելու համար եւ անկեղծ պիտի լինի, որպէսզի ձեր սրտերից անցնի հասնելու համար ձեր հոգուն:

Օրե՛ր ենք ապրում, օրեր անօրինակ, չարաստանք եւ անստոյգ, երբ իւրաքանչիւր հայ անհատ ատելութիւն եւ կիրք է ամբարած իր հոգու խորքը: Այդ բոլորին խօսելու համար մէկ նիւթ կայ եւ այդ *Հայ Մշակոյթն* է, որի մասին որոշեցի խօսել ես ձեզ: Այդ նիւթը ընդհանրական է բոլորի համար, – վէճ, կիրք, նիզ չի ընդունում: Գեղեցկութիւն է հնուց, դարերէ մնացած, ցեղային գեղեցկութիւն եւ ճշմարտութիւն ցեղային: Յանուն նրա, բոլոր միւս ազգերի պէս, մենք էլ մեզ պիտի զգանք միաձոյլ, դիմագրաւենք բոլոր տեսակի պատահարները, որովհետեւ մեր ժողովուրդը առանց մշակոյթի ոչինչ է եւ մահուան դատապարտուած:

Հայ մշակո՛յթը, ցեղային գեղեցկութեամբ օծուած եւ ինքնայատուկ դրոշմով, որ պէտք է տեւականացնենք:

Դիտո՞ւմ էք աշխարհը, ազգեր նորաստեղծ թէ հին, բոլորը իրարու են սեղմուել, իւրաքանչիւրն իր տունն ու տեղն է շտկում, թիկունք է որոնում:

Դո՛ւ, հայոց ժողովուրդ, քո օջախի, քո կտուրի մասին մտածելու փոխարէն, կիրք ես փնտռում, ատելութիւն ես սերմանում:

Հայ ժողովուրդը մի առած ունի.– «Աստուած սարը տեսել է՝ ձիւնը դրել»: Ճշմարիտ է այդ առածը ամբողջ աշխարհի համար, բացի մեզնից: Մեզ համար չէ դա: Մեր լեռների վրայ ձիւնն աւելի ծանր էր, քան մեր լեռների տարողութիւնը: Մեր երկրի ձիւնը չէ՛ր միայն մեր վրայ թափուածը, այլ ամբողջ աշխարհի ձիւնը: Մեր ձիւնը շատ ծանր եղաւ, մեր ժողովրդի ցաւը ծանր եղաւ, մեր մէջքը խորտակեց եւ երկրէ երկիր ընկանք: Ժամանակ է որ խորհենք, իրար հասկնանք:

Այս բոլորի դէմ խաղաղութիւն փնտռիր, ժողովուրդ Հայոց, ներքին խաղաղութիւն, այն քեզ պէտք է քո հողի եւ ջրի չափ:

digitised by A.R.A.R.@

Այս փոքրիկ նախաբանից յետոյ, ես կ՚անցնեմ իմ բուն նիւթին:

Ի՞նչ է մշակոյթը գաղթաշխարհի համար եւ ի՞նչ է մշակոյթը հայրենիքին համար: Մշակոյթը անսահման մէկ բան է՝ կապուած մի երկրի արեւին, հողին, ջրին, օդին, ցեղին եւ մարդկութեան: Առանց հողի մշակոյթ չկայ:

Գաղութային մշակոյթը ջրի քամք է: Ով որ գիւղացի է ինձ պէս, նա լաւ գիտէ, թէ ինչ է քամքը: Գիւղացին, իր արտը ջրելուց յետոյ կտրում է ջուրը, որպէսզի ուրիշի արտն էլ ջրուի: Ջէ՞ որ կարգով է: Կտրուած ջուրը, սակայն, դեռ հոսում է դէպի արտը եւ տեսնողը կարող է կարծել, թէ ջուրը դեռ կտրուած չի: Բայց իրականին մէջ մնացորդ ջուրն է այդ, քամքը, որ ուժ չունի, հոսանք չունի իր ետեւը:

Եւ այսպէս է մշակոյթը հայկական գաղութների համար, նա քամք է: Մշակոյթը հողից է ծնւում, հողն է կերպարանք, բնութիւն եւ դրոշմ տալիս նրան: Մշակոյթը ժողովրդին տալիս է լեզու, գեղեցկութիւն, ճշմարտութիւն: Դարերի ընթացքին մեր ժողովուրդը երկնեց եւ լոյս աշխարհ բերեց անմատչելի գեղեցկութիւններ, սրբազան եւ տիտան արժէքներ: Իր ուրախութեան եւ վշտի երգերով սահմռկեցուցիչ եւ անասելի փոթորիկների միջից բերեց եւ մինչեւ այստեղ հասցրեց մեր մշակոյթը: Բայց մենք, ցան ու ցրիւ եղած, ո՞ր երկրի մէջ պիտի դնենք այդ աւանդը, հայ մշակոյթը: Բալկանների մէջ, թէ Սիւրիա կամ Ամերիկա: Ո՛չ, միայն ու միայն հայրենիքի մէջ:

Մեր ազգային մշակոյթը խորապէս կապուած է արեւի հետ, որ իր ճառագայթներով մեր ժողովրդի հոգու խորքն է մտել: Արեւը մեր հոգու եւ լեզուի մէջ է ներմուծւում:

Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծներից մէկը (*) յանկարծակի մի բանկումով մի սքանչելի բան է ասել՝ «Ես իմ անուշ Հայաստանի *արեւահամ* բառն եմ սիրում»...

Դարերի իմաստութիւնը, խորքն ու տարողութիւնն է ամփոփուած այդ բառերի մէջ: *Արեւահամ*... ասացէ՛ք, խնդրեմ, կա՞յ ճիշդ այդ բառի թարգմանութիւնը եղող մի բառ ուրիշ ազգերի լեզուների մէջ: Ո՛չ: Արեւահամ բառը ուրիշ լեզուով իմաստ չունի, սակայն հայերէնով ունի:

Կրկնում եմ Պարիզի մէջ ասածներս հայ մշակոյթի օրուան առթիւ: Ֆրանսացիները մշակոյթի տօն չունին, վասնզի իրենց ամենօրեայ կեանքը մշակոյթի տօն է: Բայց մենք գաղութների մէջ ենք, հող չկայ մեր ոտքի

---

*) *Եղիշէ Չարենց*։

տակ: Մենք գաղութների մէջ պարտաւոր ենք մշակոյթի տէր ունենալ, պարտաւոր ենք պահել այն բոլոր արժէքները, որոնք մշակոյթ անուան տակ հասել են մեզ: Մշակոյթը արժէք ունի գաղութների մէջ եւ զարհուրելի է առանց նրան: Ի՞նչ ասել է գաղութ, ամերիկահայ կամ ֆրանսահայ գաղութ ասելով:

Այն, ինչ որ ունենք արտասահմանի մէջ որպէս բազմութիւն շատ մեծ է գաղութ լինելու համար. իսկ շատ փոքր է ազգ լինելու համար: Մենք չենք գաղթել դրամ դիզելու, քաղաքական նուաճումներ անելու, ինչպէս ուրիշ ազգեր:

Ի՜նչ ճակատագիր է այս… ի՜նչ այլանդակ դասաւորում… ի՜նչ անբնական երեւոյթ: Ո՞ւր է տեսնուած որ մի ժողովրդի կէսը իր երկրի մէջ ապրի, իսկ կէսն էլ տարագրի ցուպը ձեռքը, երկրէ երկիր ման գայ:

Ժողովո՛ւրդ Հայոց, գիտակցի՛ր, որ սպասման վիճակ է այս: Հաւատա՛, որ պիտի վերադառնաս քո պապերի, արիւնանց քաջերի երկիրը: Եկել ենք այստեղ չմնալու համար, եկել ենք վերադառնալու համար: Մենք գաղութների մէջ պիտի դառնանք ամրապնդման եւ զօրացման մէկ մէկ ազդակներ մեր հայրենիքի համար, որ կայ Արարատեան Աշխարհի մէջ: Գիտցի՛ր, հայ ժողովուրդ, որ արժէք ես դու եւ խօսք ունիս ասելու այս նամարդ աշխարհին:

Հայը գաղթող չէ, հայը կապուած է իր հողին: Աշխարհի մէջ չկայ մի ուրիշ ժողովուրդ, որ այնքան ուժգին, այնքան մտերիմ կերպով կապուած լինի հողին, որքան հայը: Այն օրից, երբ հայը բացեց իր աչքը իր հողը տեսաւ, իր ազատ երկիրը եւ «հորովէլ»-ը երգեց: Այդ հայոց ցեղի երգն է, աշխատանքի, արդար վաստակի երգը: Ցոյց տուէք մի ուրիշ ժողովուրդ, որ հայի նման կապուած լինի հողին, իր հետ աշխատող եզան, եւ «ախպէ՛ր ջան, ե՛զ ջան» երգէ: Այստեղ է հայ մշակոյթի ոգին, այստեղ է հայ ժողովրդի արժանիքը:

Ընտիր ցեղի զաւակներ էք, բոկոտն, մերկ, բայց հայ ցեղն է, որ ներկայացնում էք: Մեզ համեմատում են անարժէք ազգերի հետ: Ես իմ ազգը չեմ համեմատում ո՛չ մէկ ազգի հետ, եւ հայը ոչ մէկ ուրիշ ազգի առջեւ գլխարկը հանելու պէտք չունի:

Հայը գաղթող ժողովուրդ չէ: Երբ ամբողջ Ասիան, իր բարբարոս խուժաններով յարձակուեց մեր երկրի վրայ, գաղթը եկաւ… այն ժամանակ մեր երկիրը ընկաւ սելճուկ-թուրք բարբարոսների արշաւանքների տակ: 1606-ին Շահ Աբբասը հարիւր հազարաւոր ժողովուրդ տարաւ Պարսկաստան: Շահ Աբբասի եւ ուրիշների օրով հայը անզէն էր եւ անօգնական,

digitised by A.R.A.R.@

բայց կապուած էր իր հողին ու ջրին, եւ սակայն քշւում էր, տարագիր դառնում զէնքերի հարուածների տակ:

Մենք մեր կամքո՞վ մտանք ամէնէն զազրելի, ամէնէն բարբարոս ազգի տիրապետութեան տակ: Յանցաւո՞ր է մեր ժողովուրդը:

Ուրիշ դարերի մէջ էլ գաղութներ ունեցել ենք: Բայց մեր ուրիշ գաղութները, մեր հին գաղութները, մեզ պէս չէին: Նրանք բանակ էին, մարտնչողներ էին, նոր կորցրած իրենց ազգային արժէքները: Երկու դար արաբները եւ ուրիշ ցեղեր դողում էին նրանից: Երկու դար Բիւզանդիոնի եւ արաբների մէջ սեղմուելուց յետոյ ստեղծեցին Բագրատունեաց հարստութիւնը:

Հասկանալու համար թէ ո՛վ էինք եւ ո՛վ ենք մենք, պէտք է Անիի աւերակները տեսնել: Բագրատունեաց հարստութեան ի՜նչ փառք, մշակոյթի եւ քաղաքակրթութեան ի՜նչ հոյակապ ցուցադրութիւն:

Անին տեսնելուց յետոյ, երբ նկարն էք տեսնում, եկեղեցիները հոյակապ, կամարները փառահեղ, եւ այնտեղ կանգնած մի ծերունի փայտը ձեռքը՝ հայոց ցեղի ոգին է նա, հողին ու ջրին կապուած. օրհնեալ դաշտերին, իր պապերի յիշատակներին կապուած հայ մարդը:

Անիի այդ անմահ տաճարները շինուեցին պատերազմների շառաչների մէջ, սուրերու շչահիւնների տակ:

Մի փրանսացի հիացմունքով նկարագրել է մեր հերոսական գործերը, մեր ցեղի արիարանց բարքերից պատկերներ: Ճիշդ է այդ բոլորը:

Հայ ժո... ղո... ղո...»

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

Յեղափոխական գործիչ էր նախ, գրագէտ էր ապա, հայ մտաւորականն էր յետոյ, ախպար, Հայրապաշտ ու Հագորդական:

Հայ վէրքը երգեց ըլլալէ առաջ ու ետք, Ազատութեան ճանապարհին *իրա՛ւ, անզուգակա՛ն, վաւերակի՛չ պատգամաբերն էր մանաւանդ, արիական և վեհափառ օրհնութեան ու ռահվիրա՛ն միաժամանակ:*

Հայոց հնաւանդ լեռնաշխարհի խորաքանդակ խորհուրդներէն բխում առած ոգեկան յորդառատ վտա՛կ մը մրրկայոյզ, որ կը խօսի ու կը պայծառանայ փոխն ի փոխ, երբեմն կը յորդի կարծես իր ափերէն՝ հեռաւոր աստղերուն կախարդանքէն արբշիռ եւ երբեմն ալ կը սուզի իր հունին մէջ, հազիւ նշմարելի ներկայութիւն մը պարզելով, ոգեւոր ու պլպլան հրաշք մը խորհուրդով մթագոյն:

Վերջին ութսունամեակի հայ յեղափոխական մշակութականութեան հոյակերտած հայրենական լոյծածիր լեռնադաշտին վրայ արամազդեան գլուխ մը ինք՝ մաքառափառ ու հայօրէն խառնիչ:

Քաղաքականութիւնը, ըստ երեւոյթին, օտար է իր խառնուածքին: Կեանքին հարկադրանքն է ան, հրամայականը պահո՛ւն՝ ճակատագրականօրէն անխուսափելի:

Եւ իր յաջողութիւնը, յաղթանա՛կը ահա, որ դրօշը պիտի կազմէ իր հանրային, յեղափոխական գործունէութեան ու մտաւորական ասպարէզին:

Քաղաքական դէմք չեղաւ, բառին ընթացիկ իմաստով, գիմաստուէ՛ր մը՝ հոգիւ: Սակայն այս մակարդակին վըրայ իսկ ինքզինք գերազանցեց, իբրեւ նուաճում եւ իբրեւ արդիւնք, որ բախտին ու դէպքերուն բերումը չէր միայն, այլե՛ւ բոլորանուէր, գիշերաջա՛ն տքնութեան ու արթնամըտութեան արգասիք:

Քաղաքական գործիչը, իր մէջ, իր նկարագրի հիմնական գիծերուն, իր տիրա՛կան շնորհներուն արժագանգային ցոլացումը կազմեց, այդ բոլորին համադրական մանրագամբը իբրեւ: Ակօս չբացաւ, բայց շոգա՛ց, նոյնիսկ ընլացնելու աստիճան:

Առաքելութեա՛ն մը գիտակցութիւնն ու պատասխանատուութեան արժանավայել զգացումը դրաւ իր քաղաքական բովանդակ գործունէութեան մէջ.— Շրջեցա՛ւ հերոսական ոստանները, մէկը միւսին ետեւէն, մարտիրոսեալ Հայաստանի եւ նահատակեալ հայութեան մարմնացեալ ու ծառացեալ խորհրդանի՛շը իբրեւ, մանաւանդ 1918-23 թը-

digitised by A.R.A.R.@

ւականներուն, անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահի հանգամանքով եւ արդարութի՛ւն պահանջեց իր անիրաւուած ու ողջակէզ ժողովուրդին համար, պատմական ճակատագրականօրէն բախտակշիռ պահու մը։

Եթէ Պղատոնի երեւակայած աշխարհին մէջ փիլիսոփաները պէտք է վարէին մարդկային ընկերութիւնը, պատմական տուեալ վայրկեանին, հայ գրագէ՛տը միայն կրնար ներկայացնել իր ժողովուրդը մարդկութեան խղճին ու պատմութեան դատաստանին առջեւ, իր ժողովուրդի արիւնոտ ճակատագիրը, անոր մահասարսուռ տագնապը անկարելի ու անդիմադրելի պայքարի վերածած եւ այդ տագնապով տառապող ու այրուո՛ղ, այլ մանաւանդ այրո՛ղ հայ գրագէտը։

Եւ ահա պատմութիւնը ուզեց այնպէս, որ հայ վիշտին անզուգական երգիչը եւ Հայաստանի ազատութեան ճանապարհի աննահանջ ջահակիրը, այլ մանաւանդ վեհափառօրէն վսեմ Արարատի շքեղ տեսիլքով զօրացած ու ամրացած հայ գրագէտը, վեց դարերու մահաթմբիր տարկութենէ ետք, Սեւրեայ Նորատիպ Մեսրոպի մը դրոշմուէ պատկերով, իր հրեղէն գրիչով հերձէ՛ դարերու մթաստուեր խաւարը եւ Մեծ Գալիքի լուսափառ հորիզոններուն յանձնայ հայ քաղաքական-պետական կեանքի նորաշունչ ու հրաշափառ Նաւը։

Սեւր։ 1920 Օգոստոս 10։ Ահարոնեան կը ստորագրէ համանուն դաշնագիրը։ Հայ հողիէն ու մարմինէն, ծուէն առ ծուէն, նորահրաշ Արարատ մը կը սեւեռուի կարծես հոյատեսիլ Արարա՛տ մը՝ Արարատի՛ վրայ։ Փառքն ու պարծանքը հայ յեղափոխական փառահեղ շարժման, Թագն ու պսակը յայտնի ու անյայտ բազում մահակիր սերունդներու, որոնք ինկան, որպէսզի հայը բարձրանար ու արարատանա՛ր այդպէս, յաւերժութեան անանց տեսիլքի մը շնորհով օծուն։

Աստուածարեալ Հայ Հողին էր կարծես, որ աստուածաշնչական տեսապետական հզօրանքով՝ կը պատռէր Հայոց պատմութեան երկնակամարին վրայ կամարակապ ու Թանձրախիտ ամպերը եւ կը պատգամէր տէրունական ամենազօրութեամբ.

— Եղիցի լո՛յս։

Եւ եղե՛ւ լոյս։ Եղեւ միացեալ, ազատ ու անկախ Հայաստան։ Եւ խորհրդաւոր ձեռքը, որ հայ գրագէտինն էր, աստուածային մեծազօրութեամբ կը ստորագրէր Հայոց պատմութեան հրեղէն հրովարտակը։

Ս. ԶԷՅԹԼԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Գրական ու հրապարակախօսական նուաճումներուն կողքին՝ նուազ ուշագրաւ չէ Ահարոնեանի քաղաքական գործունէութիւնը, որ իր լրումին հասաւ ու պսակուեցաւ դէպի Սեւր կատարած իր առաքելութեամբ։ Իր սրտով, հաւատարմութեամբ, զոհողութիւններով ու պատրաստութեամբ՝ գրագէտը արժանի դարձած էր իր ժողովուրդի խորունկ համարումին, ու ժողովուրդը իր արիւնոտ պայքարներուն յաղթական եզրը ողջունելու առաջին պատեհութիւնը առաւ անոր։ Ահարոնեան արժանի էր այդ փառքին, հայ ժողովուրդը վեհապետական ազգ ու հայրենիքի տէր հռչակող Վեհաժողովին անդամակցելու վարկատրութեան, միջազգային ճանաչում գտած մեր քաղաքական կամքը տարածելու բարձր պատիւին։

Ստորեւ Սեւրի Դաշնագրին կապակցութեամբ գրագէտին կողմէ օրը օրին գրի առնուած եւ Հայաստանի կառավարութեան ղրկուած հեռագրութիւնները եւ Դաշնագրին մէջի վերաբերող յօդուածները։

«Ճաշից յետոյ, ժամը 4-ին, երկու օթոմոբիլներով Փարիզից հասանք Սեւր: Ինձ ուղեկցում էին խորհրդականներ Ա. Էնֆիաջեանը, Բժ. Յ. Նէվրուզը եւ երկու քարտուղարներ: Սեւրի յախճապակու յայտնի գեղարուեստական գործարանի գլխաւոր դահլիճը պատրաստուած էր Խաղաղութեան Համաժողովն ընդունելու համար: Այդ դահլիճի ճակատի պատի տակ տեղ բռնեցին մեծ պետութեանց պատուիրակները. աջ ու ձախ պատերի տակ երկու թեւերով՝ փոքր դաշնակիցների տեղն էր: Հայաստանը իր տեղն ունէր ձախ թեւում, ռումէնների եւ չեխոսլովակների կողքին, ուր եւ ես տեղ բռնեցի, մինչդեռ մեր խորհրդականներն ու քարտուղարները տեղաւորուեցին պատուիրակների թիկնաթոռների յետեւում, յատուկ պատրաստած աթոռների վրայ: Իմ առջեւ, սեղանի վրայ, դրուած էր փոքրիկ քարտ, որի վրայ գրուած էր Plénipotentiaire d'Arménie.

«Ժամը 4-ից անց էր, երբ գրեթէ նստած էին բոլոր պետութիւնների ներկայացուցիչները, ներս մտաւ Համաժողովի նախագահ պ. Ա. Միլլրանը: Բացակայում էին միայն թուրք պատուիրակները, որոնք սպասում էին վարի յարկում: Նախագահի նշանի վրայ նրանց ներս բերին, եւ առաջնորդող սպասաւորը մուտքի առաջ կոչեց բարձրաձայն՝ Messieurs les Plénipotentiaires de l'Empire Ottoman !». Համաժողովը ոտքի կանգնեց ի նշան ողջոյնի: Կարմիր փէսերը գլուխներին, երկար ռեդինգոտ հագած՝ ներս մտան երեք թուրք պատուիրակները, գլխի թեթեւ շարժումով ողջունեցին Համաժողովը եւ իրենց տեղերը գրաւեցին, յոյներից վեր: Գրեթէ անմիջապէս յետոյ, ոտքի ելաւ պ. Ա. Միլլրանը եւ ասաց հետեւեալը.

digitised by A.R.A.R.@

— «Պարոննե՛ր, ես յայտարարում եմ, որ այս դաշնագիրը, որ պիտի ստորագրենք, միանգամայն համապատասխան է երկու կողմերի ընդունածին»։

Ապա հրաւիրեց թուրքերին ստորագրել։ Ռոֆի եյլան Համդի փաշա, Ռիզա Թիւֆիկ բէյ եւ Խալիլ բէյ, վճռական քայլերով մօտեցան կենտրոնի սեղանին, ուր դրուած էր դաշնագիրը եւ իրար յետեւից ջղուտ շարժումներով ստորագրեցին այն եւ գրեթէ հապճեպով գնացին իրենց տեղերը։ Այնուհետեւ ստորագրեցին Անգլիայի, Ֆրանսայի, Իտալիայի եւ Ճապոնիայի ներկայացուցիչները եւ նրանցից անմիջապէս վերջը հրաւիրեցին ինձ։ Այսպիսով, պետութիւնների այբենական անուանակարգի, շնորհիւ Հայաստանը (Arménie) կրտսեր դաշնակիցների մէջ ստորագրեց առաջինը․․․ Ես ստորագրեցի երեք ակտ. 1) Թիւրքական դաշնագիրը. 2) Մեր երկրի փոքրամասնութեանց վերաբերեալ դաշնագիրը Հայաստանի եւ մեծ պետութիւնների միջեւ եւ 3) Մի արձանագրութիւն Հէջազի եւ Իւգօ-Սլաւիայի բացակայութեան մասին։

Օգոստոս 15-ին, դաշնագիրն ստորագրելու առթիւ, հանդիսաւոր մաղթանք կատարուեց Փարիզի եկեղեցիում եւ ճաշից յետոյ, ժամը 4-ին, տեղի ունեցաւ պաշտօնական ընդունելութիւն մը մեր Պատուիրակութեան շինութեան մէջ։ Շատ մեծ բազմութիւն հաւաքուեց տօնելու համար համազգային մեծ օրը՝ ճառեր ու բանաստեղծութիւններ արտասանուեցին, հայրենասիրական երգեր երգուեցին ի պատիւ Ազատ եւ Անկախ Միացեալ Հայաստանի»։

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻՆ

ՀԱՅԵՐԸ ՇԱՀԱԳՐԳՌՈՂ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐԸ

Յօդուած 88.— Թուրքիա կը յայտարարէ թէ ինք կը ճանչնայ Հայաստանը իբր ազատ եւ անկախ պետութիւն մը, ինչպէս ըրած էին ասկէ առաջ դաշնակից պետութիւնները։

Յօդուած 89.— Թուրքիա եւ Հայաստան, ինչպէս նաեւ միւս պայմանադիր բարձր կողմերը կը հաւանին Ամերիկայի Նախագահին իրաւարարութեան յանձնել Էրզրումի, Վանի եւ Պիթլիսի նահանգներուն մէջ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի սահմանին որոշման խնդիրը եւ ընդունիլ նախագահի որոշումով Հայաստանի ծով իջնելուն եւ վերոյիշեալ սահմանին յարակից բոլոր օսմ. հողերուն զինուորական չէզոքացման մասին պատրաստուած բոլոր տրամադրութիւնները։

Յօդուած 90.— Երբ 89-րդ յօդուածին համաձայն սահմանը որոշուելով, յիշեալ նահանգներու հողերէն ամբողջ մէկ մասը Հայաստանին փոխանցուի, Թուրքիա այժմէն կը յայտնէ թէ որոշման թուականէն սկսեալ կը հրաժարի իր բոլոր իրաւունքներէն փոխանցուած այդ հողամասին վրայ։

digitised by A.R.A.R.@

Ներկայ դաշնագրին այն տրամադրութիւնները որ գործադրելի են Թուրքիայէն անջատուելիք հողերուն համար, այժմէն գործադրելի պիտի ըլլան վերոյիշեալ հողամասին համար։

Հայաստանի վեհապետութեան տակ դրուած հողերուն պատճառով, Թուրքիոյ պարտքէն իր (Հայաստանի) յանձն առնելիք մասին, ինչպէս նաեւ օգտագործելիք իրաւունքներուն համեմատութիւնն ու հանգամանքը պիտի ճշդուին ներկայ դաշնագրին 8-րդ մասին (ելեւմտական տրամադրութիւններ) 241 եւ 244 յօդուածներուն համաձայն։

Ի վերջոյ, ի հարկին հնէուելիք պայմանագիրները պիտի լուծեն այն բոլոր խնդիրները, որ ներկայ դաշնագրով չեն հարթուած եւ յիշեալ հողերուն թողման հետեւանքով կրնան առաջ գալ։

Յօդուած 91.— 89-րդ յօդուածին մէջ յիշուած հողերէն մէկ մասը, երբ Հայաստանի թողուի, տրուած որոշման համաձայն Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ սահմանը տեղւոյն վրայ գծելու համար՝ նոյն 89-րդ յօդուածով նախատեսուած որոշումէն սկսեալ երեք ամսուան ընթացքին պիտի կազմուի սահմանագծման յանձնաժողով մը, որուն կազմութեան եղանակը պիտի որոշուի։

Յօդուած 92.— Հայաստանի սահմանները Ատրպէյճանի եւ Վրաստանի հետ պիտի որոշուին շահագրգռուող կառավարութեանց կողմէ համաձայնութեամբ մը։

Եթէ որեւէ կերպով, շահագրգռուող տէրութիւնները, 89-րդ յօդուածին յիշած որոշումը տրուած պահուն, չյաջողին հասարակաց համաձայնութեամբ մը իրենց սահմանները որոշել, այն ատեն այդ սահմանը դաշնակից գլխաւոր պետութեանց կողմէ պիտի որոշուի։ Այս սահմանը տեղին վրայ գծելու իրաւասութիւնն ալ անոնց կը պատկանի։

Յօդուած 93.— Հայաստան կ'ընդունի եւ կը հաւանի գործադրել գլխաւոր դաշնակից տէրութեանց հետ կնքելիք պայմանագրի մը մէջ տրուելիք այն տրամադրութիւնները, զորս անհրաժեշտ պիտի նկատեն նոյն տէրութիւնները, պաշտպանելու համար Հայաստանի մէջ ցեղային, լեզուական եւ կրօնական տեսակէտով մեծամասնութեան տարբեր եղող ժողովուրդին շահերը։

Նոյնպէս Հայաստան կը հաւանի գլխաւոր դաշնակից տէրութեանց հետ կնքելիք պայմանագրի մը մէջ դրուելիք այն տրամադրութեանց, զորս անոնք անհրաժեշտ կը նկատեն փոխադրութեանց ազատութեամբ եւ ուրիշ ազգերու առեւտրական հաւասարութեան համար։

digitised by A.R.A.R.@